საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის კომისია

გიორგი ჭეიშვილი

ქუეყანა ანისისა

ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი

გამომცემლობა **არტანუჯი**
თბილისი

სერიის მთავარი რედაქტორი
ზაზა ალექსიძე

სერიის სარედაქციო კოლეგია
ირმა ბერიძე
გიორგი გაგოშიძე
ხათუნა გაფრინდაშვილი
ვლადიმერ კეკელია
ბუბა კუდავა
მაია რაფავა
მერაბ რობაქიძე
დალი ჩიტუნაშვილი
ელენე ცაგარეიშვილი
გიორგი ჭეიშვილი
ირმა ხოსიტაშვილი

ISSN 1987-9342
ISBN 978-9941-463-55-6

© გიორგი ჭეიშვილი, 2017
© გამომცემლობა არტანუჯი, 2017

UDC(უაკ) 94(479.25)
ჭ-333

წიგნი მომზადდა სსიპ რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის – *„ანისი: ქართული კულტურული მემკვიდრეობა“ (HE15-022)* – ფარგლებში

რედაქტორი	**დავით მუსხელიშვილი**
დამკაბადონებელი	**ნანა კვიციანი**
გარეკანის დიზაინერი	**ილია ხელაია**
მთარგმნელი	**ნინო გაბუნია**
კარტოგრაფი	**მიხეილ სულხანიშვილი**

დახმარებისთვის ავტორი მადლობას უხდის საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს.

გარეკანის პირველ გვერდზე:
ანისის ნაქალაქარი. ბუბა კუდავას ფოტო. 2011.

შინაარსი

შესავალი 7

თავი I. ქუეყანა ანისისა 11
§ 1. სახელწოდება და საზღვრები 11
§ 2. ტერიტორიული დანაწილება 21

თავი II. ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიის საკითხები. გზები 35

თავი III. ანისის პოლიტიკური გეოგრაფია 46
§ 1. ანისის შემოსელა ქართულ სახელმწიფოში: დასაწყისი 46
§ 2. სახლი და ტახტი მხარგრძელთა 60
§ 3. ანისის სტატუსი მონღოლთა ბატონობის ხანაში 70
§ 4. დომინაციის უკანასკნელი ფაზა 82

თავი IV. საეკლესიო და ეთნიკური გეოგრაფია 92
§ 1. ქართული ეკლესიის დაფუძნება 92
§ 2. საეკლესიო გეოგრაფიის სამი მოდელი 101
§ 3. ანისის ქართული თემი 110
§ 4. ანთროპონიმები და ეთნოკულტურული ისტორიის ასპექტები 125
§5. საეკლესიო ცენტრის მოშლა ანისში 130

HISTORY AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF ANI. Summary 134

შემოკლებათა განმარტებანი 143

ბიბლიოგრაფია 144

საძიებლები 161
პირთა სახელები 161
გეოგრაფიული სახელები 169

ილუსტრაციები 177

შესავალი

საქართველოს კავკასიურ სახელმწიფოში შემავალი სომხური ტერიტორიებიდან ანისს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. სტრატეგიულ მდებარეობასთან ერთად მის დიდ ღირებულებას იდეოლოგიური ასპექტებიც განაპირობებდა. ანისისათვის ბრძოლა ისლამურ სამყაროსთან წარმოებული „სალმრთოთა რჯულთათვის“ ომის მნიშვნელოვან ეპიზოდს ქმნიდა.[1] ეს ბრძოლები, იმავდროულად, საქრისტიანოში საქართველოს ადგილსაც განსაზღვრავდა. ქართული სამეფოს მესვეურთა თვალთახედვით, „დიდი ქალაქი ანისი“, „რომელი ძუელ ოდესმე“ „დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა“ და „ბერძენთა მეფეთა სახლი და საჯდომი“ ყოფილა, „მირიდებითა ბერძენთათა და მიმოცვალებითა ჟამთათა“„სპარსთა“ სამფლობელოდ ქცეულა.[2] ის, რაც საქრისტიანომ ბერძენ კეისართა უნიათობით დაკარგა, ქართველ მეფეთა სიმხნით უკან დაიბრუნა. აი, როგორ აღწერს ანონიმი მემატიანე ანისისათვის ბრძოლის ერთერთ ეპიზოდს: გიორგი III-მ „კუალადცა ინება შეყრად და გალაშქრებად და მიმართა დიდად ქალაქად ანისად... მყის მიმჴდომმან, სამ დღე ყო ომთა სიმრავლე და ძგერა ჰუნეთა. სიტყჳთ და საქმით ბოლოდ დასტეხნეს, ვითარცა აკანაფიანმან, ამფხურელმან და მეხისტეხისმყოფელმან შორის ელვებსა, გარდახუეწასა შინა შადადიანისა ჴელთ-იგდო ქალაქი ნებისაებრ თჳსისა“.[3]

ანისი ქართველთათვის ბიზანტიელებზე უპირატესობის სიმბოლოდ იქცა. ამიტომაც შეეძლოთ ქვეყნის იდეოლოგებს ამაყად განეცხადებინათ: „ელინნი, ესე იგი ბერძენნი“ „ლბილ და დედალ არიან“, ხოლო „ნათესავნი ჩუენ ქართველთანი“ – „ღმრთისა ოდენ და მკლავისა თჳსისა მოსავნი, რომლითაცა ... საცნაურ იქმნების სიქველე ჭაბუკისაჲ“.[4]

---

[1] ისტორიანი და აზმანი 1959: 8; ჯაფარიძე გ. 1995: 232-233; შდრ. ჯავახიშვილი 1983: 304-305.

[2] ისტორიანი და აზმანი 1959: 6; ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 130

[3] ისტორიანი და აზმანი 1959: 6-9.

[4] ნიკოლოზ გულაბერისძე 2007: 70.

უსჯულოთაგან ხმლით გამოხსნილი ანისის – სომეხთა სასულიერო ცენტრისა და სატახტო ქალაქის – მპყრობელი ბაგრატიონები არათუ სომეხ მეფეთა, არამედ ბიზანტიის იმპერატორთა კანონიერ მემკვიდრეებადაც გამოდიოდნენ.[1] აპოლოგეტები დავით IV-სა და მის მემკვიდრეებს სახავდნენ „ახალ კონსტანტინეებად",[2] „მრავალთა დიდთა იმპერიათა და ფადაშაჰთა სპარსეთისათა" დამმარცხებლებად და მართლმორწმუნეთა მხსნელებად.[3] თუ დავითის ისტორიკოსი სახელოვან გვირგვინოსანზე ზოგადად ამბობს, რომ „ყოველი სოფელი მოსტაცა ეშმაკსა და შეასაკუთრა ღმერთსა, რომლითა მოიღო მადლი მოციქულობისაჲ, ვითარცა პავლე და ვითარცა დიდმან კოსტანტინე",[4] „ისტორიანსა და აზმანში" გიორგი III-ის „კონსტანტინობა" ანისისათვის ბრძოლის კონტექსტშია დეკლარირებული.[5] კონსტანტინე დიდთან „შემსგავსება" ცხადყოფს, რომ თანამედროვეთ ბაგრატიონები წარმოედგინათ ქრისტიანობისთვის მებრძოლ ოიკომენეს მბრძანებლებად, რომელნიც მორწმუნეთ ურწმუნო სელჩუკებისგან („ეშმაკისგან") ათავისუფლებენ და ღვთის სასუფეველს უბრუნებენ.[6]

ბიზანტიელ კეისართა მსგავსად დავითმა და მისმა მემკვიდრეებმაც ქრისტიანთა მფარველობა დაიჩემეს და სამხედრო-საწმუნოებრივ ასპარეზზე მოპოვებული წარმატებები საერთა-

---

[1] საინტერესოა კირაკოს განძაკეცის ცნობა (Киракос Гандзакеци 1976: 195), რომ ქართველთა სამეფოში ინახებოდა თრდატ დიდის მამის, მეფე ხოსროვის საუცხოო გვირგვინი. იხ. აბდალაძე 1988: 125-126.

[2] იხ. Eastmond 1994: 283-93; Eastmond 1998: 63-71, 181-184.

[3] ისტორიანი და აზმანი 1959: 7.

[4] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 209. შდრ. დავით აღმაშენებელზე თქმული „განმადიდებელ ფლობისა, ვითარცა ავღუსტოს კეისართა შორის... სახის-დასაბამ უცთომელისა ქრისტეანობისა, ვითარცა დიდი კოსტანტინე თჳთმპყრობელთა შორის" (დოლიძე 1970: 125).

[5] ისტორიანი და აზმანი 1959: 10.

[6] XI ს-ის II ნახ. შექმნილი კონცეფცია კავკასიური სამყაროს ერთიანობას შესახებ, XII ს-ის საქართველოს მესვეურთა კავკასიური პოლიტიკის იდეოლოგიურ საფუძვლად გადაიქცა. ქართველი ბაგრატიონები, სელჩუ-კიანებისგან საპირისპიროდ, მოძმე სომხეთსა (ანისს) და შარვანს თურქთაგან მიტაცებულ ქვეყნებად თვლიდნენ და იარაღით ათავისუფლებდნენ „მწარე მონობისაგან" (ბერძენიშვილი 6. 1990: 346; მუსხელიშვილი 2014a: 110).

შორისო აქტებითაც განამტკიცეს. დემეტრე I-მა – გვამცნობს მათეოს ურჰაიეცი – ყმადნაფიცებად ქცეულ შადადიანებს ერთგულებასთან ერთად დააფიცა, რომ „წმინდა კათოლიკე, რომელიც ანიში მდებარეობდა, სამუდამოდ სომხებს ექნებოდათ და არ შეუშვებდნენ მასში ტაჭიკებს ან სხვა მუსულმან ხალხს“.[1] საქართველოს სამეფო კარი მონოფიზიტების მფარველობასთან ერთად, ცხადია, დიოფიზიტების დაცვაზეც იზრუნებდა. 1210 წ. აიუბიანებთან დადებული ოცწლიანი ზავით, რომლის პირობები კირაკოს განძაკეციმ შემოგვინახა, სასულთნოს ქრისტიან ქვეშევრდომთა მდგომარეობა შემსუბუქდა (განსაკუთრებით – ტარონში, სადაც მრავლად იყვნენ დიოფიზიტები), მონასტრებზე შეწერილი გადასახადები განახევრდა, იერუსალიმში მლოცველთა მიმოსვლა გაადვილდა და ქართველთა უფლებებიც გაიზარდა; ხლათელები განსაკუთრებულ პატივს სცემდნენ ქართველებს, დასძენს სომეხი მემატიანე.[2] ამრიგად, XII-XIII სს. მაჰმადიანმა მბრძანებლებმა ქართველები ქრისტიანთა მფარველებად აღიარეს,[3] რის შედეგად კავკასიურ-ანატოლიურ სივრცეში საქართველომ ბიზანტია როგორც პოლიტიკურად, ისე რელიგიურადაც ჩაანაცვლა.

საქართველოს სახელმწიფოს მზარდ ავტორიტეტზე მახლობელი აღმოსავლეთის საქრისტიანოში შესანიშნავად მეტყველებს ჯუვეინის შემდეგი ცნობაც: ქართველებს, თითქოს, გადაწყვეტილი ჰქონოდათ „ბაღდადს წასულიყვნენ, კათალიკოსი დაესვათ ხალიფას ადგილზე, მეჩეთები ეკლესიებით და ჭეშმარიტება სიცრუით შეეცვალათ“.[4] ცნობაში, ცხადია, ჭორმართალი ერთმანეთშია არეულია. ფრიად საინტრესოა, რომ იგივე ბრალდებას მაჰმადიანი მწერლები ბიზანტიის იმპერატორებს უყენებდნენ.[5] ეს გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ისლამური

---

[1] მათე ურჰაელი 1966: 249.

[2] Киракос Гандзакеци 1976: 119-120; ჯავახიშვილი 1983: 301-302; ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 169-170.

[3] მათე ურჰაელი 1966: 249; Киракос Гандзакеци 1976: 119-120; ჯავახიშვილი 1983: 301-302; ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 169-170.

[4] ჯუვეინი 1974: 28-29.

[5] ალ-Хусайни 1980: 57; ჯაფარიძე გ. 1995: 223.

სამყაროს თვალთახედვით მახლობელი აღმოსავლეთის საქრისტიანოში პირველობა საქართველოს ეკუთვნოდა.

ამგვარ იდეურ-პოლიტიკურ კონექსტში სავსებით გასაგები ხდება ანისის ადმინისტრაციული და საეკლესიო მოწყობის მნიშვნელობა ქართული სამეფოსათვის. წინამდებარე ნარკვევიც ქართულ სახელმწიფოში ჩრდილოეთ სომხეთის სტატუსის გააზრების კიდევ ერთ ცდას წარმოადგენს.[1]

[1] პრობლემის შესწავლისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გ. მაისურაძის შრომები. ამავე საკითხს ეხება ჩვენი წერილები: ჭეიშვილი გ. 2012; ჭეიშვილი გ. 2013; ჭეიშვილი გ. 2013a.

თავი I. ქუეყანა ანისისა

§ 1. სახელწოდება და საზღვრები

ქართულ წყაროებში ანისის ქვეყნის[1] სახელით ცნობილია ისტორიული პროვინცია შირაკი. ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა ლეონტი მროველთან შირაკუანად მოიხსენება,[2] ხოლო „ისტორიანისა და აზმანის" ანონიმ ავტორთან – შირაკად.[3] უფრო ხშირად, განსაკუთრებით, ქართველთა მფლობელობის ხანაში, ხორონიმად „ყოველი ანისი" ან „ანისი" დასტურდება: დავით აღმაშენებელმა „განაგო ყოველი საქმე ქართლისაჲ, სომხითისა და ანისისაჲ",[4] ჯალალ ად-დინმა „მოაოჯრა ყოველი ქუეყანა დვინისა, კუსტისა დვინისა და ყოველი ანისი",[5] ხოლო „ნოინნი ესე ზემოჴსენებულნი შემოვიდეს ქართლს, თრიალეთს, სომხითს, ჯავახეთს, სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს, კოლას, არტანს, ანისს".[6] ციტირებული ფრაგმენტებიდან აშკარაა, რომ ანისი ქართლის, ტაოს, თრიალეთის და სხვათა ტოლფარდი ქვეყანაა, რომელიც ციხე-ქალაქის სახელით აღინიშნება.[7] საქართველოს საციხისთავო და ციხე-ქალაქის ქვეყნებად დაყოფა ჩვეულ მოვლენას წარმოადგენდა – „აღიღო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი ... და სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი"[8] ამ სტრუქტურის შესანიშნავი მოწმობაა – და ტერიტორიული განვითარების გარკვეულ ეტაპს ასახავდა.[9] ეპოქის ტენდენციები კი პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაში ჰპოვებდა გამოხატვას.

„შირაკის" „ანისის ქვეყნად" ტრანსფორმაციაც, ასევე, ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუციის შედეგია, რასაც კარგად

---

[1] ჟამთააღმწერელი 1987: 97.
[2] ლეონტი მროველი 1955: 45.
[3] ისტორიანი და აზმანი 1959: 7.
[4] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 198.
[5] ჟამთააღმწერელი 1987: 56.
[6] იქვე, 71.
[7] ბერძენიშვილი ნ. 1990: 101.
[8] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 197.
[9] ბერძენიშვილი ნ. 1990: 118-139; მუსხელიშვილი 1980: 86-118.

ედევნება თვალი წერილობითი წყაროების მიხედვით. უძველესი ცნობები ამ ქვეყნის შესახებ ძვ. წ. VIII ს. განეკუთვნება; ურარტული წარწერებიდან ირკვევა, რომ ახურიანის ხეობაში განფენილ მიწებს ერიახი (KUR/m Eriaḫi) რქმევია.[1] შირაკი სირაკენეს ფორმით პირველად II ს-ის ავტორის კლავდიოს პტოლემაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ გვხვდება.[2] სახელთა ცვლა (ერიახი – შირაკი), შესაძლებელია, ტომთა მიგრაციებთან ყოფილიყო დაკავშირებული.[3] სომხურ წყაროებში „შირაკი“ V საუკუნიდანვე ჩნდება. ადრეულ შუა საუკუნეებში ის აირარატის ნაჰანგის გავართაგანი და კამსარაკანთა სამფლობელო იყო (IV ს-დან). სანახარარო არშარუნიქსაც აერთიანებდა.[4]

ამ საფეოდალო სახლის ცენტრებიდან ცნობილია ქალაქი ერვანდაშატი და ციხე-სიმაგრე არტაგერსა.[5] ციხისა და ქვეყნის ურთიერთმიმართების სახასიათო ცნობა ფავსტოს ბუზანდთანაა შემონახული: არტაგერსა ძლიერი ციხესიმაგრე ყოფილა და არშარუნიქის გავარიც მის საჭმელად ყოფილა განკუთვნილი.[6] ასოლიკი VII ს-ის ცნობილ მოღვაწეს ნერსე კამსარაკანს იშხანის უფალს და კაპუტრუს კომსს უწოდებს,[7] ანუ სამთავროს ცენტრად კაპუტრუს ციხეს გვავარაუდებინებს. ანანია შირაკაცი კამსარაკანთა ოსტანად ანუ დედაქალაქად მარმეტს ასახელებს.[8] ამ სანახარარო სახლს, ჩანს, რამდენიმე ცენტრი ჰქონდა და ყველა არშარუნიქში მდებარეობდა

V ს-ის ავტორებთან პირველად გვხვდება ანისიც: ის, არტაგერსასა და გარნისის მსგავსად, კარგად გამაგრებული ციხეა,

---

[1] Меликишвили 1960: 425; Еремян 1963: 74; Арутюнян 2001: 504.

[2] კლავდიოს პტოლემაიოსი 1955: 49, 61.

[3] Еремян 1963: 74.

[4] P'awstos Buzand 1989: 81, 111; Łazar P'arpec'i 1991: 176, 178, 180...; Адонц 1971: 300-301.

[5] მოვსეს ხორენაცი 1984: 202; P'awstos Buzand 1989: 149, 173-176. ერვანდაშატი მდებარეობდა ახურიანისა და არაქსის შესართავთან, ბაღჩალარისა და ხერბეკლუს ადგილას (Еремян 1963: 51). არტაგერსას ზუსტი ადგილმდებარეობა უცნობია (იხ. P'awstos Buzand 1989: 447-448). ვარდანის ცნობით, კაპუტის ციხეს არტაგერეიცი ეწოდებოდა (Վարդան 1960: 25).

[6] P'awstos Buzand 1989:149.

[7] Асохик 1864: 72.

[8] Орбели 1963: 515, 521

სადაც სპარსელი მეციხოვნენი არიან განთავსებულნი;[1] მის კედლებთან კი მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალის დაბანაკებაა შესაძლებელი.[2] გზაც ანისიდან არტაშატამდე იმდენად კარგადაა გაკვალული, რომ მნიშვნელოვანი შეიარაღებული ჯგუფების (ცხენოსანი, ქვეითი) გადაადგილება თავისუფლადაა შესაძლებელი.[3] ამდენად, უკვე V ს-ის შუახანებისთვის გამოიკვეთა ანისის სტრატეგიული მნიშვნელობა (სიმაგრე, დაბანაკება, კომუნიკაციები).

ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და წერილობით წყაროებში სხვადასხვა საგვარეულოს წარმომადგენლებიც იხსენიებიან,[4] რაც შესაბამისი საფეოდალო ცენტრების არსებობასაც გვავარაუდებინებს.

VIII ს-ში კამსარაკანებმა შირაკი და არშარუნიქი ბაგრატუნებს მიყიდეს, რითაც ამ უკანასკნელებმა მშვენიერი ბაზა მოიპოვეს ქართული მიწების (აბოცი, ტაო) კოლონიზაციისა და დაპატრონებისათვის.[5] 885 წ. აღდგა სომხეთის სახელმწიფოებრიობაც. ბაგრატუნთა დედაქალაქი ხან ბაგარანში, ხან შირაკავანში, ხან ყარსში მდებარეობდა. 961 წლიდან სამეფოს ცენტრმა ანისში გადაინაცვლა. სულ მალე იქ საპატრიარქო საყდარმაც დაივანა.

ბაგრატუნებმა, გადმოგვცემს აბრაამ კრეტეცი, შირაკავანის პირისპირ დააარსეს ანისი, რადგან მდიდარი იყო ყვავილნარით და მარცვლეულით,[6] ე. ი. საძოვრებითა და სახნავ-სათიბი მიწებით. ტრადიციამ სრულიად სამართლიანად განსაზღვრა ანისის დანინაურების ეკონომიკური საფუძვლები. გარდა ამისა, მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქის სტრატეგიულ მდებარეობასა და თავდაცვითუნარიანობას,[7] ურთიერთობათა გააქტიურებას დვინის საამიროსთან.[8]

---

[1] Եղիշէ 1989: 136.
[2] Łazar P'arpec'i 1991: 174-175.
[3] იქვე.
[4] Greenwood 2004: 81-82, 84-85; ვარდანი 2002: 88; P'awstos Buzand 1989:490.
[5] ვარდანი 2002: 102.
[6] Abraham de Créte 1876: 331.
[7] Манандян 1985: 153.
[8] Matevosyan 2015: 17.

ანისის გადედაქალაქებას, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, დიდად შეუწყო ხელი საერთაშორისო ვაჭრობის აღმავლობამ და ტრაპიზონ-დვინის სატრანზიტო გზის გამოცოცხლებამ. დვინი-ყარსი-ერზრუმი-ტრაპიზონის გზაზე, ცხადია, გაცილებით უფრო მოხერხებული იყო ანისი, ვიდრე შირაკავანი. მოწესრიგებული სამიმოსვლო ინფრასტრუქტურა[1] ანისს საშუალებას აძლევდა, თავისკენ მიეზიდა გზები და „ზღვიდან და ხმელეთით მოპოვებული სიუხვით გამდიდრებულ" ქალაქთა რიცხვს შეერთებოდა. არისტაკეს ლასტივერტეცი ამ სავაჭრო არტერიას სპარსეთისკენ მიმავალ გზას უწოდებს და აღნიშნავს იმ ძალისხმევასაც, ბიზანტიელები რომ ანდომებდნენ მაგისტრალის გაკონტროლებას.[2] მიზნის მისაღწევად კეისრები არაფერს ერიდებოდნენ, რაც გზაზე ეღობებოდათ, ანადგურებდნენ. სომხების პოლიტიკური დამოუკიდებლობაც ამ სტრატეგიულ ინტერესებს ემსხვერპლა.

1021 წ. ანდერძ-მინაწერი იუწყება, რომ „რომაელთა მეფე ვასილი მოვიდა სომეხთა ქვეყანაში; (მან) სომეხთა მეფეს ჰოვანეს გაგიკის ძეს მოსთხოვა ქალაქი ანი და ყოველი შირაკი".[3] შირაკი ფართო მნიშვნელობით იხმარება; ის სომეხთა სამეფოს სინონიმად გამოდის. პარალელურად, ფართოვდება ანისის, როგორც მთელი სამეფოს აღმნიშვნელი ტერმინის, მნიშვნელობაც. ამ პროცესისთვის, გარკვეულწილად, ხელი უნდა შეეწყო სომხეთის სამეფოს ორად გაყოფას ჰოვჰანეს-სმბატსა და აშოტ IV-ს შორის: ერთი მხრივ „ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გავარებითურთ", მეორე მხრივ, „ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა".[4] ტერმინოლოგიური ევოლუციის თვალსაზრისით საინტერესოა არისტაკეს ლასტივერტეცის შემდეგი ცნობაც: როდესაც კეისარმა

[1] საამისო ცნობებს წყაროებში არაერთხელ ვხვდებით; მაგ.: 890 წ. აშოტ ბაგრატუნი „გარდაიცვალა გზაზე, ფუნდუკში, ქარსპარად წოდებულ კლდოვან ადგილას" (იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 42), 1036 წ. მეფე სმბატმა ჰორომოსის მონასტერს შესწირა სამეფო სოფელი საჰარუნიქი კამაროვანით (ქარვასლით) და ფუნდუკით (Karapetyan, Mahé 2015: 401-402).

[2] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 50-51.

[3] აბდალაძე 2005: 29.

[4] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44; Matthew of Edessa 1993: 23.

მეფე სმბატის გარდაცვალება შეიტყო, ჩათვალა, რომ „სიგელი ... სომეხთა მემკვიდრეობაზე" ძალაში შევიდა და „იზრუნა ქალაქ ანისისა და იმ ქვეყნის დასაპყრობად"; იმავდროულად, სარგის ჰაიკაზანმა „ღირსად ჩათვალა თავისი თავი გამეფებულიყო შირაკსა დ ამის გარშემო არსებულ გავარებში... ამ დროს ჰორომთა ჯარები ... ოთხჯერ შეიჭრნენ სომხეთში."[1] კარგად ჩანს, რომ XI ს-ის სომეხი მემატიანეებისთვის *სომხეთი, ანისი და ის ქვეყანა* და *შირაკი და მისი გავარები* სინონიმური ტერმინებია. იგივე ავტორი ბიზანტიელ მოხელეს უწოდებს „ანისის გამგებელს", რომელსაც ქვეყანა ეპყრა,[2] მასასადამე, ანისი და ქვეყანა ამჯერადაც ერთმანეთს ფარავს.

ანისის ცნების განვითარებას კარგად ედევნება თვალი ბიზანტიელთა პოლიტიკური ტერმინოლოგიითაც. იოანე სკილიცე სომხეთის სამეფოს ხან „დიდ არმენიას" უწოდებს,[3] ხან – „ანისსა და ეგრეთ წოდებულ (ვარ.: „მთელ") დიდ არმენიას",[4] ხან – „ანისს". მისი მტკიცებით, „ანისის ნაწილები" და „ქვემდებარე" ციხეები ყოფილა: წმინდა მარიამი, ეგრეთწოდებული ამპიერი და წმინდა გრიგოლი, აგრეთვე ხელიდონიოსი.[5]

თურქ-სელჩუკთა დაპყრობებისა და ანისის საამიროს დაარსების შემდეგ ანისი შადადიანთა სამფლობელოსა და მისი ბირთვის, შირაკის, აღმნიშვნელ ტერმინად მკვიდრდება. მათეოს ურჰაიეცი ქართველი მხედრობის მიერ დამარცხებულ სელჩუკთა „ქალაქ ანის საზღვრებამდე" დადევნებას რომ აღნიშნავს,[6] ცხადია, ქვეყნის, საამიროს, საზღვრებს გულისხმობს. იმავე პერიოდის ამბების გადმოცემისას ვარდანიც აღნიშნავს, რომ ფადლონმა (1125/1126-1130) დიდად იზრუნა ქალაქ ანისსა და მის ყველა საზღვარზე.[7] ანისის ქვეყანა, უკეთ, საზღვრები გვხვდება მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკაშიც."[8] ვარდანთან

---

[1] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 67.
[2] იქვე, 71.
[3] გიორგი კედრენე 1963: 61.
[4] იქვე, 59-60.
[5] იქვე, 62, 65.
[6] მათე ურჰაელი 1966: 246.
[7] ვარდანი 2002: 140; Վարդան 1862: 120.
[8] მხითარ გოში 1968: 49.

დადასტურებული გვაქვს, აგრეთვე, ანისის ქვეყანა/მიწა[1] და ანისის გავარი.[2] ეს უკანასკნელი შირაკის მნიშვნელობით იხმარება – ვარდანი თავის „ისტორიაში" დპრევანქის მონასტერს ანისის გავარში ათავსებს,[3] ხოლო „გეოგრაფიაში" – ანისისა და შირაკის გავარში.[4] ასოლიკი, სამუელ ანეცი და კირაკოს განძაკეცი იმავე მონასტრის მდებარეობას შირაკის გავარში უჩვენებენ.[5] „ქალაქ ანისის გავარი" ნახსენებია 1172/73 წწ. ჰიშატაკარანშიც.[6] ანისისა და შირაკის პარალელიზმი კარგად ჩანს შემდეგიდანაც: სტეფანოს ორბელიანი XI ს-ის სომეხ ნარჩინებულს, გრიგოლ აპირატს ხან შირაკის მთავრად, ხან ანისის მთავრად მოიხსენიებს.[7]

ცვლილებებს გეოგრაფიული ნომენკლატურაც განიცდის – პოლიტიკური ცენტრის სახელი ჰიდრონიმზე გადადის. ვარდანის თანახმად, მდ. ახურიანს ანისის წყალი რქმევია, ისევე როგორც მდ. ჰურასტანს – ბიჯნისის წყალი, ხოლო მდ. აზატს – გარნისის წყალი.[8] ავტორი არაფერს ამბობს, თანადროულ ვითარებას ასახავს მისი ცნობა თუ ადრინდელი ეპოქის გამოძახილია.

ანისის საზღვრები/ანისის გავარი, როგორც ვხედავთ, შინაარსობლივად ახლოს დგას ქართული წყაროების ანისის ქვეყანასთან, თუმცა ქართული მეტყველებისგან განსხვავებით, სომხურში ანისის გავარი ექსკლუზიურად არ გამოიყენებოდა. ხშირად გვხვდება „ქალაქი ანისი და შირაკის გავარი",[9] „ანისი და (ყოველი) სახლი შირაკისა".[10] XIII ს-ის სომხურ სინამდვილეში არცთუ იშვიათად, მხოლოდ ტრადიციული შირაკის გავარი იხმარება.[11]

---

[1] ვარდანი 2002: 142; Վարդան 1862: 122.
[2] ვარდანი 2002: 95.
[3] იქვე.
[4] Վարդան 1960: 15, 28.
[5] Асохик 1864: 121; Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 173; Киракос Гандзакеци 1976: 80.
[6] აბდალაძე 2005: 34.
[7] Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 64.
[8] Վարդան 1960: 15.
[9] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 206.
[10] ვარდანი 2002: 148; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 127.
[11] Օրբելի 1966: 16; Киракос Гандзакеци 1976: 123.

* * *

რამდენიმე სიტყვით შირაკის საზღვრებსაც უნდა შევეხოთ. ვარდანის მიხედვით, „არაგაწის საზღვრების ჩრდილოეთით არის შირაკის ქვეყანა“.[1] „გეოგრაფიის“ წყარო, შესაძლებელია, მოვსეს ხორენაციის „ისტორიაა“, სადაც ნათქვამია, რომ შირაკის ველი „არაგაწად წოდებული მთის ძირში, მის ჩრდილოეთით“ მდებარეობდა.[2] ორივე ავტორთან გეოგრაფიული პერსპექტივა 90°-ით დარღვეულია, თუკი არაგაწის მასივიდან გამომავალი განშტოებები არ იგულისხმება. სამხრეთი მიჯნა იოანე დრასხანაკერტეცის ერთი ცნობით ირკვევა: მეფე სმბატი – ამბობს ისტორიკოსი – „წავიდა ერასხაძორის თხემის წვერზე, სოფელ ნახჭრაძორში.“[3] ნახჭრაძორ-ნახჭევანის ადგილმდებარეობის მიხედვით, შირაკსა და ერასხაძორ/არშარუნიქს შორის საზღვარს მდ. დიგორზე დებენ. ადრე შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებში შირაკის უკიდურესი ჩრდილოეთის პუნქტებიდან დასახელებულია კუმაირი-გუმრი.[4] ზევით აბოცი იწყებოდა. საზღვარი მათ შორის დღევ. შირაკის ქედზე გადიოდა.[5] დასავლეთი საზღვარი კი ყარსის პლატოსგან გამყოფ სიმაღლეებს მიუყვებოდა. ასეა წარმოდგენილი ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეების შირაკის საზღვრები სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის მკვლევართა შრომებში.[6] კითხვას იწვევს შირაკის საზღვრებიდან თალინისა და მასტარას გამოყოფა და არაგანოტნისადმი მიკუთვნება. არაგანოტნი აირარატის ერთ-ერთი გავარია. მასში შემავალ დასახლებებსა თუ მონასტრებს შორის სომხურ წყაროებში დასახელებულია

---

[1] Վարդան 1960: 28.

[2] მოვსეს ხორენაცი 1984: 73.

[3] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 105.

[4] ცაგარეიშვილი 2012: 125.

[5] ვახუშტის „ატლასში“ ორი პროვინციის გამყოფი ხაზი ამასიის ზევითაა გატარებული (ვახუშტი 1997: 34-35); ეს სოფელი შირაკის ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობს. შირაკის ასეთი ევოლუცია სავსებით შესაძლებელია (იხ. აქვე, § 2).

[6] Երեմյան 1963: 73-74 და თანდართული რუკა; Hewsen 2001: 63, 76, 85, 100, 111, 115.

ჰოვჰანავანქი,[1] აშტარაკი,[2] სურბ გეორგი,[3] არუჭი,[4] ოშაკანი,[5] თელენისი და ელიპატრუში.[6] ჩამოთვლილი ტოპონიმები ადვილად ლოკალიზდება. ამის მიხედვით, არაგაწოტნი ქართული წყაროების ამბერდის ქვეყანას შეესატყვისება (არაგანის მასივის აღმოსავლეთით მდებარე მიწებს). მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია ნახსენები სოფ. თალინი არაგანის საზღვრებში.[7] არაგანი თუ მაინცდამაინც არაგანოტნს გულისხმობს, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ გარკვეულ დროს შირაკის საზღვრები აღმოსავლეთით გაფართოებულა არაგანოტნის ხარჯზე; ეს დრო კი არაუგვიანეს VII ს-ის II ნახევრისა უნდა ყოფილიყო, რადგან შირაკისა და არშარუნიქის უფლის, ნერსე პატრიკის სამშენებლო წარწერა თალინიდან (695 წ-მდე)[8] ამ მხარეზე კამსარაკანთა უფლებებს უეჭველს ხდის. ამაზევე მეტყველებს ანანია შირაკაცის ამოცანებში თალინის ნერსე კამსარაკანის სადგომად დასახელება.[9] ისიც ნიშანდობლივია, რომ „აშხარაცუიცის" ვრცელ რედაქციაში არაგანოტნი არ გვხვდება.

ზემოთ დავინახეთ, რომ სომეხი ავტორები დპრევანქის მონასტერს ერთხმად ანი-შირაკში ათავსებენ. ეს მონოფიზიტური სავანე არუჭის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არაგანის მასივის სამხრეთ კალთებზე მდებარეობს. მაშასადამე, შირაკის საზღვრები არაგანოტნის მიმართულებით მომდევნო ხანაშიც იზრდება.

შადადიანთა სამფლობელოები, ძირითადად, შირაკსა და არშარუნიქს მოიცავდა. ანისის საამიროში, ბიზანტიური „ანისისა და დიდი არმენიისგან" განსხვავებით, აღარ შედიოდა სურბმარი – მას საკუთარი ამირა განაგებდა[10] – და ხორვირაპი.

---

[1] Գիրք Թղթոց 1901: 111.
[2] Асохик 1864: 77.
[3] იქვე.
[4] Гевонд 1862: 9.
[5] Թովմա Արծրունի եւ անանուն 2010: 113.
[6] Վարդան 1960: 14, 25-26.
[7] Թովմա Արծրունի եւ անանուն 2010: 89.
[8] Greenwod 2004: 86.
[9] Орбели 1963: 517, 524.
[10] Minorsky 1953: 90, 96; ჯაფარიძე გ. 1995: 76-78.

არშარუნიქის დასავლეთი ნაწილი კეჩრორის ამირას ეპყრა.[1] საამიროებს შორის ცილობის საგანს წარმოადგენდა წარაქარის ციხე, რომელსაც ანელი ეპისკოპოსები მამულად თვლიდნენ.[2] 1186 წ. ანელებმა, ხანმოკლე მარცხის შემდეგ, „აიღეს წარაქარი" და „უმოწყალოდ გაჟლიტეს ყველა იქ [მყოფი]".[3] ანელი შადადიანები ხელს კაღზევანსაც ადებდნენ.[4] ამ პოლიტიკური ტენდენციების გამოძახილს წარმოადგენს ვარდანის „გეოგრაფიაში" კამრჯაძორის (ტექსტშია კარმნაჯაძორი) მონასტრის – მდებარეობს არშარუნიქის გავარში, კაღზევანის მახლობლად[5] – ხან არშარუნიქში, ხან შირაკში ლოკალიზება.[6] ანალოგიურ მოვლენას ქართულ სინამდვილეშიც ვხვდებით (ვეჟინის მონაცვლეობა კახეთ-ჰერეთში), რაც ქვეყანათა ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარებით აიხსნება.[7] არშარუნიქის აღმოსავლეთი ნაწილი, ციხე ბაკრანი ანუ ბაგარანი სურმარის მახლობლად, ისევე როგორც მრენი ციხესიმაგრითურთ, შადადიანებს ეკუთვნოდა.[8] აღმოსავლეთის საზღვრების გასარკვევად მნიშვნელოვანია მხითარ გოშის ცნობა ათაბაგ ელდიგუზისა და სულთნის „ანისის საზღვრებში" მოულოდნელი მისვლის, აშნაკისა და თალინის „მიტაცებისა" და სიმაგრეების დაწვის შესახებ.[9] სომხური წყაროს ჩვენებას არაბული ეპიგრაფიკაც ეთანხმება: სულთან იბნ მაჰმუდის სამშენებლო წარწერა თალინის ციხიდან ამ მხარეზე ანელ ამირათა ძალაუფლების გავრცელებას მოწმობს.[10] ანისის შადადიანთა საბრძანებელს ამბერდსაც მიაკუთვნებენ;[11] თუმცა ანბერ-

---

[1] ვარდანი 2002: 150.
[2] იქვე, 143, 149-150.
[3] ვარდანი 2002: 151.
[4] იქვე, 131.
[5] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 173; Киракос Гандзакеци 1976: 79; Hewsen 2001: 115.
[6] Վարդան 1960: 13, 15.
[7] მუსხელიშვილი 1967: 115-116.
[8] Minorsky 1953: 89; ვარდანი 2002: 146.
[9] მხითარ გოში 1968: 49.
[10] იხ. Хачатрян 1979; Хачатрян 1987: 25, 46, 166.
[11] Хачатрян 1979: 196-197; Хачатрян 1987: 19, 166 (შდრ. იქვე, 25); ჯაფარიძე გ. 1995: 121.

დის ციხის კედლებზე მხარგრძელთა შემორჩენილი წარწერა[1] სულაც არ ნიშნავს ამბერდის ქვეყანაზე მაინცდამაინც შადადიანების ხელისუფლების გავრცელებას. საამისო საბუთად არც თალინის ფლობა გამოდგება. მით უფრო მიუღებელია ანელი შადადიანებისთვის დვინის მიკუთვნება.[2]

ანისის საამიროს საზღვრების დადგენა წარმოდგენას გვიქმნის ქუეყანა ანისისას საზღვრებზეც, მით უფრო, რომ ცნობათა ნაწილი ანისის საამიროს საქართველოს სამეფოში ინკორპორაციის პერიოდს ეხება. ქართულ წყაროთა (დავითის ანდერძი, ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, ჟამთააღმწერელი) მონაცემებზე დაყრდნობით უეჭველად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ანისი და ამბერდი დამოუკიდებელ ქვეყნებს წარმოადგენდა და საზღვარი მათ შორის არაგაწზე გადიოდა. ჩრდილოეთისა და დასავლეთის საზღვრებიც, ვფიქრობთ, კვლავაც იმ სიმაღლეებსა და ქედებს გასდევდა, რომლებიც ანი-შირაკს ყარსის ზეგნისგან, აბოცისგან და ლორე-ტაშირისგან გამოყოფდა. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალ თხზულებათა მიხედვით, XII ს-ის 20-იან, 60-70-იან წლებში კაღზევანი და „ყოველი ჴევნები კლდოვანი და ქალაქები აშორნისა“, ანუ დიგორსა და არაქსს შორის მდებარე არშარუნიქი,[3] ცალკე ქვეყანაა[4] და ანისში არ შედის. წინააღმდეგობა ზემოთგანხილულ მონაცემებთან არ უნდა იყოს: გასათვალისწინებელია პოლიტიკური გეოგრაფიის ცვალებადობა დროსა და სივრცეში; ანისის ამირები, ეპისკოპოსები და ნახარარები კაღზევან-არშარუნიქში, შესაძლებელია, ფლობდნენ როგორც მთელ თემებს, ისე ცალკეულ ციხესიმაგრეებსა და მონასტრებს. ქართულ სახელმწიფოში ანისის ქვეყანა მოიცავდა არშარუნიქის იმ ნაწილს, რომელიც დიგორის ქვემო წელსა და არაქსს შორის მდებარეობდა.[5]

დასასრულს, ვარდანის ერთ ცნობასაც უნდა შევეხოთ. თავისი დროის ეს შესანიშნავი მოაზროვნე გეოგრაფიულ ტრაქტატში აღნიშნავს, რომ „ძორაგეტი არის ანისი და შირა-

[1] Хачатрян 1987: 47.

[2] შდრ. Hewsen 2001: 128.

[3] Երևան 1963: 40.

[4] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 188; ისტორიანი და აზმანი 1959: 5, 16.

[5] შდრ. მუსხელიშვილი 2016: 18-29; იხ. აგრეთვე, Hewsen 2001: 130.

კის გავარი".[1] ცნობაზე დაყრდნობით, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქვამენ თვალსაზრისს, რომ ანი-შირაკს ძორაგეტიც ეწოდებოდა. უკვე მ. სენ-მარტენი სრულიად მართებულად მიუთითებდა, რომ „აშხარაცუიცის" ავტორი ამ ადგილას ცდებოდა.[2] ქართული წყაროები ძორაკერტს ტაშირის ერთ-ერთ თემს უწოდებდნენ, სამშვილდარ-ძორაკეტელებად კი ლორე-ტაშირის მეფეებს უხმობდნენ.[3] ძორაგეტი დღესაც ჰქვია მდინარეს, რომელიც ლორეს დაბლობზე მიედინება და დებედას მარცხენა შენაკადს ქმნის. ძორაგეტის ანისთან გაიგივებას მხოლოდ შეცდომად ვერ ჩავთვლით, თუ ვარდანის შემდეგ მტკიცებასაც გავითვალისწინებთ: „ქალაქი კარი ანისია".[4] ისეთ განათლებულ ავტორს, როგორიც ვარდანი იყო, შეუძლებელია არ ცოდნოდა, რომ ძორაგეტი (= ლორე-ტაშირი) და მით უფრო, კარი, ანისისგან დამოუკიდებელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნები იყო. ამიტომ იბადება კითხვა, ვარდანის ეს ორი რეპლიკა ხომ არ არის რემინისცენცია სომხური „თანამეგობრობისა", ანუ იმ დროისა, როდესაც – ერთ სომეხ მემატიანეს რომ დავესეხოთ – კარშიც და ლორე-ტაშირშიც სომეხ მეფეთა გვარიდან გამოსული ბაგრატუნები ისხდნენ, სამეფო ხელისუფლება სომეხთა მეფის ბრძანებით ეპყრათ და შირაკის სახლს ემორჩილებოდნენ.[5]

§ 2. ტერიტორიული დანაწილება

იოანე დრასხანაკერტეცის ცნობით, აშოტ ერკათმა (914-928/9) „მოკლე ხანში დაიპყრო და დაიმორჩილა თავისი მამის სამფლობელოს ყველა სიმაგრე, რომლებიც ოსტიკანს ჰქონდა დაპყრობილი... მან ზღუდით, მცველებითა და დიდძალი საზრდოთი გაამაგრა და მოამარაგა ციხესიმაგრეები... წავიდა გუგარეთის მხარეებისაკენ და თავისი სამფლობელოს სი-

[1] Վարդան 1960: 15.
[2] Saint-Martin 1819: 459, n. 37.
[3] მატიანე ქართლისა 1955: 280, 297; ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 129, 144.
[4] Վարդան 1960: 17, 28.
[5] Matthew of Edessa 1993: 24.

მაგრეებიც დაიპყრო და დაიმორჩილა".[1] ცნობიდან ჩანს, რომ სომხეთში, ისევე როგორც თანადროულ საქართველოში, ხელისუფლება ციხეში მატერიალიზდებოდა – ვინც ფლობდა ციხეს, ის ფლობდა ქვეყანასაც.[2] ეს საციხისთავო ქვეყნები რომელიმე ცენტრის ირგვლივ იკრიბებოდა და უფრო დიდ ქვეყანას ქმნიდა. იმავე ავტორს შირაკის პუნქტებიდან დასახელებული აქვს ერაზგავორი, იგივე შირაკავანი და ანისის ციხე,[3] როგორც ჩანს, ყველაზე მნიშვნელოვანი ორი ცენტრი. შირაკავანმა და ანისმა შირაკი ორ მიკროქვეყნად გაპყო: „შირაკავანის ქვეყანა და ქალაქ ანისის თემი".[4] XVII ს-ის ავტორის, ჰაკობ კარნეცის თხზულებაში დადასტურებული ეს მნიგნობრული ტერმინები[5] მოწმობს, რომ ამგვარი ისტორილ-გეოგრაფიული დანაწილება თუ X საუკუნისთვის (იოანე დრასხანაკერტეცის დროისთვის) მომხდარი არ არის (ოღონდ, *ანისი ციხის თემი* იქნებოდა მაშინ), მომდევნო პერიდში მაინც ფაქტია, თანაც XIV ს-ის დასაწყისამდე, ანუ, ანისის დაცემამდე.

ანი-შირაკის ტერიტორიულ დანაწილებაზე ცნობებს გვაწვდის ქართული წყაროც. „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა და მწყემსთა ნუსხის" მიხედვით, ანელი ეპისკოპოსის სამწყსოში შედიოდა „სულა ზარიშტიანი და შირაკოანი და ბარასბერეთი".[6]

ზარიშტიანი იგივე ზარიშატია. ქართულ წყაროებში მის შესახებ, თითქმის, არანაირი ცნობები არ მოგვეპოვება. ადრე შუა საუკუნეების სომხურ საისტორიო მწერლობაში ის ვანანდის ერთ-ერთ სოფლად მოიხსენება;[7] მის პარალელურ ფორმად დადასტურებული გვაქვს არფაიკი – მთებითა და დაბლობებით გარშემორტყმული ციხესიმაგრე, სადაც იმპერატორ კონსტანტი II-ის (641-668) მოწინააღმდეგე სომეხი ნახარარები და მათი მოკავშირე ქართველები იყვნენ გამაგრებულნი.[8]

---

[1] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 160-162.
[2] ბერძენიშვილი 6. 1990: 120, 124.
[3] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 117.
[4] Հակոբյան 1956: 562.
[5] ავტორის თანადროული ტერმინოლოგიის შესახებ იხ. ქვემოთ.
[6] დოლიძე 1970: 245. სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194.
[7] მოვსეს ხორენაცი 1984: 236.
[8] ცაგარეიშვილი 2012: 115-116; Sebeos 1999: 138-139.

წყაროები, თითქოს, იმასაც მიანიშნებენ, რომ შირაკის საზღვრები დროდადრო მეზობელი ვანანდის ხარჯზე ფართოვდებოდა. 1021 წლით დათარიღებული ერთი სომხური მინაწერი გვამცნობს, რომ ბრძოლა გიორგი I-სა და ბასილი კეისარს შორის მომხდარა შირაკის ველზე.[1] სხვა ავტორები ბრძოლის ადგილს უჩვენებენ კოლასა თუ მის მახლობლად, სოფელ შირიმში, ან კიდევ პალაკაციოს ტბის მიდამოებში.[2] წყაროთა ცნობები ერთმანეთს არ ეწინააღმდეგება, რადგან სამივე ქვეყანა (კოლა, პალაკაციო, შირაკი) საკმაოდ ახლოსაა ერთმანეთთან და საომარი შეტაკებებიც მათ მიდამოებში,[3] საქართველოს სამეფოსა და სომხეთის საზღვარზე, მოხდებოდა. კოლა-პალაკაციოს საზღვრებამდე განვრცობილი „შირაკის ველი", ცხადია, ზარიშატსა და ყარსის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილს ფარავს.

ზარიშატის ზუსტი ბედი ქართულ სახელმწიფოში უცნობია. საფიქრებელია, რომ ის „კარულისა და მისი ქუეყანათა" რიცხვს მიეკუთვნებოდა. ასეთ შემთხვევაში, საქართველოს სამეფოში ინკორპორირებისთანავე (XIII ს-ის დასაწყისი) ზარიშატს ახალციხელები დაეუფლებოდნენ, იმავე საუკუნის 70-იანი წლებიდან – მანკაბერდელები, ხოლო XIII-XIV სს. მიჯნაზე „მოსცა ყაენმან ყაზან კარი და მიმდგომი მისი ქუეყანა" ბექა ჯაყელს. ჯაყელთა მფლობელობა კარის ქვეყნებში XIV ს-ის 60-80-იან წლებამდე გაგრძელდა;[4] ზარიშატში, შესაძლებელია – საუკუნის მიწურულამდეც.

გვიანდელი ავტორებისთვის ზარიშატი ცალკე ქვეყანაა.[5] თურქული წყაროების მიხედვით, ზარიშატი ყარსის ვილაიეთის სანჯაყია.[6] ოსმალური დავთრები ხანდახან განასხვავებს ზემო და ქვემო ზარუშატის ლივებს,[7] ან ზემო და ქვემო ნაჰიებს

---

[1] აბდალაძე: 30.
[2] მატიანე ქართლისა 1955: 284, სუმბატ დავითის ძე: 383, არისტაკეს ლატიერტეცი: 44.
[3] აბდალაძე: 69-71.
[4] დანვრილებით იხ. ჭეიშვილი გ. 2012, 35-37.
[5] Аракел Даврижеци 1978: 71; Закарий Канакерци 1969: 47.
[6] ქათიბ ჩელები 1978: 138.
[7] შენგელია 1987: 119.

ზარუშატის ლივაში.[1] ზარუშატის ცენტრი თანამოსახელე ციხე ყოფილა. ევლია ჩელების აღწერით, „სანჯაყის ბეგის სადგომი ციხე ... გაშლილ, ლამაზ ადგილას, მაღალ გორაკზე მდებარეობს. ძლიერი ოთხკუთხა ციხეა, მაგრამ მაინცდამაინც დიდი არ არის. მის შიგნით და გარეთ სამასი სახლია.“[2] ციხის აგება სპარსეთის შაჰებს მიეწერებოდა.[3] პაპუნა ორბელიანის თანახმად „ყარსის ციხის მახლობელ ციხე იყო მაგარი და ძველთაგანვე თლილის ქვით გაკეთებული, რომ მის ციხის სიკეთეს ყოველი მნახავი აქებდეს, რომელსა ეწოდებოდა ციხე ზარისატისა“.[4] ზარიშატი დღევ. არფაჩაისთან ლოკალიზდება,[5] შესაბამისად, ზარიშტიანი ანუ ზარიშატის ქვეყანა არფაჩაის სანახებს უნდა მოიცავდეს.

* * *

შირაკოანი, „სულა ზარიშტიანის“ მსგავსად, ქვეყანას გულისხმობს. მართლაც, გვიანდელ სომხურ წყაროებში გვხვდება „შირაკავანის ქვეყანა“/შირაკვანი, როგორც „ქალაქ ანისის თემის“ (= ქართული წყაროს მაღასბერდს) ან გელარქუნის ტოლფარდი და მათთან შეპირისპირებული ტერმინი.[6] „მეფეთა ცხოვრებამ“ ჩვენთვის საინტერესო ხორონიმი „შირაკუანის“ ფორმით შემოინახა, როგოც მთელი შირაკის აღმნიშვნელი ტერმინი: „შევიდეს ესენი სომხითს და წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი ბაგრევანადმდე და ბასიანამდე...“ – მოგვითხრობს ლეონტი მროველი.[7] ჟამთააღმწერელთან დასტურდება „შირაკავანი“ და ანისის ქვეყნის ანუ შირაკის ერთერთ დასახლებას აღნიშნავს.[8]

შირაკავანი, მერმინდელი ბაშ-შურაგელი, ხშირად გვხვდება სომხურ წყაროებში შემდეგი ფორმით: աւանն Շիրակայ (ში-,

[1] ვოლკოვი, შენგელია 1989: 154.
[2] ევლია ჩელები 1971: 312.
[3] იქვე.
[4] პაპუნა ორბელიანი 1981: 114.
[5] Երեմյան 1963: 52; Hewsen 2001: 331.
[6] Հակոբյան 1956: 562; აბდალაძე 1978: 98.
[7] ლეონტი მროველი 1955: 45.
[8] ჟამთააღმწერელი 1987: 97.

რაკის დაბა),[1] Շիրակաւան[2] ან Շիրակվան.[3] ქართული შირაკოანი/შირაკუანი, ერთი შეხედვით, შირაკავანის შერყვნილ ფორმად შეიძლება ჩავთვალოთ, თუმცა საკითხი ამით არ ამოიწურება. ბაგარანის XIII ს-ის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დამოწმებული გვაქვს ადგილის სახელი Շիրակուան,[4] რომელიც, გრამატიკული ნორმების დაცვით, იკითხება შირაკუანად, ან, მათ დაუცველად – შირაკოვანად. შირაკავანს შირაკუან-შირაკოვანად მხოლოდ ბაგნაირის წარწერების ამომკვეთნი არ გამოთქვამდნენ; ტოპონიმის ამგვარი სახეცვლილება უფრო ზოგად მოვლენას წარმოადგენდა, რასაც კარგად აჩვენებს XIII ს-ის ჰიშატაკარანებში Շիրակվանեցի – Շիրակունի მონაცვლეობა.[5] იმავე პერიოდში შირაკუნად გადაქცევის ტენდენციას ამჟღავნებს „შირაკიც“: ვარდან არეველცი ანანია შირაკაცის ანანია შირაკუნით (Անանիա Շիրակունի) მოიხსენიებს; იმავე ავტორის თხზულებაში ვხვდებით შირაკუნის მთავარს ბელიდს (Բեխդն իշխանն Շիրակունի).[6] შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ Շիրակուան-ი, საიდანაც შირაკოანი და შირაკუანი წარმოდგება, Շիրակաւան-ის დიალექტური ვარიანტია. სომხურ წყაროებში ეს ფორმა XIII ს-ში დასტურდება, ქართულში – XI ს-ში. რეალურად, ქართულ სინამდვილეში ამაზე უწინარეს უნდა გაჩენილიყო – თავდაპირველად შირაკუანი შირაკის მხოლოდ ერთ დასახლებას ერქმეოდა, ხოლო შემდეგ მთელ ქვეყანაზე გავრცელდებოდა; ტერმინის ევოლუციას კი დრო სჭირდებოდა. ქართულ სამწერლობო წრეებში ტერმინი გავრცელდებოდა ქართული მოსახლეობის იმ ნაწილისგან, რომელიც უშუალოდ ესაზღვრებოდა შირაკოვანს და მის სახელდებასაც იცნობდა.

შირაკავანი პირველად სებეოსთან იხსენიება. ბიზანტია-

[1] Ստեփանոսի Տարոնեցի Ասողիկ: 742, 826; Асохик 1864: 110, 203; ცაგარეიშვილი 2005: 285.

[2] Սեբէոս 1851: 60, 117 (=Sebeos 1999, 12, 59); იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 43; Մամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 163, 166; Կիրակոս Գանձակեցի 1961: 77 (=Киракос Гандзакеци 1976: 76); Վարդան 1862: 82, 86 (=ვარდანი 2002: 107, 111).

[3] Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 18, 32.

[4] Эмин 1881: 62-63; Karapetian 2014: 33.

[5] Մաթեւոսյան Ա. 1984: 131-132.

[6] ვარდანი 2002: 96, 127 (=Վարդան 1862: 70, 105).

სპარსეთის ომებისას (VI ს-ის ბოლოსა და VII ს-ის დასაწყისში) ის მნიშვნელოვანი პუნქტია, სადაც მოწინააღმდეგე მხარეები ბანაკდებიან და ბრძოლებს იხდიან. აქედან კონტროლდება, ერთი მხრივ, შირაკისა და კარის პურით მდიდარი მიწები, ხოლო, მეორე მხრივ, დვინსა და თბილისისკენ მიმავალი გზები.[1] შირაკავანს ზურგს უმაგრებდა ერგინას ციხე, როგორც ჩანს, ციხე-გალავანი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა აფარებდა თავს.[2]

მომდევნო ხანაში შირაკავან-ერაზგავორი ბაგრატუნთა რეზიდენციას და სომეხთა საერო და სასულიერო ცხოვრების ერთერთ დიდ ცენტრს წარმოადგენდა.[3] მისი დაწინაურებისთვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი სომეხ მეფეთა ექსპანსიონისტურ პოლიტიკას ქვემო ქართლის მიმართულებით.[4] სომხურ წყაროთა მითითებით, ჩრდილოეთის ხალხთა, ანუ გუგარელთა და მათ მეზობელთა, აჯანყების ჩასახშობად გამზადებული სომხეთის მეფეები შირაკავანში ბანაკდებოდნენ;[5] შირაკავანში უცხადებდნენ მორჩილებას ტაშირელი კვირიკიანები ანელ ხელმწიფეებს.[6]

თავისი მნიშვნელობა მას ანისის აღზევების შემდგომაც არ დაუკარგავს. შირაკავანის 1231 წლის წარწერაში, რომელიც ივანე ათაბაგის, მისი მეუღლის, ხოშაქის, აგრეთვე შანშე მანდატურთუხუცესისა და ავაგ ამირსპასალარის სახელით გაცემულ საბუთს წარმოადგენს, იხსენიება „ზემო შირაკის წისქვილის ხარაჯა“, „სოფლელები და ხარკი ციხისა“, იურიდიული ტერმინი „ვათავისუფლეთ“.[7] შირაკავანის 1228 წ. წარწერაშიც შირაკის სოფლისთვის მინიჭებულ საგადასახადო შეღავათებზეა

---

[1] Sebeos 1999: 11-12, 59-60, 166-167, 199.

[2] იქვე, 59-60.

[3] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 43, 88, 105...; ვარდანი 2002: 111; Киракос Гандзакеци 1976: 76; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 32.

[4] ამ დაპყრობების შესახებ იხ. იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 38, 42, 64, 224-225; ვარდანი 2002: 114-115; ჯავახიშვილი 1998: 472-473; ბერძენიშვილი დ. 1979: 68-71; მუსხელიშვილი 1980: 210-212; მუსხელიშვილი 2016: 11-13, vii.

[5] Арутюнова-Фиданян 1996: 47-48.

[6] ცაგარეიშვილი 2005: 285.

[7] დარჩიაშვილი 2010: 163.

საუბარი.[1] გამოდის, რომ შირაკავანი სოფლის ტიპის დასახლებას წარმოადგენდა, თუმცა ზოგიერთი მონაცემი განსხვავებული დასკვნის საშუალებასაც იძლევა.

1234 წ. შარაფშაჰ აპირატის ძემ ბაგნაირის წმინდა ღმრთისმშობელს შესწირა სამი წისქვილის თვალი შირაკუანში და ჯვრის ველი; მისმა მეუღლემ – შირაკუანში სარიჭფოლოცის ქულბაქს ზემოთ მდებარე ჭლუტის მინდორი, ხოლო ქალიშვილმა – ნალპნდნოცნის (ნალბანთა ქუჩის?) საკუთარი ქულბაქებიდან ორი ქულბაქი,[2] დიდი ალბათობით, შირაკუანშივე. ამრიგად, შირაკუან-შირაკავანს აშკარად გამოხატული საქალაქო ელემენტები ახასიათებს (ფოლოცი, ქულბაქი, სპეციალიზირებული სახელოსნო). მათ სიახლოვეს სასოფლო-სამეურნეო არეები კიდევ ერთხელ ადასტურებს თეზას, რომ ანატოლიაში ურბანულ-რურალური დასახლებები ურთიერთგადაჯაჭვული იყო.[3]

მხარგრძელთა 1231 წ. ნარწერა-საბუთი იმითაც არის საინტერესო, რომ დასტურდება ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის, ზემო შირაკის არსებობა, რომლის ცენტრი, იმავე დოკუმენტის ტერმინოლოგიით, „ციხე" ყოფილა. არ არის გამორიცხული, რომ ამგვარი ცენტრობა ტიგნისის ციხეს ეთავა. ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობას ბაგრატუნთა ან პოსტ-ბაგრატუნთა ხანით ათარიღებენ;[4] შესაძლებელია, ეს უკანასკნელი თვალსაზრისი უფრო სწორიც იყოს, მაგრამ ციხის აღმოცენება „არაფრისგან" (ex-nihilo), როგორც ანისის ფრანგული მისიის წევრები ამტკიცებენ, ფეოდალურ საზოგადოებაში იშვიათად ხდებოდა. ტიგნისის ციხე ძველი შირაკავანიდან (დღევ. ბაშ-შურაგელიდან) 2 კმ. დაცილებით, მთის ფერდზეა აღმართული და არე-მარეზე ბატონობს. ციხე სამხრეთ-დასავლეთით ქედებით ისაზღვრება, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით გაშლილია, თითქოს ლორეტაშირისკენ იმზირება. ბაგრატუნიანთა და შედადიანთა მმართველობისას ის თავისუფლად შეიძლებოდა ყოფილიყო ქვემო

[1] დარჩიაშვილი 2010: 162.

[2] Эмин 1881: 62-63; Karapetian 2014: 33.

[3] Vryonis 1971: 24.

[4] ტიგნისის ციხის შესახებ იხ. Thierry N. et M. 1965: 173; Dangles et Prouteau 2005-2007: 279-281.

ქართლისკენ და თბილისისკენ მიმართული ექსპანსიის ბაზა, ხოლო მხარგრძელთა მფლობელობისას – ლორესა და ანისის მამულების დამაკავშირებელი რგოლი. ასეთი მძლავრი ციხე ბაშ-შურაგელის მიდამოებში სხვა არ შეინიშნება.

ზემო შირაკი ქართული და სომხური წყაროების შირაკოანს/შირაკავანის ქვეყანას უნდა შეესატყვისებოდეს.

* * *

ზემო შირაკის ანალოგიით საგულისხმებელია ქვემო შირაკიც; დიდი ალბათობით, ის ქართული წყაროს ბარასბერეთს ანუ მაღასბერდს[1] შეესატყვისება. მაღასბერდი კარგად ცნობილი ციხეა; ის ანისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 5 კმ-ის დაცილებით მდებარეობს. აგებულია ახურიანის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ადგილას, სადაც მდინარე ორ ბრუნს აკეთებს და შედარებით, ადვილად გადასალახავია. ციხე ახურიანზე გადასასვლელ გზებს კეტავდა და ციცაბო კანიონში გამავალ ბილიკებსაც აკონტროლებდა. მაღასბერდის ციხეზე რამდენიმე ფენა შეინიშნება, რომელთაგან უგვიანესი, წარწერის მიხედვით, XVIII ს-ით თარიღდება. სამშენებლო ტექნიკას პარალელი ეძებნება XIII ს-ის ანისშიც.[2] მაღასბედის ციხის ზემოთ, პლატოს პირზე, გამაგრებული ნასახლარიც აღმოჩნდა. ნანგრევებში დადასტურდა თავისუფალი ჯვრის ტიპის ეკლესიის ფრაგმენტები; მონუმენტურ ნაგებობათა კვალი არ იკითხება.[3] გამოითქვა მოსაზრება, რომ ციხე და ნასახლარი, მიმდებარე სურბურბანული სტრუქტურებით, წარმოდგენდა ერთიან კომპლექსს; ეს ადრე შუა საუკუნეების ციხე-ქალაქი ფართობითაც (დაახლ. 16 ჰა.) და მნიშვნელობითაც ბევრად აღემატებოდა თანადროულ ანისს, რომლის აღმავლობა გადედაქალაქების დროიდან იწყება მხოლოდ.[4]

ცნობები მაღასბერდის შესახებ ადრე და განვითარებული

[1] ბაქრაძისეულ და თაყაიშვილისეულ ნუსხებში იკითხება მაღასბერეთი (Бакрадзе 1878: 81; თაყაიშვილი 1907: 77), რასაც ი. დოლიძე, სრულიად სამართლიანად, მაღასბერდად კითხულობს (დოლიძე 1970: 245).

[2] Dangles 2015: 118-120, 125-128.

[3] იქვე, 120-124.

[4] იქვე, 124-125.

შუა საუკუნეების მწერლობაში საკმაოდ მწირია. სომხური საისტორიო ტრადიციით, მაღასბერდის მშენებლობა მავრიკე კეისრის ლაშქრობებს უკავშირდება; ამასთანავე, გარკვეული სხვაობაც ვლინდება – ფსევდო შაპუჰ ბაგრატუნი ციხის აგებაზე საუბრობს,[1] ხოლო ზაქარია ქანაქერცი – ქალაქის დაარსებაზე.[2] ამ უკანასკნელმა, ჩანს, უფრო ძველი გადმოცემები შემოინახა.[3] ფსევდო შაპუჰის თხრობაში, კი, სავარაუდოდ, ავტორის დროისთვის მომხდარი ტოპოგრაფიული და სტრუქტურული ცვლილებები აისახა – საქალაქო ცხოვრების დაკნინება და საფორტიფიკაციო დანიშნულების წინა პლანზე წამოწევა.

ქართველთა ბატონობის ხანაშიც მაღასბერდი მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეა. 1222 წლის ჰიშატაკარანში იხსენიება ქალაქ ანისის კარის ზემო ციხე, სახელად მაღასბერდი და ციხე წარქარი.[4] სომეხი ავტორის „ქალაქ ანისის კარი“ იდენტურია ქართულ წყაროთა „ანისის კარნი“.[5] „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში „კარის“ დართვა ციხე-ქალაქთა სახელებზე (სამშვილდის კარი, ლორეს კარი) ამ უკანასკნელთა სანახების, მისადგომების (და არა – კარიბჭის) აღსანიშნავად, ჩვეული მოვლენაა.[6] ასეთ ქვეყნებს თავისი „მოკიდებული“ ციხესიმაგრეებიც ჰქონდა (სამშვილდის კარს ფარცხისი ეკუთვნოდა).[7] მსგავს მოვლენას სომხეთის სინამდვილეშიც ვადასტურებთ: XIII ს-ის ანონიმი ქრონოგრაფის თანახმად, ანისის კართან დემეტრემ სალტუხი შეიპყრო,[8] გიორგიმ – შაჰარმენი,[9] ხოლო თამარმა თურქები შამქორის კართან დაამარცხა[10] (შდრ.: „განძას და შამქორს საშუალ“[11]). „კარის“ ქვეყნის აღმნიშვნელ ტერმინად გამოყენება კარგად ჩანს სტეფანოს ორბელიანთანაც: ალფ-

[1] ცაგარეიშვილი 2012: 164-165.
[2] Закарий Канакерци 1969: 118.
[3] შდრ. Dangles 2015: 120.
[4] Մաթեվոսյան Ա. 1984: 131.
[5] მატიანე ქართლისა 1955: 300; ისტორიანი და აზმანი 1959: 7, 12-13.
[6] ბერძენიშვილი ნ. 1979: 134; ბერძენიშვილი დ. 2014: 221.
[7] ბერძენიშვილი დ. 2014: 112-114, 221.
[8] Հակոբյան 1951: 25.
[9] იქვე.
[10] იქვე.
[11] ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 126.

არსლანმა აიღო ანისი, კარი, შირაკი და სხვა ქვეყნები ვიდრე თბილისის კარამდე;[1] ტარსაიჭ ორბელის სამფლობელოები ბარკუშატის კარიდან ბიჯნისის საზღვრებამდე ვრცელდებოდა[2] და სხვ. ამრიგად, ქართული და სომხური წყაროების ურთიერთშეპირისპირებით შირაკში დასტურდება კიდევ ერთი მიკროქვეყანა – „ანისის კარი“, რომლის ფორპოსტს მაღასბერდის ციხე წარმოადგენდა. როგორც ვხედავთ, გარკვეულ დროს ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნების სახელდება ერთნაირი ყოფილა ქართულშიც და სომხურშიც.[3] ჩვენთვის საინტერესო ანდერძ-მინაწერში მაღასბერდის ციხის „ზემოობა“, შესაძლებელია, წარქართან – ეს უკანასკნელი კარის სამხრეთით, კეჩრორის თემში მდებარეობდა[4] – მიმართებაშია განსაზღვრული. XIV საუკუნეში მაღასბერდში, სავარაუდოდ, ზარაფხანაც მოქმედებდა.[5] „სანამ ქვეყანაში ძალაუფლება ქრისტიანებს ეპყრათ, მაღასბერდსაც ისინი ფლობდნენ“ – ამბობს ზაქარია ქანაქერცი და იქვე დასძენს: „ხოლო, როდესაც ქვეყანა სპარსელებმა იგდეს ხელთ, მაღასბერდიც მათ დარჩა“.[6] „ქრისტიანებს“ ქვეშ ავტორი ქართველებს გულისხმობს, რადგან მისივე სხვა ცნობით შირაკის ქვეყანა და კარბის თემი ქართველ მეფეთა საბრძანებელს წარმოადგენდა.[7]

ქართულში მაღასბერდი პოლისემური სახელია – ის აღნიშნავს ციხე-ქალაქსაც და მის ქვეყანასაც, ხოლო სომხურში – მხოლოდ ცენტრს; მისი შესავალი სოფლებით შექმნილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერიტორია კი ქალაქ ანისის თემის ან ჰიპოთეტური ქვემო შირაკის სახელით მოიხსენიება. განსხვავება, თავისთავად, საყურადღებოა, თუმცა ჩვენთვის იმ გარემოებას აქვს მნიშვნელობა, რომ უკვე XIII საუკუნეში დოკუმენტურად დასტურდება შირაკის ისეთი დაყოფა, როგორსაც სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში ვხვდებით.

---

[1] Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859: II: 122-23.

[2] იქვე, 163.

[3] ქართველთა და სომეხთა მენტალობის კვლევა ტერიტორიის აღქმის ჭრილში ფრიად საინტერესოა, თუმცა ამჯერად ჩვენი ნაშრომის ფარგლებს სცილდება.

[4] Վարդան 1960: 25; შდრ. Dangles 2015: 124.

[5] Бартольд 1965: 329.

[6] Закарий Канакерци 1969: 118.

[7] იქვე, 270.

* * *

XVII საუკუნის სომხურ საისტორიო მწერლობაში კვლავ იხმარება შირაკი,[1] შირაკვანი[2] ან შირაკვანის გავარი.[3] მაგრამ XVI ს-ის დასაწყისში ან ამაზე ადრეც ჩნდება ხორონიმი შორაგელი/შურაგელი. ნ. ადონცის თანახმად, ეს გეოგრაფიული სახელი შირაკ-გავარისა ან შირაკ-ავანისგან წარმოდგება.[4] ეელია ჩელებისთან შემონახული ხალხური ეტიმოლოგიით, ციხე-ქალაქი ააშენა სულტან ჰუსეინ ბაიკარამ ექიმ შურაგერის მითითებით.[5] ცნობა იმდენადაა საინტერესო, რამდენადაც ტოპონიმის დამკვიდრებას თურქმანთა ბატონობას უკავშირებს. იმავე ავტორის ჩვენებით, შორაგელის „ნაჰიეების უმრავლესობა არფაჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია“,[6] ანუ შორაგელი მოიცავდა არფაჩაი-ახურიანის როგორც მარცხენა, ისე მარჯვენა სანაპიროს. ოსმალო ისტორიკოსს კიდევ ერთი ნიშანდობლივი ცნობა მოეპოვება შორაგელის საზღვრების დადგენისათვის: „მაღაზბერდის ციხე – წერს იგი – სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაზეა“.[7] გამოდის, რომ შორაგელი ქვემო შირაკსაც მოიცავდა და, ამდენად, მთელ ანი-შირაკის ქვეყანას ფარავდა. ასეთი მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს ეს ხორონიმი XVI-XVII სს. სხვა ავტორების – ჰასან რუმლუს, ისქანდერ მუნშისა და იბრაჰიმ ფეჩევის – თხზულებებში.[8]

გეოგრაფიულმა და პოლიტიკურმა ფაქტორებმა, განსაკუთრებით კი, ორად გახლეჩამ, თავისი დაღი დაასვა შორაგელის ისტორიულ-გეოგრაფიულ განვითარებას. სტრატეგიულმა მდება-

---

[1] Закарий Канакерци 1969: 47.
[2] Аракел Даврижеци 1978: 71, 351.
[3] იქვე, 60.
[4] Адонц 1971: 301.
[5] ეველია ჩელები 1971: 314-315.
[6] იქვე, 315.
[7] იქვე, 311.
[8] ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969: 17; Eskander Beg Monshi 1930: 932; იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 28.

რეობამ და ძლიერმა ეკონომიკურმა ბაზამ ხელი შეუწყო მაღასბერდის მფლობელს, საკუთარი სასულთნო შეექმნა. მაღასბერდის სულთანს უკვე XVII ს-ის I ნახ. ვხვდებით.[1] ოსმალებს, მართალია, 1639 წლის ზავით მაღასბერდის მოთხრის ვალდებულება ჰქონდათ აღებული,[2] მაგრამ ომის შემგეგ კიდევ უფრო გაამაგრეს და მირ-ლივას საჯდომად აქციეს.[3] სასულთნოს სხვა ციხეებიდან წყაროებში დასახელებულია ანისი,[4] რომელიც XVIII ს-ის ბოლოს ჯერ ისევ მოქმედი ციხე ყოფილა.[5]

არფაჩაის მარჯვენა ნაპირის ჩრდილოეთი ნაწილი შორაგელის ნაჰიეში ან შორაგელის ლივაში იყო გაერთიანებული.[6] შორაგელი „საჭირო და მნიშვნელოვან ციხეთაგანი" ყოფილა, განსაკუთრებით – თურქეთ-სპარსეთის ომების დროს.[7] ისქანდერ მუნშის „ისტორიაში" რამდენჯერმე იხსენიება აღჯაყალა.[8] ვახუშტი ბაგრატიონი თეთრიციხეს აბოცისა და შირაკის საზღვარზე, ახურიანის მარჯვენა სანაპიროზე უჩვენებს.[9] კავკასიის მხარის ხუთვერსიან რუკაზე სომხ. თალინის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ზემო და ქვემო აღჯაყალაა დატანილი.[10] გარდა ამისა, თურქული დავთრებით ცნობილია აღჩა კალას ნაჰიე შორაგელის ლივაში;[11] ცხადია, ამავე სახელწოდების სოფელიც არსებობდა. აღჩა კალას ნაჰიეში აღირიცხებოდა სოფ. კარა კალე.[12] ეს უკანასკნელი, ზოგჯერ, შორაგელის ნაჰიეშია ნაჩვენები.[13] ამ სახელწოდების სოფლები დღემდე არსებობს; ერთ-ერთი არფაჩაის ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლ. 10 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ის კარის ქვეყა-

[1] Закарий Канакерци 1969: 119.
[2] Hurewitz 1956: 21-23; ქათიბ ჩელები 1978: 246; მუსტაფა ნაიმა1979: 226.
[3] ევლია ჩელები 1971: 311; მეჰმედ რაშიდი 1976: 22. მაღასბერდის ციხეში გონულიანთა დანაყოფების შესახებ იხ. შენგელია 1987: 124-127.
[4] ევლია ჩელები 1971: 312.
[5] კაკაბაძე 1913: 77. ანისი, ციხის ნიშნის გარეშე, ვახუშტის რუკებზეც გვხვდება.
[6] ვოლკოვი, შენგელია 1989: 147, 148 და სხვ.
[7] იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 76; მუსტაფა ნაიმა1979: 105.
[8] Eskander Beg Monshi 1930: 858-859, 932.
[9] ვახუშტი 1997: 26-27, 36-41.
[10] Пятиверстная карта Кавказского Края: Д8.
[11] ვოლკოვი, შენგელია 1989: 150...
[12] იქვე, 176.
[13] იქვე, 231.

ნას, უფრო ზუსტად, ზარიშატს ეკუთვნის. შორაგელ-შირაკის გაფართოება მოსაზღვრე ქვეყნების ხარჯზე სავსებით დასაშვებია, მაგრამ დრო და პირობები უცნობი რჩება. შორაგელის ნაჰიეს სოფლებიდან საინტერესოა, ასევე, ველ კალეტოპონიმები აღჩა კალა, კარა კალე და ველ კალე იმის მოწმობაა, რომ იქ ციხეები მდგარა. სამწუხაროდ, არც ადგილმდებარეობაა ცნობილი და არც სხვა ცნობები მოგვეპოვება, რომ მათ არსსა და ცხოვრების ეტაპებზე, უფრო ზოგადად კი შორაგელ-შირაკის ცენტრებზე, თავდაცვით სისტემასა და სამიმოსვლო ქსელზე ვისაუბროთ.

ზუსტად ლოკალიზდება შორაგელის ლივის თუ ნაჰიეს აღმოსავლეთ საზღვარზე განლაგებული ციხეები: ბაშ-შორაგელი, უზუნ-ქილისი და ყიზილ-ჩახჩახი.[1] სიმაგრეთა კონცენტრაცია პირდაპირპროპორციული იყო მოსაზღვრე ქვეყნის – შორაგელის სასულთნოს – დასახლების ინტენსივობისა (შესაბამისად, მოლაშქრეთა მობილიზაციის) და იქიდან მომავალი გზის მნიშვნელობის.

არფაჩაის მარცხენა სანაპიროზე შორაგელის, შერაბხანეს და ელის ნაჰიე შეიქმნა; მას მელიქი განაგებდა.[2] მოგვიანებით ეს ოლქი დაიშალა და შორაგლის სასულთნო გამოიყო.[3] XVIII ს-ის მიწურულს სასულთნოს ცენტრი შორაგლის ციხე ყოფილა.[4] მისი ლოკალიზაცია უცნობია. XIX ს-ის დასაწყისში შორაგლის სულთნის რეზიდენციას არტიკი წარმოადგენდა.[5]

შორაგელის სასულთნოს სამხრეთით მდებარე ქვეყნების ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის შესახებ ცნობები არ გაგვაჩნია. რუსეთ-ირანის 1804-1813 წწ. ომის ამსახველი მასალებიდან ირკვევა, რომ სამხრეთის ცენტრად თალინი მოიაზრებოდა: მოხერხებული მდებარეობა ერევან-ყარსის დამაკავშირებელ მაგისტრალზე, სტაბილური სამეურნეო ბაზა (მემინდვრეობა-მეხორბლეობა), ადვილი წვდომა თურქეთის

[1] Цагарели 1898: 166.

[2] შაჰ სულთან-ჰუსეინის 1695 წ. ფირმანი მელიქ სელიმს (ფუთურიძე 1962: 60-61).

[3] ომან ხერხეულიძე 1989: 70, 94.

[4] Берже 1866: 591.

[5] Берже 1868: 572-574.

საზღვრებში მარილსა და სხვა საჭირო პროდუქტებზე არაქსის ორივე სანაპიროზე განფენილ სოფლებს თალინისკენ იზიდავდა და მის ქვეყნად აყალიბებდა.[1] თალინს სტრატეგიული მდებარეობა ეკავა შორაგელთან და ბამბაკთან მიმართებაშიც: როდესაც სპარსელებმა თალინში ციხე-სიმაგრის აგება დაიწყეს, რუსეთის ხელისუფლებამ გადაწყვიტა, რომ ეს საფრთხეს შეუქმნიდა შორაგელსა და ბამბაკს და სამხედრო მოქმედებების გააქტიურებით მოწინააღმდეგეს განზრახვაზე ხელი ააღებინა.[2]

იმავე მასალებში საინტერესო ცნობებია დაცული შორაგელის სასულთნოს სამხრეთი საზღვრების შესახებ. 1813 წ. გულისტანის ზავით საზღვარი გასდევდა მასტარასა და არტიკს შორის გამავალ ქედებს, არფაჩაიდან არაგანამდე,[3] ანუ ისე, როგორც 1812 წლის სამშვიდობო პროექტში იყო ჩადებული.[4] 1825 წ. 30 მარტით დათარიღებულ წერილში აბას-მირზასადმი საქართველოს მთავარმართებელი ალ. ერმოლოვი (1816-1827) კიდევ უფრო აკონკრეტებს ამ მიჯნას: არფაჩაისა და ყარსჩაის შეერთების ადგილიდან პირდაპირი ხაზით დაშ კალამდე, იქიდან ნასოფლარ სეგუტლუზე გავლით გადაკვეთს ბალიკჩაის და მისი მარჯვენა სანაპიროს აყოლებით მიადგება ალაგეზს. შორაგლელებს უნარჩუნდებოდათ ბალიკჩაიდან გამოყვანილი არხებით სარგებლობის უფლება.[5] საზღვრის ასეთი დადგენა ნებისმიერი რომ არ ყოფილა, კარგად მოწმობს ორონიმი შორაგელის მთა, რომელიც თანამოსახელე პროვინციის განფენილობის საზღვრის მაჩვენებელია და ხუთვერსიან რუკაზეც აღნიშნულ წყალგამყოფ ხაზზეა დატანილი.

გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ შირაკ-შორაგელის ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება, გარკვეულწილად, განვითარებული შუა საუკუნეების ტრადიციით – ზემო და ქვემო შირაკზე მოგონებით – საზრდოობდა.

---

[1] Агаян 1972: 313, 315.
[2] იქვე, 615-617.
[3] ПСЗРИ 1830: 642-643.
[4] Агаян 1972: 604.
[5] Берже 1875: 305; შდრ. იქვე, 327-329.

თავი II. ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიის საკითხები. გზები

ისტორიული შირაკი მაღალი მთებით შემოსაზღვრული ვრცელი უტყეო პლატოა, რომელიც ზღვის დონიდან 1600-1800 მ. მდებარეობს. მისი ვულკანური ქანები წარმოდგენილია ბაზალტით, ტრაქიტით (ქვედა შრე) და ტუფით (ზედა, მეტად ძლიერი შრე). გავრცელებულია შავმიწა ნიადაგი. პლატო ხასიათდება მკაცრი ზამთრით და ცხელი ზაფხულით; აბსოლუტური ტემპერატურა, შესაბამისად -41°-ს და +36°-ს აღწევს. გაზაფხული და შემოდგომა სუსხიანია. საშუალო წლიური ტემპარატურა +6°-ია. შირაკის პლატო ზამთარში უხვთოვლიანია, ზაფხულობით ბალახით იფარება.

შირაკის მთავარი სასიცოცხლო არტერია მდ. ახურიანია. მისი წყლები ძველთაგანვე გამოიყენებოდა სარწყავად და სასმელად; მდიდარია თევზით. მდინარის დახრამული ნაპირები თავდაცვის შესანიშნავ საშუალებას წარმოადგენდა.[1]

ფიზიკურმა გეოგრაფიამ შირაკის ზეგნის მეურნეობის მაპროფილებელ დარგებად იმთავითვე მემინდვრეობა და მესაქონლეობა განსაზღვრა. ისტორიის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე ხალხურმა ტრადიციამ მხარის ნაყოფიერება და ეკონომიკური სიძლიერე მითიური ეთნარქ-ეპონიმის, შარას „ღორმუცელობასა და მრავალშვილიანობაში“ გარდასახა და მოარული ანდაზითაც გააფორმა: „უკეთუ შენ შარას საყლაპავი მილი გაქვს, ჩვენ შირაკის ბეღელთა მფლობელნი არა ვართ“.[2] საუკუნეთა განმავლობაში შირაკი მეხორბლეობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერას წარმოადგენდა, რაც მოსახლეობისთვის შეწერილ გადასახადებშიც აისახა.

ლაპიდარულ წარწერებში წისქვილებისა და ზეთსახდელების ხშირი მოხსენიება როგორც ხორბლეული, ისე ტექნიკური კულტურების ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს.

ალაგ-ალაგ მეხილეობა-მევენახეობასაც მისდევდნენ. ამ ინტენსიური სასოფლო-სამეურნეო დარგების კერებად მრენი,

[1] Акопян Т. 1985: 7-9.

[2] მოვსეს ხორენაცი 1984: 73.

თალინი და აშნაკი მოჩანს. ხილს და ყურძენს შირაკავანიდანაც ეზიდებოდნენ. ზვრებს და მინდვრებს სახელები ჰქონდა; ერთ-ერთი გამორჩეული ვენახი ავეტმანის ანუ ხარების სახელობისა ყოფილა. ღვინოზე დიდი მოთხოვნა იყო როგორც საერო, ისე სასულიერო წრეებში. ვენახებს ხშირად მონასტრებს სწირავდნენ.

შირაკის ზეგანი წყლის რესურსებით ღარიბია,[1] ამიტომ წყლით სარგებლობით რეგულირებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა შუა საუკუნეების ანი-შირაკში. ერთი წარწერა-საბუთით, მონასტრის მამები წყლის უკანონო გამოყენებისთვის ეკლესიიდან განკვეთითაც იმუქრებოდნენ. სარწყავი წყლით სარგებლობა სახელმწიფო შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროსაც წარმოადგენდა.[2]

მიწათმოქმედებასთან ერთად შირაკის ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობდა მესაქონლეობა (გადასახადები საუღელე ხარზე, სახედარზე, ხბოს ტყავი...), მეფუტკრეობა, ასევე ქვის კარიერის დამუშავება.

ასეთი იყო, უმთავრეს ხაზებში, ანი-შირაკის ეკონომიკური გეოგრაფია X–XIII სს.[3] არსებითად ის არც მომდევნო საუკუნეებში შეცვლილა.

მზარდი მოთხოვნა პურზე, ღვინოზე/ვენახზე, ხილზე, ტყეზე, ბალახზე, სამშენებლო ქვასა თუ მარილზე შირაკის სხვადასხვა კუთხეს ერთმანეთთან აკავშირებდა, ერთ ქვეყნად კრავდა. ეს კავშირები არც მას შემდეგ დარღვეულა, რაც სპარსეთმა და ოსმალეთმა შირაკი ორად გახლიჩეს. ზამთარში შორაგელი, ბამბაკთან ერთად საქართველოს დანარჩენ მხარეებს მოწყვეტილი, პურით მაღასბერდიდან მარაგდებოდა,[4] ხოლო ზაფხულობით მაღასბერდის პირუტყვი საბალახედ შორაგელს მიდიოდა.[5] ორად გახლეჩილი ქვეყნის ეკონომიკურ

[1] Колюбакин 1906: 13.

[2] Марр 1893: 193-196.

[3] ჩვენი მსჯელობა, უმთავრესად, სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზეა დამყარებული (Эмин 1881; Орբելի 1966; Karapetian 2014; Karapetyan, Mahé 2015); საინტერესო ცნობებია დაცული ზაქარია ქანაქერცის „ისტორიაშიც" (Закарий Канакерци 1969: 239).

[4] Берже 1868: 576.

[5] Берже 1873: 829.

ურთიერთობათა ერთ-ერთ გვიანდელ მატერიალურ მოწმობად ანისში აღმოჩენილი ქართული თეთრიც (1831 წ.) გამოდგებოდა.[1]

* * *

კავშირურთიერთობები გზებით ხორციელდებოდა. გზა და წყალი ანი-შირაკის დასახლებებსაც განსაზღვრავდა (უმთავრესად, მდინარის გასწვრივ),[2] უფრო ზუსტად, სამივე კომპონენტი ურთიერთზემოქმედებდა. უადრეს წერილობით მოწმობას უსახელო სომხურ გეოგრაფიაში ვხვდებით. „აშხარაცუიცის" ვრცელ რედაქციაში შირაკისა და არშარუნიქის პუნქტებიდან დასახელებულია მავრიკოპოლის-შირაკაშატი,[3] ანისი, მრენი და ერვანდაშატი. ისინი ახურიანის გასწვრივ მდებარეობდა, რაც მდინარის ხეობაში გამავალ გზასაც გულისხმობს. ჰ. მანანდიანის მოსაზრებით, ანტიკურ ხანასა და ადრე შუა საუკუნეებში ერვანდაშატი არტაშატიდან მომავალი სავაჭრო-საქარავნო გზების ტოტებს დასავლეთ საქართველოსკენაც მიმართავდა,[4] ცხადია, ახურიანის აყოლებით.

საერთო სურათისთვის მნიშვნელოვანია V-VII სს. დათარიღებული წარწერები თეკორიდან, ალამანიდან, ბაგარანიდან, მრენიდან, თალინიდან, ნახჭავანიდან და მასტარადან.[5] ისინი წარმოდგენას გვიქმნის არა მხოლოდ შირაკის ადრეული ქრისტიანული ტაძრების გავრცელების გეოგრაფიაზე, არამედ დასახლებებისა და გზების ტოპოგრაფიაზეც. საინტერესოა, მაგალითად, რომ მასტარასა და თალინზე ტრადიციულად გადიოდა ვალარშაპატ-გუმრის დამაკავშირებელი გზა. კლავდიოს პტოლემაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში" დასახელებული Thalina-ს[6] თალინთან გაიგივების შემთხვევაში შეგვეძლო გვეთქვა, რომ გზები არტაშატიდან თალინისკენ ახ.წ.

---

[1] Mousheghian et al. 2000: 62, 132.

[2] Колюбакин 1906: 13.

[3] დღევ. მავრაკთან აიგივებენ (Honigmann 1935: 215; Երեմյան 1963: 65; Hewsen 2001: 90).

[4] Манандян 1985: 30-32, 86.

[5] Greenwood 2004: 80-87.

[6] Claudius Ptolemy 1932: 124.

პირველ საუკუნეებშიც მიდიოდა.

მას შემდეგ, რაც შირაკი სომხეთის მიჯნაშაჰრიდან ანუ ცენტრალური რეგიონიდან განაპირა მხარედ იქცა, მასზე გამავალმა გზებმა მეტი მნიშვნელობა შეიძინა მეზობელი იმპერიებისთვისაც, რაც კარგად გამოჩნდა ჰერაკლე კეისრის აღმოსავლური ლაშქრობებისას. იმავდროულად, ქართლიდან შირაკისკენ მიმავალი გზის სტრატეგიული უპირატესობაც გამოიკვეთა.[1]

საერთაშორისო ვაჭრობის გამოცოცხლებასთან ერთად მოწესრიგდა ანი-შირაკის საკომუნიკაციო ინფრასტრუქტურაც. თითქმის ყოველ ეპიგრაფიკულ ძეგლში ქალაქად და სოფლად ნახსენებია ფუნდუკები, კამაროვან-ქარვასლები, ხანაბარები, სავაჭრო სახლები. ნ. მარის დაკვირვებით, ანისში ქარვასლები ისევე მდიდრულად ეწყობოდა, როგორც სასახლეები,[2] რაც გაცხოველებული ვაჭრობის კიდევ ერთი მანიშნებელია XI-XIII სს.[3]

წყაროებში ურმებისა და საპალნე პირუტყვის მოხსენიება[4] წარმოდგენას გვიქმნის არა მხოლოდ სატრანსპორტო საშუალებებზე, არამედ გზის ხასიათზეც. ზაქარია ქანაქერცის თქმით, ჰოვჰანავანქის მონასტრისთვის შეგროვილი ნატურალური გადასახადი შირაკიდან ვორდკანამდე ურმით მიჰქონდათ, ხოლო შემდეგ – საპალნე პირუტყვით.[5]

* * *

შირაკზე გადიოდა საქართველო-სომხეთის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმთავრესი მაგისტრალი, რომელიც მატიანეებში „ანისის გზად" იწოდებოდა.[6] სახელწოდება, მართალია, გვიანდელია, მაგრამ მარშრუტი ძველისძველია – ის შეესატყვისება კასტორიუსის მსოფლიო რუკაზე დატანილი არტაქსატა-

[1] Манандян 1950: 146-149.
[2] Марр 1934: 72.
[3] Манандян 1985: 153, 196, 199.
[4] Орбели 1966: 37.
[5] Закарий Канакерци 1969: 239.
[6] ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 5.

სებასტოპოლისის გზის იმ მონაკვეთს, რომელიც დიდი არმენიის ჩრდილოეთ პროვინციებიდან, ახურიანის ზემო წელის აყოლებით, ქართლში (ჯავახეთი) ჩადიოდა.[1] სამცხე-ჯავახეთიდან გზები იყრებოდა – ან მცხეთა-თბილისისკენ მიემართებოდა, ან დასავლეთ საქართველოში გადადიოდა.

ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ხდებოდა სომხებისთვის არაბებთან დაპირისპირების დროს, როგორც ბიზანტიის იმპერიასთან დამაკავშირებელი „გზა ხსნისა". VIII ს-ის 70-ანი წლების ანტიარაბული აჯანყების აღწერისას ღევონდი აღნიშნავს, რომ არტავაზდ მამიკონიანი „წავიდა შირაკის გავარში, სოფელ კუმაირში (იგივე გუმრი – გ. ჭ.), სადაც მოკლა ხარკის ამკრები, ხელთ იგდო მთელი მისი ქონება და იქიდან ქვეყნის სხვა ნახარარებთან ერთად ქართველთა მხარეებისაკენ გაემართა". მათ არაბები დაედევნენ. მდევარმა „მიაღწია ქართველთა ქვეყანას, სამცხის გავარს, დაიპყრო გასასვლელები, დაიბრუნა ნადავლის ნაწილი". აჯანყებულები „ეგრისელთა ქვეყანაში" გადავიდნენ.[2] ციტირებულ ფრაგმენტში კარგად იკითხება დაპირისპირებულ მხარეთა მარშრუტი: აღმოსავლეთ შირაკი (გუმრი) – ჯავახეთი – სამცხე (მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეებრძოლებოდნენ სომხები და არაბები სამცხის გადასასვლელებთან) – ეგრისი. უფრო გვიან, აღნიშნული მაგისტრალი საქართველოს კავკასიური მონარქიის ჩრდილოეთ-დასავლეთ პროვინციების (ჯიქეთ-აფხაზეთ-ოდიში) სამხრეთ-აღმოსავლეთის პროვინციებთან (ანისი, ბიჯნისი, სივნიეთი) დამაკავშირებელ უმოკლეს გზას წარმოადგენდა.[3] მისი ცალკეული მონაკვეთები, დასახლებულ პუნქტთა დაწინაურება-დაცემასთან ერთად, დროთა განმავლობაში, ცხადია, იცვლებოდა.

საქართველოს მესვეურთათვის ჯავახეთ-შირაკის გზას

---

[1] ამ გზის შესახებ იხ. **Манандян 1985: 110-115**; შდრ. ლომოური 1958: 107-110; Hewsen 2001: 70, 90.

[2] ცაგარეიშვილი 2012: 125.

[3] გავიხსენოთ, თუნდაც, კოხტასთავის შეთქმულების ბოლო ეპიზოდი: „მივიდა დადიანიცა ცოტნე ლაშქრითა მთასა ღადოსა, შორის სამცხესა [და გურიასა], რომელ არს რკინისჯუარი. და ... განვლო სამცხე და ჯავახეთი და მივიდა ანისსა" (ჟამთააღმწერელი 1997: 97-98).

დიდი ღირებულება მაშინ ჰქონდა, როდესაც ქვემო ქართლი ტაშირ-ძორაგეტელ კვირიკიანებსა და არაბ ამირებს ეპყრათ. ბაგრატოვანთა ჯავახური რეზიდენციები – დლივი, ღრტილა, ბოჟანო – მაჩვენებელია საქართველოს მეფეთა მზარდი ინტერესებისა არა მხოლოდ ბიზანტიისადმი ან თბილისისადმი,[1] არამედ ანისისადმიდაც. ქართულ და სომხურ წყაროებში დაცული ცნობები მეტად მეტყველია: დლივში დავით კურაპალატთან იკრიბებიან ანისისა და კარის მეფეები და სხვა მოკავშირეები;[2] დლივიდან (?) ლაშქრობს დავით III სმბატ ბაგრატუნის წინააღმდეგ და ჩერდება შირაკის სოფ. ბავაცძორში;[3] ღრტილაში იწვევს ბაგრატ IV საეკლესიო კრებას და იქ იხმობს მარმაშენის წინამძღვარს;[4] ღრტილადან ადევნებს თვალყურს ანისიდან მომავალ საფრთხეებს. ლიპარიტ ბაღვაშის მიერ ანისის დაკავებაზე რომ მოგვითხრობს, „მატიანე ქართლისას“ ანონიმი ავტორი დასძენს: ბაგრატმა ამ ამბავის შეტყობისთანავე, „დააგდო ტფილისი ... და გავიდა ჯავახეთს... და მეფე დგა ღრტილას. ხოლო ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფოკათა“.[5] მოგვიანებით, „დაეწსნა ლიპარიტ თურქთა და შემოვიდა ანისს. დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს“;[6] უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაშიც მეფე ღრტილას დადგა. მოტანილი ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ ჯავახეთს თბილისთან და ანისთან კავშირისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ჯავახეთიდან ხდება ანისის პირველი შემოერთებაც. „ბოჟანას წყაროთა ზედა მდგომსა“ დავით IV-თან „მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთანი და მოაჴსენეს მოცემაჲ ქალაქისა და ციხეთაჲ“; მეფემაც მყის შეკრიბა 60-ათასიანი მხედრობა, „წარემართა და მესამესა დღესა აღიღო ქალაქი ანისი და ციხენი

[1] ბერძენიშვილი დ. 1985: 84-85, 100-102.

[2] ცაგარეიშვილი 2005: 280.

[3] იქვე, 278. ბავაცძორი, ალბათ, იგივე ბოვაძორია. ჰორომოსის 1266 წ. წარწერაში ნახსენებია ბოვაძორის ხიდი; კონტექსტის მიხედვით, ანისიდან არცთუ შორს უნდა ყოფილიყო (Karapetyan, Mahé 2015: 466).

[4] ლოლაშვილი 1983: 278, 286.

[5] მატიანე ქართლისა 1955: 300.

[6] იქვე, 303.

მისნი".[1] „მატიანე ქართლისადან" ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ახალქალაქის დაარსება 1045 წ-ის ანისის კამპანიის პრელუდიად განიხილებოდა.[2]

ახალქალაქმა, ჯავახეთის ამ ახალმა ცენტრმა, ანისთან დამაკავშირებელი გზა თავისკენ გადასწია. პირველი დამპყრობელი, ვინც ახალქალაქ-ანისის გზით ისარგებლა, ალფ-არსლანი იყო: 1064 წ., ახალქალაქის აოხრების შემდეგ, მან ანისიც აიღო.[3] XVI ს. ამ გზით ყიზილბაშები ლაშქრობდნენ სამცხის ათაბაგებისა თუ ქართლის მეფეების წინააღმდეგ. ის იმდენად მოსახერხებელი ყოფილა, რომ დიდთოვლიანობასა და ყინვაშიც გამოიყენებოდა.[4]

კიდევ ერთი გზა ჯავახეთის პლატოდან პალაკაციოს ტბის აღმოსავლეთ ნაპირის – თეთრიციხე-ჭალა-ვანაზიის – გავლით ზარიშატში ჩადიოდა და იქიდან ანისისკენ ან ყარსისკენ მიიმართებოდა.[5]

* * *

თბილისისა და ქვემო ქართლის გათავისუფლების შემდეგ საქართველოს დედაქალაქის ანისთან დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა დებედას ხეობაზე დაიდო. დებედას სათავეებიდან გზები იტოტებოდა დებედას დაყოლებით, ასევე მაშავრისა და აღსტაფის მიმართულებით.

ანი-შირაკი და ქვემო ქართლი მრავალი გზა-გადასასვლელით უკავშირდებოდა ერთმანეთს. ამიტომ ანი-თბილისის კომუნიკაციისთვის ქვემო ქართლს ყოველთვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, მათ შორის, თბილისის საამიროს არსებობისას. იოანე დრასხანაკერტცის „ისტორიაში" არაერთხელ ვხვდებით ცნობებს ანელ ბაგრატუნთა გუგართა მხარეებსა

---

[1] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992:196-197.

[2] მატიანე ქართლისა 1955: 300.

[3] მატიანე ქართლისა 1955: 306-307; Matthew of Edessa 1993: 101-102; ვარდანი 2002: 124.

[4] ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969, 17; ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 5.

[5] ბერძენიშვილი ნ. 1966: 102.

თუ ტაშირის გავარზე გავლით თბილისში მდგარ „აგარიანთა“ წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ,[1] ან კიდევ საჯიანთა „უეცარ“ თავდასხმაზე თბილისიდან შირაკზე.[2] ერთ-ერთი ასეთი კამპანიისას, „იუსუფ ოსტიკანმა მიალწია ქალაქ ფაიტაკარანს, იქიდან კი მყისვე გამოვიდა უტიის გავარით და ტაშრატაფამდის მივიდა. როგორც კი შეიტყო ეს მეფემ, დიდძალი ჯარი გამოიყვანა, გაემართა და დაიკავა აშოცისა და ტაშირის მხარეთა გზების ვიწრო გასასვლელები, რომ არ მიეცა მისთვის საშუალება ქვეითად გადასულიყო. ეს რომ იუსუფმა დაინახა, ფარულად შემოუარა მთას დასავლეთის მხრიდან დაბალი ადგილებით და გადავიდა შირაკის გავარში, სადაც ღამე გაათია. [შემდეგ] კი ისწრაფა და მიალწია ქალაქ დვინს. მეფემ გვიან შეიტყო იუსუფის მთის დასავლეთის მხრიდან წასვლის შესახებ და თუმცა დაედევნა უკან, მაგრამ ვერ დაეწია“.[3] ფაიტაკარანი და ტაშრატაფი თბილისი და ტაშირია.[4] აქედან შირაკში გადასასვლელი ძირითადი გზები ვიწროებზე გადიოდა და მათი დაცვა, სავარაუდოდ, ერაზგავორიდან[5] ან კუმაირიდან, ადვილად შეიძლებოდა. მათ გარდა არსებობდა სხვა, მეორადი გზები, რომლებიც არაგაწის მთის დასავლეთ კალთებს უვლიდა, დაახლ. არტიკ-თალინის მიდამოებში ჩამოდიოდა (ამაზე მიანიშნებს სმბატის დაბანაკება არუჭში[6]) და დვინისკენ უხვევდა.

XII ს-დან საქართველოს მეფეთა ბრძოლებმა ანისისათვის დმანისი-ლორე-ანისის მაგისტრალი კიდევ უფრო გააცოცხლა.[7] ალ-ფარიკის ცნობით, როდესაც სალთუკი ანისს მოადგა, შადადიანმა მაცნე გაგზავნა დემეტრე I-თან, რომელიც ანისიდან ერთი დღის დაშორებით, ბაზვაის მთებთან იდგა. საქართველოს მეფე სწრაფად დაიძრა და დილით უკვე ანისში იყო.[8] ბაზვაის მთებს

[1] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 161-162.
[2] იქვე, 90.
[3] იქვე, 103-104.
[4] Асохик 1864: 111.
[5] შდრ. იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 117.
[6] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 104.
[7] ბერძენიშვილი დ. 2014: 149.
[8] Minorsky 1953: 87.

ბეზობდალთან აიგივებენ.[1] მსგავს სურათს ვხედავთ 1163-1164 წწ. კამპანიისას: შაჰ-არმენისა და მისი მოკავშირეების მოსვლის „ამბავი ვითარ მოისმა ქუეყანასა ამას და მიიწია წინაშე მეფისა, რომელი მცირედითა ლაშქრითა მონადირე და მხიარული დგა შორის მთათა ლორისა და დმანისისათა“.[2] მოწინააღმდეგე მოულოდნელად დაესხა თავს გიორგი III-ს და კრკრის ციხესთან (გერგერთან?) სასტიკად დაამარცხა.[3] ორივე ეპიზოდიდან კარგად ჩანს ანის-თბილისის გზის მთავარი მიმართულება და მანძილი; მოწინააღმდეგეთა სწრაფი გადაადგილება წარმოდგენას გვიქმნის გზის მოწყობაზე. საინტერესოა, აგრეთვე, საქართველოს მეფეთა ტაშირის მთებში დაბანაკება – ეს „ნაპირთა მჭირვის“[4] ანუ საზღვრების ინსპექტირების ნაწილი უნდა ყოფილიყო; ამ დროს ხდებოდა „მანდაურთა“ საქმეთა „განგება“, „კეთილთა“ სანადიროთა მონადირება და ხარაჯის „მოღება“.[5]

აღნიშნული გზები გვიან შუა საუკუნეებშიც მოქმედებდა. 1770 წ. „ქურთზე ნაბძანდა ბატონი, ოკდონბერს 5 მცხეთას მიბძანდა, უაზრობისათვის იქიდამ დიღომზე გამოვიარეთ, წყნეთს ავედით. იქიდამ კოჟორზე ჩავედით, დმანისზე წარვლეთ და ყარახაჩზე შევიარეთ. უთმინო ნეფხვა და ბუქი შეგვიპყრობდა. დავარბივეთ. ოკტონბერს 13 არფაჩაის პირზე ანისის ციხის ქვეით დავდეგით, ლაშქარი დატვირთული შორს იყო...“[6] მაშასადამე, თბილისი-ანისის გზას, დმანის-ყარახაჩზე გავლით, მსუბუქად შეიარაღებული ლაშქარი რვა დღეში ფარავდა. ყარახაჩის სახელს დღესაც ატარებს უღელტეხილი, რომლის გავლით გზები ძორაგეტის სათავეებიდან ახურიანის ზემო წელის ხეობაში გადადის. ვახუშტი ბატონიშვილი ამ მთებს ყარალაჯს უწოდებს: „ხოლო ტაშირს, აბოცსა და ბერდუჯ-ბამბაკსა ჰყოფს მთა ირჯანისა და ან ყარალაჯად წოდებული... ამ მთის დასავლით კერძ არს აბოცი, ან ყაიყულად წოდებული... ხოლო ყარალაჯისა და ტაშირის მთის

[1] Minorsky 1953: 87, n. 2.
[2] ისტორიანი და აზმანი 1959: 12-13.
[3] Minorsky 1953: 93; ჯაფარიძე გ. 1995: 108.
[4] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 205.
[5] ისტორიანი და აზმანი 1959: 99-100.
[6] კაკაბაძე 1913: 77

ჩრდილოთ კერძი არს დბანისის ჴეობა, და მდინარე მაშავერა".[1] დმანისამდე ძორაგეტის სათავეებისკენ (დღევ. ქ. ტაშირი), ფინეზაურის ხეობის ავლით, დღესაც მიდის სამანქანო შოსე, უეჭველი, ძველი მიმართულებით.[2] ცნობილია, რომ დმანისხევი „გამოირჩეოდა მეზობელ ქვეყნებთან დამაკავშირებელი მოხერხებული გზებითაც".[3] ყოფილი ანი-შირაკის ქვეყნებთან, ზოგადად კი, ყარსის საფაშოსთან საკომუნიკაციოდ დმანისის მნიშვნელობა პაპუნა ორბელიანის ნაწარმოებიდანაც ჩანს: ყარსთან დაბანაკებული სპარსეთის შაჰთან გასამგზავრებლად თუ ყარსის ციხიდან გამოპარულ და ქართლისკენ წამოსულ ლეკთა დასახვედრად თეიმურაზ II (1744-1762) და ერეკლე II (1744-1798) დმანისში დგებიან.[4] ამავე გზაზე მიანიშნებს ორბელიანების „ყარსისა ქვეყანასა" „მიხდომა" ხულუტის ციხიდან,[5] ან კიდევ ლეკთა ჯარის შემოსვლა ბოლნისებში არფაჩაისა და „ალაგაზის მთის ძირზე" მდგარ „ურუმთა მისაშველებლად".[6]

ყარსის საფაშოს ერთ-ერთი მოთარეშებისას სულხან ორბელიანმა საბარათაშვილოს ჯარითა და კახთა მცირე გუნდით ზარიშატის ციხე აიღო „და იავარ-ყვნეს საქონელი უთვალავნი... გარდმოვიდნენ ქვეყანასა ქართლისასა უვნებელად".[7] მისკენ მიმყვანი გზის დასადგენად საინტერესოა ზარიშატისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე კარა კალე. ციხის ადგილმდებარეობა იმაზე მიანიშნებს, რომ ის ჩილდირიდან და აბოციდან ზარუშატ-შურაგელში მომავალ გზებს კეტავდა. ერთ-ერთი მათგანი კარგად იკითხება ხუთვერსიან რუკაზე: კარა კალედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით დაახლ. 10 კმ-ის დაცილებით, კირაჩს ზეით, იმ ადგილას, სადაც მდინარე მუხლს იკეთებს, ნაჩვენებია ციხის ნანგრევები (°P. Kp.). ამ პუნქტიდან 5-6 კმ-ის მოშორებით, მდ. ყარახანჩაის სათავეებში, ისევ და ისევ წყლის ნამუხლთან, აღნიშნულია კიდევ ერთი ციხის

[1] ვახუშტი 1973: 313-314.
[2] ბერძენიშვილი დ. 2014: 125.
[3] იქვე.
[4] პაპუნა ორბელიანი 1981: 86-87, 89.
[5] იქვე, 130.
[6] იქვე, 98.
[7] იქვე, 114-115.

ნანგრევი, საიდანაც გზები ჩილდირის ტბისკენ და ახურიანის სათავეებისკენ მიემართება.

მნიშვნელობას არც ლორე-ბამბაკიდან ყარსისკენ მიმავალი გზები კარგავდა. სამიმოსვლო ინტენსივობა ზამთარში, ალბათ, იკლებდა. აბრაამ კრეტეცის მონათხრობიდან ირკვევა, რომ აპრილის თვეშიც უღელტეხილები დიდთოვლობის გამო ძნელსავალი ან, საერთოდ, გაუვალი ყოფილა.

მას შემდეგ, რაც შორაგელის სასულთნო ქართლ-კახეთის სამეფომ შეიერთა, ერეკლე II-მ თბილისი-ლორე-შორაგელი-ერევნის გზის გამოცოცხლებაც სცადა. 1788 წ. მან ბრძანებაც გამოსცა თბილისელი ვაჭრებისადმი: „ვინცა-ვინ ერევანში ჩვენი მოქალაქენი ქარავნის კაცნი იმყოფებით. მერე ჩვენი ნასახჩიბაშის ნაიბი გოგია გამოგვიგზავნია და ყაჰრამან-სულთნისათვისაც (შორაგლის სულთანი – გ. ჭ.) მოგვიწერია, რომ თავისის ჯარით გამოგიძღვესთ და ლორემდისინ მშვიდობით მოგიყვანოსთ... საპალნეზედ ხუთი აბაზი უნდა მისცეთ სულთანსა და იმის კაცთა. და ლორეს აქეთ ლორელებისათვის გვიბძანებია, რომ წამოგიყვანონ. და ამ ხუთს აბაზს გარდა ათ-ათი შაური საპალნეზედ ამ ჩვენს ნასახჩიბაშის ნაიბს გოგიასაც უნდა მისცეთ თავის გასამრჯელოთ".[1] დოკუმენტიდან კარგად ჩანს პოლიტიკურად შემოერთებული შორაგლელების სოციალური ინტეგრაციის მცდელობაც. სწორედ ამ მოსახერხებელი გზების გამოისობით XIX ს-შიც ქართლის მოსახლეობის დიდი ნაწილი, მათ შორის ბორჩალოელი თათრები, მარილის მოსაპოვებლად აღზევანს არჩევდა ნასვლას, ვიდრე ერევანს.[2]

სამიმოსვლო სისტემა და გზების ხასიათი ანი-შირაკის საქართველოს სამეფოში ინტეგრაციის ხარისხსაც განსაზღვრავდა.

[1] Abraham de Créte 1876: 267.

[2] Гамрекели 1991: 114.

თავი III. ანისის პოლიტიკური გეოგრაფია

§ 1. ანისის შემოსვლა ქართულ სახელმწიფოში: დასაწყისი

X-XI სს. მიჯნაზე საქართველოსა და სომხეთის სატახტო ქალაქებში, ქუთაისსა და ანისში, თითქმის ერთდროულად აღიმართა ორი საკათედრო ტაძარი, რომლებიც ბაგრატიონ-ბაგრატუნთა სიდიადესა და კავკასიის საქრისტიანოში მათ პირველობას უსვამდა ხაზს.[1] ხუროთმოძღვრებაში განსახიერებული მეტოქეობა კავკასიისათვის ბრძოლის ანარეკლს წარმოადგენდა. საუკუნოვან სარწმუნოებრივ და პოლიტიკურ ჭიდილს უნდა გადაეწყვიტა, იქნებოდა ეს გეოპოლიტიკური სივრცე ქართული თუ სომხური.[2]

X ს-ის II ნახევრიდან ისტორიული პროცესები ქართველ მეფე-მთავართა უპირატესობით წარიმართა: დავით კურაპალატმა „დაამყარა მშვიდობა და წესრიგი მთელ აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი სომხებსა და ქართველებში“,[3] მისმა შვილობილმა ბაგრატ III-მ (978-1014) „დაიპყრა ყოველი კავკასია თუთმპყრობელობითა“ და „სომხითისა ჴელმწიფებითა ნებიერად განაგებდა“.[4] გაერთიანებული საქართველოს მეორე მეფე, გიორგი I (1014-1027) აქტიურ, შემტევ პოლიტიკას ატარებდა და ანი-შირაკის სამეფოს ხარჯზე საკუთარ საზღვრებს აფარ-

[1] ჭეიშვილი გ. 2013a: 247.

[2] ბერძენიშვილი ნ. 1990: 304-305, 398-400.

[3] ცაგარეიშვილი 2005: 283.

[4] სუმბატ დავითის-ძე 1955: 382. აქვე შეიძლებოდა გაგვეხსენებინა ანისის წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, ფრონტონს ქვეშ არსებული წარწერის დ. ბაქრაძისეული წაკითხვა: „ძლევის ძალის მომც(ე)მ(ე)ლი. მეფ[ე] ბ(ა)გრატ, ლ(იპარი)ტ / მწედ ტ(ი)გრან მ(ე)ფისა. ქრ(ონიკო)ნი სი (990 წ.)“. დ. ბაქრაძე თითქმის დარწმუნებული ყოფილა ბაგრატის სახელისა და ქორონიკონის ამოკითხვის სისწორეში. თანამედროვე მკვლევრები ეჭვს გამოთქვამენ გადმონაწერთან დაკავშირებით; კითხვებს ბადებს წარწერის შინაარსიც და პალეოგრაფიული ანალიზიც (Бакрадзе 1882: 89; კუდავა 2016: 104-113). ფილის დაზიანებები რომელიმე მოსაზრების უკრიტიკოდ გაზიარების საშუალებას არ იძლევა.

თოებდა.[1] არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, გიორგი I-ს ჰოვანეს-სუმბატისთვის (1017/20-1040) სამი ციხესიმაგრე წაურთმევია,[2] ცხადია, საციხისთავო ქვეყნებითურთ. მათი ლოკალიზაცია არ ხერხდება; სავარაუდოდ ისინი ანი-შირაკის სამეფოს ჩრდილოეთ კუთხეში, საქართველოს მოსაზღვრედ მდებარეობდა. იგივე ავტორი ამტკიცებს, რომ ქართველები ანისშიც შეჭრილან და კათედრალი შეურაცხყვიათ.[3] სალოცავებთან „შეტაკება" საკუთარი სარწმუნოებრივ-პოლიტიკური ძალისა და მონინააღმდეგის უძლურების სადემონსტრაციოდ შუა საუკუნეების მენტალობის ჩვეულ გამოვლენას წარმოადგენდა.[4]

გაცილებით გამიზნულად მოქმედებდნენ გიორგის თანამეცხედრე, დედოფალი მარიამი და მისი მემკვიდრე, ბაგრატ IV (1027-1072). ერთი მხრივ, სომხეთის მონასტრების პატრონობა (მარმაშენის 1033 წლის ნარწერა[5]), ხოლო, მეორე მხრივ – ქართულ-სომხური საეკლესიო პოზიციების დაახლოების მცდელობა (1046 წლის ღრტილას საეკლესიო კრება[6]) ბაგრატისა და მარიამ დედოფლის მოღვაწეობის ერთ საინტერესო მხარეს წარმოაჩენს. რელიგიური პოლიტიკა შორსმიმავალი სახელმწიფოებრივი გეგმების ნაწილს წარმოადგენდა მხოლოდ. მარიამ დედოფლის წოდებულება „აფხაზთა და სომეხთა დედოფალი", ცხადია, იყო რეპლიკა სომეხ ბაგრატუნთა „სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰობაზე";[7] იმავდროულად, – სრულიად

---

[1] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44; ვარდანი 2002: 117.

[2] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44.

[3] იქვე. ნ. მარს ეპიზოდი ანისის ტაძრის გაძარცვის შესახებ მერშინდელი ჩანართი ჰგონია (Марр 1934: 126, прим. 81).

[4] შდრ. ცაგარეიშვილი 2005: 282.

[5] დარჩიაშვილი 2010: 46; Орбели 1963: 444.

[6] ლოლაშვილი 1983. ღრტილას კრების თარიღის შესახებ იხ. კეკელიძე 1957: 95-99; შდრ. ჟორდანია 1892:125-126 და მასზე დაყრდნობით Марр 1905: 22. ღრტილა მდებარეობდა არა არტანუჯთან (ჟორდანია 1892: 126, შენ. 2; კეკელიძე 1957: 95), ე. ი. კლარჯეთს, არამედ ჯავახეთში (ჯავახიშვილი 1983: 57; ბერძენიშვილი დ. 1985: 100).

[7] ცნობილია, რომ IX ს-ის ბოლოს ქვემო ქართლის დაპყრობამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა სომეხ ბაგრატუნთა ტიტულატურის ჩამოყალიბებაში (ჯავახიშვილი 1998: 472): „სომეხთა და ქართველთა მთავარი/მთავართა-მთავარი" (ცაგარეიშვილი 2005: 277), „სომეხთა და ქართველთა მეფე" (Մաթեվոսյան Ա. 1988: 59), „სომეხთა და ქართველთა შაჰან-შაჰი" (Орбели

დაუფარავი განაცხადი თარგამოსიანთა სახლის ორი ყველაზე აქტიური მოთამაშის – ქართლოსიანთა და ჰაოსიანთა კულტურულ-პოლიტიკურ ერთობაზე საქართველოს მეფეთა მოთავეობით.[1]

პოლიტიკურ ინტრიგებში ჩაფლული და ბიზანტიის აგრესიის პირისპირ მდგარი სომხეთი ისევ საქართველოსთან ურთიერთობას არჩევდა[2] და 1045 წელს, ანონიმი ქართველი მემატიანის ცნობით, „მოერთო ვესტი ცხრითა ციხითა ანისისაჲთა, თუნიერ ამბერდისა. და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა, რამეთუ მამულად ეყვოდეს სომეხნი...“.[3] კარგად ჩანს, რომ ბაგრატიონთა ხელისუფლება საკუთრივ ანი-შირაკს დიდად არ უნდა გასცლოდა („თუნიერ ამბერდისა“ დაისაკუთრეს) – ამბერდი, ისევე როგორც სურბ მარი და ხორვირაპი, დვინელ შადადიანებს ჰქონდათ დაპყრობილი.[4] ჩრდილოეთიდან ანისს ლორე-ტაშირის მეფეები უტევდნენ;[5] ყველას ერთად კი ბიზანტია უქადდა შთანთქმას.

ანისის კამპანია კავკასიიდან ბიზანტიის გაძევების პოლიტიკის[6] ნაწილადაც შეიძლება განვიხილოთ. ბაგრატუნთა დედაქალაქის შემოერთების მნიშვნელობას იქ მარიამ დედოფლის დამკვიდრება უსვამდა ხაზს.[7] არსებული პოლიტიკური ვითარება გასაგებს ხდის, აგრეთვე, ანისში ოთხი დიდებული აზნა-

---

1966: 35, 48), „სომეხთა და ქართველთა მეფე და ტიეზერაკალი“, „სომეხთა და ქართველთა მეფე და მრავალ გავართა მპყრობელი“ (Pseudo-Šapuh 1988-1989: 219). სომეხ მეფეთა ეს წოდებულება მეზობელ სახელმწიფოებშიც კარგად ყოფილა ცნობილი. ერთ არაბულ წყაროში ნათქვამია, რომ ჯურზანსა (საქართველოში/ქართლში) და სომხეთის სხვა ნაწილებში მეფობდა აშოტ იბნ აბასი, რომელიც შაჰანშაჰად იწოდებოდა (Minorsky 1953: 10).

[1] აბდალაძე1978: 122, შენ. 117.

[2] არისტაკეს ლასტივერტეცი1974: 70.

[3] მატიანე ქართლისა 1955: 299. ბაგრატ IV-ს კავშირი ანელ დიდებულებთან სმბატის გარდაცვალებისთანავე დაუმყარებია (Matthew of Edessa 1993: 66; Юзбашян 1988: 162; Матевосян 1990: 50). ეს ეპიზოდი კარგად არის შესწავლილი ქართველ მკვლევართა მიერ (ივ. ჯავახიშვილი, ვ. კოპალიანი, მ. ლორთქიფანიძე, ჯ. სამუშია).

[4] გიორგი კედრენე 1963: 61-65; Minorsky 1953: 53.

[5] Matthew of Edessa 1993: 66.

[6] გიორგი კედრენე 1963: 58-59; მატიანე ქართლისა 1955: 299.

[7] მატიანე ქართლისა 1955: 299, 300.

ურის – „აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისაჲ, და ხიხათა და ციხისჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი, და ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და გუარამ გოდერძის ძე, ბეჭისციხისა პატრონი"[1] – გამოჩენას. საგულისხმოა, რომ მესხებთან ერ-თად ანისს დასავლეთ საქართველოს ერისთავებიც იცავდნენ.[2] ეს წარჩინებულები, იმავდროულად, ახლადშემოერთებული ტერიტორიის მართვა-გამგეობასაც ახორციელებდნენ.[3]

* * *

რამდენიმე თვეში ანისს ბიზანტიელები დაეუფლნენ და იბერიის თემში გააერთიანეს. ბაგრატუნთა სატახტო ქალაქი ბერძენ სტრატეგოსთა რეზიდენციად და საქართველოს მეფის მოწინააღმდეგეთა თავშესაფრადაც იქცა. იბერიის თემს, მესოპოტამიასთან ერთად, უმნიშვნელოვანესი როლი ეკისრებოდა იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრების დაცვაში. მაგრამ ბიზანტიელთა ექსპანსიონისტურმა პოლიტიკამ, რომელიც სომხური სამხედრო ელიტის აყრა-გადასახლებას ისახავდა მიზნად, საზღვარი დაუცველი დატოვა.[4]

ბიზანტიელთა ოცწლიან ბატონობას ბოლო სელჩუკებმა მოუღეს. რა ურთიერთობა დამყარდა ამ პერიოდში ანისის შადადიანებსა და საქართველოს ბაგრატიონებს შორის, უცნობია. „ქართლის ცხოვრების" ჭალაშვილისეულ ნუსხაში დმანისის ანისად ჩანაცვლება იმ ეპიზოდში, რომელშიც გიორგი II-ის წინააღმდეგ ამიერკავკასიის ამირების კოალიციურ გალაშქრებაზეა მოთხრობილი,[5] არცთუ უსაფუძვლოა – ასეთ შემთხვევაში შადადიანების სამიეე შტოს (დვინელ, განძელ და ანელ) თანხმობლივ აქციაზე იქნებოდა საუბარი. აღმოსავლუ-

[1] მატიანე ქართლისა 1955: 300.

[2] გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ივანე დადიანი ოდიშის ერისთავთ-ერისთავი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ივანე ერისთავი – სვანეთის (ბახტაძე 2003: 216-217, 234-235).

[3] შდრ. Юзбашян 1988: 168-169.

[4] მიხეილ ატალიატე 1966: 24, 26, 31-32; გიორგი კედრენე 1963: 80-82; კეკავმენოსი 1963: 315; Vryonis 1971: 54, 85-86. საქართველოსთან დაკავშირებით იხ. მატიანე ქართლისა 1955: 303-305.

[5] მატიანე ქართლისა 1955: 317.

რი წყაროების ნიშანდობლივი მოწმობით, ანისის თაღრი (მარკა) და რუმის მიმდებარე მიწები ალფ-არსლანმა შადადიანებს მიანდო.[1] დაპირისპირების ერთ-ერთი მიზეზი იქნებოდა ანისის უახლოესი ციხე-სიმაგრე ყარსი, რომელიც გიორგი II-მ თურქ-სელჩუკებისგან წაიღო, საკუთარ სამეფოს შეუერთა და საგანგებოდაც გაამაგრა.[2] ექვსი წლის შემდეგ, 1080 წ., სელჩუკებმა ყარსი დაიბრუნეს.

* * *

პოლიტიკურმა ცვლილებებმა ანი-შირაკში მიგრაციული პროცესებიც განაპირობა. თანამედროვეთა მოწმობით, „უპატრონო ცხენოსანი ჯარი (სომეხი აზნაურებისა – გ. ჭ.) დახეტიალობს ზოგი სპარსეთის, ზოგი საბერძნეთის, ხოლო ნაწილი ქართველთა მხარეებში".[3] მათი ნაწილი საქართველოში ესახლებოდა და თან მშობლიურ ტოპონიმებსაც ამკვიდრებდა. ამ მხრივ საინტერესოა ნასოფლარი ზრესკი, რომელიც კუმურდოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს.[4] სომხური წყაროებით ცნობილია ამ სახელწოდების სოფელი შირაკში, სადაც VIII ს-ის მეორე ნახევარში მნიშვნელოვანი სამონასტრო ცენტრი ყოფილა.[5] ჯავახეთში ზრესკის გაჩენის და, შესაბამისად, შირაკიდან მოსახლეობის მიგრირების, თარიღისათვის საინტერესოა ვაჩიანის სტელაზე მოხსენებული ბერი ზრესკელი.[6] წარწერა XII-XIII სს. მიჯნით თარიღდება.[7] ამდენად, სომხური მოსახლეობის ჯავახეთში გადმოსახლება ამაზე უწინ უნდა მომხდარიყო, ეთნოკულტურული გარემოს შეცვლის გარეშე.[8]

---

[1] Minorsky 1953: 21, 58.

[2] მატიანე ქართლისა 1955: 317; ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 158.

[3] არისტაკეს ლასტივერტელი 1974: 68.

[4] ბერძენიშვილი დ. 1985: 126.

[5] იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 3; ვარდანი 2002: 101; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, I: 203.

[6] სილოგავა, ახალაძე 2012: 52-53.

[7] იქვე.

[8] შდრ. ბერძენიშვილი დ. 1985: 126. სტეფანოს ორბელიანი V ს-ის II ნახ. ამბებთან დაკავშირებით იხსენიებს სოფელს Ըշտէ (Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, I: 103), რაც ჯავახეთის ერთ-ერთი სოფლის, ეშტიოს, სახელწოდებას მოგვაგონებს.

* * *

საქართველოს სამეფოს კონსოლიდაციისა და კავკასიის გაერთიანების პროცესი თითქმის ერთი საუკუნით შეფერხდა. კიდევ მეტი, XI ს-ის 80-იანი წლებიდან საქართველოს, მცირე აზიისა და კავკასიის უდიდესი ნაწილის მსგავსად, ნომადიზაციის საფრთხე დაემუქრა. მომთაბარულ ისლამურ სამყაროსთან სამკვდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირებაში ქართველმა მეფეებმა არნახულ წარმატებას მიაღწიეს[1] – დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) ზეობაში არა მხოლოდ დასრულდა საქართველოს ისტორიული მიწა-წყლის გაერთიანების პროცესი, არამედ ხორცი შეესხა კავკასიის პოლიტიკური ერთობის იდეასაც. დავითის საქმე წარმატებით გააგრძელეს მისმა მემკვიდრეებმა (დემეტრე I, გიორგი III, თამარი) და XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს სამეფოში ქრისტიანული კავკასიის უდიდესი ნაწილი გაერთიანდა.[2]

* * *

დიდგორის ველზე გამარჯვებულმა დავით აღმაშენებელმა მტერს ანისის საზღვრებამდე მისდია.[3] კოალიციის ნაშთების უკანდახევის მარშრუტი კარგად მიანიშნებს ანისის, როგორც საქართველოს წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედებათა პლაცდარმის, მნიშვნელობაზე. ნიშნეულია, რომ მომდევნო ათწლეულებშიც მარბიელთა გზა ხლათის სასულთნოდან საქართველოში[4] თუ საქართველოდან ხლათის სასულთნოში[5] შირაკზე გადიოდა.[6] ამ მაგალითებიდანაც აშკარა ხდება, რომ ქრისტი-

---

ამ უკანასკნელს ზანური წარმომავლობის ტოპონიმებს მიაკუთვნებენ (ბერიძე 1972: 191). ასეთ შემთხვევაში ეთნიკურ დიფუზიას ჩრდილოეთიდან სამხრეთით დავადასტურებდით, თანაც ისტორიის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე.

[1] ს. ვრიონისის შენიშვნით, „the efforts of the Comnenoi and Lascarids to extirpate the nomads never attained the success the Georgian monarchs achieved" (Vryonis 1971: 284).

[2] მუსხელიშვილი 2016: 18-23, ix-xi.

[3] მათე ურჰაელი 1966: 246; Matthew of Edessa 1993: 233.

[4] ვარდანი 2002: 143.

[5] ისტორიანი და აზმანი 1959: 5.

[6] ჯაფარიძე გ. 1995: 102.

ანული საქართველოსა და ისლამური მახლობელი აღმოსავლეთის გზაგასაყარზე ანისი დაპირისპირებათა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან არეალს წარმოადგენდა. ამიტომაც ბრძოლა ანისისათვის სასტიკი და ხანგრძლივი გამოდგა. ეს ისტორიული პერიპეტიები კარგადაა შესწავლილი სამეცნიერო ლიტერატურაში.[1]

XII საუკუნეში, თამარის გამეფებამდე, ქართველები რამდენჯერმე დაეუფლნენ ანისს: 1124-1125/6 წწ., 1161-1164/65 წწ. და 1174-1178 წწ. გიორგი III-ის მიერ ხელმეორედ შემოერთებული ანისის დაკარგვას ორბელთა აჯანყებას უკავშირებენ.[2] სომხური ქრონიკების მიხედვით, შადადიანთა ხელისუფლების რესტავრაცია 1176 წ. მომხდარა.[3] ქრონოგრაფიულ ცნობებს ეწინააღმდეგება სტეფანოს ორბელიანის „ისტორია“: დემნა-ორბელთა აჯანყების თხრობისას „საქართველოს ყოველ თავთა და აზატთა“ შორის მას დასახელებული ჰყავს გრიგოლ აპირატი ანეცი, იგივე გრიგოლ მაჟისტროსიანი,[4] შირაკის უპირველესი სანახარარო სახლის წარმომადგენელი. მაშასადამე, აჯანყების დასაწყისში ანისი საქართველოს სამეფოს საზღვრებშია; შადადიანებისთვის ის მეამბოხეთა დამარცხებისას, ან ამის ახლო პერიოდში უნდა დაებრუნებინათ.[5] ანისის შემომტკიცება საუკუნის მიწურულს მოხერხდა მხოლოდ, მაგრამ ეს ეპიზოდური ბატონობაც მნიშვნელოვან კვალს ამჩნევდა ქართული მონარქიის განვითარებას.

უცხოელი ავტორები, თანამედროვენი თუ მოგვიანო ხანის, სომეხთა ყოფილი დედაქალაქის აღებას აფასებდნენ როგორც ანისის ქართველთა სამფლობელოებში შესვლას,[6] საქართველოს საზღვრების გაფართოებას,[7] სამეფოს დიდად განვრცობას.[8] ანისის დაუფლება ქრისტიანული საქართველოს

---

[1] საკითხისათვის იხ. ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 102-109, 113-116.

[2] მესხია 1979: 283; აბდალაძე 2005: 82-85; ჯაფარიძე გ. 1995: 113-114.

[3] Հակոբյան 1956: 502; Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 222.

[4] სტეფანოს ორბელიანი 1978: 45-46, 123; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 129-130.

[5] შდრ. აბდალაძე 2005: 83-84.

[6] მათე ურჰაელი 1966: 248; Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 206; ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 196-197; Minorsky 1953: 96.

[7] Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 124.

[8] იქვე, 127.

ჩრდილოეთ სომხეთზე გაბატონებას ნიშნავდა.[1] სომხეთის მთიანეთის მაღლობებზე ფეხის მოკიდებით საქართველოს სამეფოს კონტროლქვეშ კავკასიიდან ანატოლიაში, სირიასა და მესოპოტამიაში მიმავალი გზები ექცეოდა.[2] სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალებზე ბატონობა საქართველოს სამეფოს, სამხედრო-სტრატეგიულ უპირატესობასთან ერთად, დიდ ეკონომიკურ კეთილდღეობასაც უქადდა; ამიტომაც მახლობელი თუ შორეული გზების დაუფლება დავითისა და მისი მემკვიდრეების პოლიტიკის ლეიტმოტივს წარმოადგენდა.[3]

ბასილი ეზოსმოძღვარი ამტკიცებს, რომ ანისი თამარმა „წარუღო სპარსთა შანშეობისა თანა მრავალჟამ მათგან ქონებული“.[4] „შანშეობა“ ანუ „შაჰანშაჰობა“ პირველად გიორგი III-ის ტიტულატურაშია დადასტურებული: „ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშაი და შაჰანშაი“.[5] მკვლევართა სამართლიანი შენიშვნით, ქართველ მეფეთა ეს წოდებულება დავით IV-ის დროსაა შექმნილი, რადგან ანისიცა და შარვანიც მან შემოუერთა საქართველოს სამეფოს.[6] „შაჰანშა“ ანისის არა ყმადნაფიცობას, არამედ სწორედ მპყრობელობას გულისხმობდა.[7] ეს ფაქტი კარგად ჩანს სახელმწიფო ტერიტორიის განფენილობის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი ფორმულირებიდან, რომელიც დავით აღმაშენებლის ანდერძში დასტურდება: „ნიკოფსითგან დარუბანდისა საზღურამდე და ოვსეთიდგან სოერად და არეგაწადმდე“.[8]

მონარქიის სამხრეთ საზღვრად არაგანის მთიანი მასივის დადება იმაზე მიანიშნებს, რომ საქართველოს სამეფოში ანისთან ერთად მისი ქვეყანაც შემოდიოდა. მართლაც, ანონიმი ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა „აღიღო ქალაქი ანისი და ციხე-

---

[1] ჯაფარიძე გ. 1995: 58.
[2] Колюбакин 1906: 3-4.
[3] ბერძენიშვილი ნ. 1974: 122, 196.
[4] ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 130.
[5] ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 71. გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში „სომეხთა მეფობა“ ამოვარდნილია (იქვე, 67).
[6] ლორთქიფანიძე 1979: 256; მუსხელიშვილი 2016: xc შდრ. მესხია 1979: 299.
[7] ბერძენიშვილი ნ. 1974: 103.
[8] ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 62. შდრ. დოლიძე 1965: 19: „...დარუბანდისა ზღუადმდე“.

ნი მისნი უჭირველად და სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი“.[1] შადადიანები მეფემ „ჩაგზავნა აფხაზეთს“, ხოლო „ანისის მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი“.[2] „განაგო მეფემან ყოველი საქმე ანისისაჲ“ – ამბობს მემატიანე, მაგრამ „საქმეთა ზედამხედველად“ დატოვებულ მოხელეს არ ასახელებს.[3] სომხური წყაროებიდან ჩანს, რომ ანისს განაგებდა აბულეთი[4] ან ივანე აბულეთის ძე[5] – ქართლიდან თუ კახეთიდან გამოსული აზნაური, დავითის „გაზრდილი“ და მისი ერთგული მონაპირე.[6] არამკვიდრთა მოხელე-ერისთავებად დასმა სახელმწიფოს გაერთიანებისა და განმტკიცების ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენდა.[7] არანაკლებ საინტერესოა ანისის გარნიზონის მესხი აზნაურებით დაკომპლექტება. ახლად-შემოერთებულ ქვეყნებში მეციხოვნეების ჩაყენება მოსაზღვრე ქართული პროვინციებიდან, როგორც ჩანს, ჩვეულ სტრატეგიას წარმოადგენდა: გიორგი II-მ კარში შავში აზნაურები დატოვა,[8] ხოლო დავით IV-მ შარვანის დაცვა კახებსა და ჰერებს მიანდო.[9]

XII საუკუნის მეორე ნახევარში ანისის მართვა-გამგეობა საკმაოდ კომპლექსური ყოფილა, რაც კარგად აჩვენებს ანისის მნიშვნელობის ზრდას ქართული მონარქიისათვის.[10]

ქართველი მემატიანის ცნობით, 1161 წლის კამპანიისას გიორგი III-მ „ჴელთ იგდო ქალაქი (ანისი – გ. ჭ.) ნებისაებრ

---

[1] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 197.
[2] იქვე.
[3] იქვე, 198.
[4] ვარდანი 2002: 139-140.
[5] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 207.
[6] ბერძენიშვილი ნ. 1974: 30, 56.
[7] იქვე, 103-104, 156-157.
[8] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 158.
[9] იქვე, 197.
[10] ამავე დროს ჩნდება ანისში პირველი ქართული მონეტაც ფეხმორთხმით მჯდომი გიორგი III-ის გამოსახულებით (Mousheghian et al. 2000: 112). ის „წესიერად“ მოჭრილ მონეტათა ტიპს განეკუთვნება და XII ს-ის 70-იანი წწ. თარიღდება (კაპანაძე 1969: 73). გიორგი III-ის მონეტები, ოღონდ „უწესოდ“ მოჭრილი, დვინშიც არის აღმოჩენილი. ამ ნუმიზმატიკურ სიახლეს სპეციალისტები ქართველთა სამხედრო კამპანიას (XII ს-ის 60-იანი წწ.) უკავშირებენ (Зограбян 2008: 167). აღნიშნული ტიპის მონეტები ანისშიც იტრიალებდა, თუმცა ჩვენამდე არ მოაღწია.

თუსისა და არა დამბრუნებელმან და შემტყობელმან დაიმჭირა სადგომად, ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად. დამგდებელმან ივანე ორბელისა, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირსპასალარისა, თანაშემწეობითა სარგის მწარგრძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულთა აზნაურთათა".[1] ცნობიდან აშკარაა, რომ ანი-შირაკი გადაიქცა ამირსპასალარის საგამგეო ქვეყნად, რომელსაც მეფის მიერ დანიშნული მოხელეები მართავდნენ.

1174 წელსაც გიორგი III-ს ანისი ამირსპასალარ ივანე ორბელისთვის გადაუცია.[2]

საქართველოს ამირსპასალარის საჯდომად ლორე ითვლებოდა;[3] ანი-შირაკსაც, ჩანს, იქიდან განაგებდა. სტეფანოს ორბელიანი ამტკიცებს, რომ გიორგი III-მ ანისი ორბელებს მამულად უწყალობა.[4] თუ სომხური *հայրենիք* ქართული *მამულის* ტოლფარდი იურიდიული ტერმინია,[5] მაშინ ორბელთა გვარის მემატიანე აშკარად აზვიადებს.[6] თუმცა ისიც ფაქტია, რომ ორბელები ანისშიც ცდილობდნენ დამკვიდრებას, ვითომცდა ქრისტიანებზე ზრუნვით,[7] რეალურად, კი, მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმ მბრძანებლებთან კომუნიკაციის გასაადვილებლად.[8] ახლადშემოერთებული ანისის (მანამდე კი, ლორეს) სამამულედ დაუფლების ტენდენციებს მნიშვნელოვანწილად, ალბათ, კვირიკიანებთან მოყვრობა და „სომეხთა მეფისა ადგილსა" „ჯდომა" განსაზღვრავდა. მეტად ნიშანდობლივია 1172-1173 წწ. ახპატში გადაწერილ „ბასილი კაპადოკიელის სწავლათა" ანდერძმინაწერი: „რუსუდანმა გამოიჩინა თავისი წინაპრებისეული გულმოდგინება და ყოველი ადგილი, რომელიც მის წინაპრებს აეშენებინათ და შემდგომ დამცრობილიყო, მის დროს კვლავ განახლდნენ და გაბრწყინდნენ ჩვენს გავარსა თუ მათი

[1] ისტორიანი და აზმანი 1959: 6.
[2] Հակոբյան 1956: 502.
[3] ჯავახიშვილი 1982a: 18; ჯავახიშვილი 1998: 475.
[4] Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 127.
[5] საკითხის დასმისთვის იხ. ბერძენიშვილი ნ. 1974: 104.
[6] შდრ. Манандян 1985: 194.
[7] ვარდანი 2002: 148.
[8] ამ კონტექსტშია განსახილველი ქალაქ ანისის „თურქებისთვის" გადაცემის ცდა (ვარდანი, იქვე).

საკუთარი ქალაქის ანის გავარშიც და თვით ანიშიც, აგრეთვე დვინის გავარში, რადგანაც მისი ქმრის, დიდ სპასალარის ივანეს ძალაუფლება და შიში ყოველგან აღწევდა";[1] დაუფარავად გამოსჭვივის რუსუდან კვირიკიანის პრეტენზიებიც ბაგრატუნთა მემკვიდრეობაზე (ანისის რუსუდანის „საკუთრად" მოხსენიება) და ამირსპასალარ ივანე ორბელის შეუვალი ავტორიტეტიც ამ ქვეყანაზე.

საკუთრივ ქალაქს გიორგი III-ის მიერ დანიშნული ამირა მართავდა. მეფის ამ მოხელეს ინსტიტუციურად არანაირი კავშირი არ ჰქონდა შადადიანთა ამირობასთან;[2] ანისის ამირა ისეთივე გამგებელი იყო, როგორიც საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქების – ქუთაისის, ჟინვალის, დმანისის, რუსთავის, კარის – ამირები.[3] XII ს-ის 60-იან წლებში ანისის ორი ამირაა ცნობილი: სადუნი და სარგის მხარგრძელი.[4] მხარგრძელები ხოჟორნის ციხის მეპატრონენი და ორბელთა ვასალები იყვნენ.[5] სადუნის მუსლიმობა[6] ნაკლებსარწმუნოა; სახელის მიხედვით,[7] ის თბილისის ამირობამდე აღზევებულ მანკაბერდელთა[8] სახლის წარმომადგენლად შეიძლება ვცნოთ.[9] ორივე ფეოდალური სახლი ქვემო ქართლში დამკვიდრებულ გასომხებულ ქურთთაგან წარმომავლობდა;[10] ეს გარემოება კი ხელს უწყობდა სომხეთის ყოფილ დედაქალაქში საქართველოს მეფეთა პოლიტიკის წარმატებას.[11]

---

[1] აბდალაძე 2005: 34; ა. მათევოსიანის გამოცემაში ჰიშატაკარანს 1173 წ. უზის (Մաթեվոսյան Ա. 1988: 206-208).

[2] შდრ. ლორთქიფანიძე 1979a: 269.

[3] ამირობის შესახებ იხ. მუსხელიშვილი 2006: 131-133.

[4] Minorsky 1953: 89; ვარდანი 2002: 146.

[5] იხ. ბაინდურაშვილი 2017.

[6] Minorsky 1953: 92.

[7] Киракос Гандзакеци 1976: 141; Մաթեվոսյան Ա. 1988: 334.

[8] აბდალაძე 2005: 38; მხითარ გოში 1968: 47. ქურდი მანკაბერდელის ამირობის შესახებ იხ. მუსხელიშვილი 2006: 134-136. მანკაბერდელ ამირათა შესახებ იხ. მესხია 1970: 152-153 და მესხია 1979: 288.

[9] შდრ. Ամատյան 1948: 339. სადუნი, რა თქმა უნდა, სხვა საგვარეულოს წარმომადგენელიც შეიძლებოდა ყოფილიყო. ანთროპონიმის გავრცელების შესახებ იხ. იქვე, 339-342.

[10] მესხია 1979: 288.

[11] იქვე, 281.

ანისის დაცვაში და საჭარაუდოდ, ადმინისტრირებაში სომხითრებთან ერთად თორელებიცა და მესხებიც მონაწილეობდნენ. „ისტორიანი და აზმანის“ ერთი ცნობით, „ანისსა განამტკიცებდა თორელი, დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე, და განამზადნა საბრძოლველნი და მანქანანი, დამრლუეველმან და მარბიელმან და ამაოჴრებელმან გარეთთა ქუეყანათამან“.[1] მოტანილი ამონარიდიდან კარგად ჩანს, რომ ანისში გამაგრებულ თორელს მეზობელი ტერიტორიების მოთარეშებაც ევალებოდა. ის, შესაძლოა, მონაპირე ერისთავის ვალდებულებებს ასრუ-ლებდა[2] – სწორედ თორელებს და მესხებს ეჭირათ თვალი ანისის მეზობელ მხარეებზე: კარზე, აშორნი-არშარუნიქზე, პალაკაციოზე.[3] ანისთან კავშირში თორელები, დაახლოებით, ასი წლის შემდეგაც ჩანან – საქართველოში შემოჭრილმა აბაღა ყაენმა (1265-1282) ანისის საზღვრებთან თორელები დასაჯა სიკვდილით.[4] უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მათ სანაპირო საერისთავოში ზარუშატიც (დღევ. არფაჩაის სანახები) შედიოდა.[5]

სხვა თემებიდან გამოსულ დიდაზნაურთა ვინაობა და კუთხურობა არ დგინდება.

ზემოთ მოხმობილ სომხურ ანდერძ-მინაწერში ახპატის არქიეპისკოპოსი „ქართველთა ხელისუფლების ქვეშ მყოფი მთელი სომხური საქრისტიანოს“ „გამგებლადაა“ მოხსენიებული.[6] ცნობა მით უფრო საინტერესოა, რომ ახპატი სამეფო მონასტრად ითვლებოდა და მის მესაჭეს საქართველოს მეფე ნიშნავდა.[7] ამდენად, ცენტრალური ხელისუფლება შემოერთებული თუ ყმადნაფიცი ანისის შემომტკიცებას ახპატის სამეფო მონოფიზიტი ეპისკოპოსის საშუალებითაც ცდილობდა და, ისევ, ლორე-ტაშირიდან.

---

[1] ისტორიანი და აზმანი 1959:13; თორელის ვინაობის შესახებ იხ. მესხია 1979: 155-157.

[2] შდრ. მესხია 1979: 281.

[3] ისტორიანი და აზმანი 1959: 16, 38.

[4] Հակոբյան 1956: 147; ჯავახიშვილი 1982ა: 186, შენ. 3.

[5] ზარუშატის შესახებ იხ. ზემოთ.

[6] აბდალაძე 2005: 34.

[7] Киракос Гандзакеци 1976: 87. ეს სამართლებრივი ნორმა XVIII ს-ის ბოლომდე მოქმედებდა (დავით ბატონიშვილი 1964: 169-170).

ეს მაგალითიც კარგად აჩვენებს, რომ ქართული სახელმწიფოს დასაყრდენს ანისში მხოლოდ სამხედრო ძალა როდი წარმოადგენდა. განსხვავებით ერთმორწმუნე ბიზანტიისგან, რომელიც ანისში გრიგორიანული ეკლესიის დათრგუნვას ცდილობდა,[1] საქართველოს სამეფო სარწმუნოებრივ შემწყნარებლობას იჩენდა და თავის ირგვლივ სომეხ აზნაურებსა და ფრიად გავლენიან სამღვდელოებასაც იკრებდა.[2] მიზგითად ქცეული კათედრალის „მონობისაგან“ გათავისუფლება და ხელმეორედ კურთხევა იყო ის აქტი, რომელმაც დავით აღმაშენებელს სომხების ლოიალობა და საუკუნოვანი პატივისცემა დაუმკვიდრა.[3] ერთი გვიანდელი ქართული წყარო, რომლის ავტორი ძველი ქრონიკებით სარგებლობდა, იმავე ამბების აღწერისას ამბობს: „მოლათა და დარიმანთა სისხლითა ახლავე მან მორწყო, საყდარი იგი ახლად მონათლა, რ˙ი აღეშენა ბერძენთა ასულს დედოფალსა კატრონიტეს. და იქი ესაფლავა“.[4] კარგადაა ცნობილი, რომ კატრამიდე ვასაკ სივნიელის ქალიშვილი იყო.[5] მისი „გაბერძნება“ რომ დავითის ეპოქას ეკუთვნის და თან, გამიზნული იდეოლოგიური დატვირთვით, ამას მათეოს ურჰაიეცის ნაწარმოებიც მოწმობს. დავითის ეს უმცროსი თანამედროვე ამტკიცებს, რომ დედოფალი კატრამიდე საქართველოს მეფის, გიორგის ასული ყოფილა.[6] მაშასადამე, გარკვეულ სომხურ წრეებში კატრამიდეს არათუ „ბერძნად“, არამედ „ქართველად“ (და დიოფიზიტადაც) აღიქვამდნენ. კავკასიიდან შუამდინარეთამდე მოარული ეს ლეგენდა უხილავ ძაფებს აბამდა

---

[1] Bart'ikian 1986: 60-62.

[2] Minorsky 1953: 88-89; მხითარ გოში 1968: 48; ვარდანი 2002: 148-149. ვარდანის ცნობის განსხვავებული ინტერპრეტაციების შესახებ იხ. ჯავახიშვილი 1983: 239; ლორთქიფანიძე 1979ა: 272; Vardan Arewelc'i 1989: 207; აბდალაძე 2005: 84, შენ. 96.

[3] მათე ურჰაელი 1966: 248; ვარდანი 2002: 139.

[4] თაყაიშვილი 1913: 62-63. ეს ფრაგმენტი საფუძვლად დაედო დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში შესულ ჩანართსა (ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 197) და ვახუშტის „ისტორიის“ შესაბამისს მონაკვეთს (ვახუშტი 1973: 162).

[5] Орбели 1966: 35; Эмин 1881: 81; ვარდანი 2002: 115; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 43.

6 Matthew of Edessa 1993: 23.

ანისის კათედრლის დამაარსებელსა და გამათავისუფლებელს შორის და სომხეთში საქართველოს მეფის ხელისუფლების ლეგიტიმურობას კიდევ ერთ საბუთიანობას სძენდა.

დემეტრე I-სა და გიორგი III-ის მეფობისას მიმდინარეობდა მოლაპარაკებები ანისში სომეხთა კათალიკოსების დასაბრუნებლად; მათაც იმედი მიეცათ „გაძლიერებული ქართველთა ქვეყნის მთავრისა და აფხაზთა მეფისა", თუმცა, საბოლოოდ, ჰრომკალაში დამკვიდრება არჩიეს.[1]

ქართულ-სომხური ურთიერთობები XII საუკუნეში, რა თქმა უნდა, არ ყოფილა იდეალური,[2] მაგრამ ტოლერანტობა ერთიანი კავკასიური სახელმწიფოს აღმშენებლობის მნიშვნელოვან ქვაკუთხედს წარმოადგენდა.

* * *

რომელიღაც ამ გვირგვინოსთაგანის (ბაგრატ IV, დავით IV, დემეტრე I, გიორგი III) სახელი იქნებოდა ამოკვეთილი ქვაზე, რომელიც ანისის ე. წ. ჭადრაკული ეკლესიის საშენ მასალად ყოფილა გამოყენებული. ეკლესიას XII-XIII სს. ან XIII ს. ათარიღებენ.[3] დულაბად ჩაყრილ ნაეკლესიარის ქვებზე წარწერები, ცხადია, ამაზე უწინ (XI-XII სს.) იქნებოდა შესრულებული. იქ ლაპარაკი იყო ქართველთა ან ქართველთა და სომეხთა მეფეზე (წაკითხვა დამოკიდებულია ქვების განლაგებაზე), ვის ზეობაშიც სალოცავი აიგო.[4] ტიტულატურის მეორე ვარიანტის შემთხვევაშიც საქართველოს მეფე უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან სომეხი ბაგრატუნები ყოველთვის „სომეხთა და ქართველთა მეფეებად / შაჰანშაჰებად" იწოდებოდნენ.[5]

---

[1] აბდალაძე 2005: 36, 86-90.

[2] მხითარ გოში 1968: 48.

[3] Марр 1934: 86; Karapetian 2011: 171.

[4] Марр 1906: 92-93; შდრ. Орбели 1966: 57.

[5] შდრ. Марр 1906: 93. სომეხ მეფთა ტიტულატურის შესახებ იხ. ზემოთ გვ. 43-44, შენ. 7.

§ 2. სახლი და ტახტი მხარგრძელთა

1191 წელს, დაახლოებით ათწლიანი პაუზის შემდეგ, საქართველოს მესვეურთ განაახლეს ანი-შირაკის ინკორპორაციის პოლიტიკა[1] და 1198 წლისთვის სამეფოს საზღვრები ქალაქ ანისის სანახებამდე განავრცეს.[2] 1199/1203 წ. მხარგრძელებმა ანისიც აიღეს.[3]

XIII საუკუნის დასაწყისის სომეხ მოღვაწეთა მტკიცებით, საქართველოს მეფეები ფლობდნენ „ტფილისს, ანის და ადრინდელ სომეხ, ალან და ალვანელ ტანუტერთა მრავალ სხვა ქალაქს, კარინიდან სპარსეთამდე“ (ჰიშატაკარანი, 1214 წ.).[4] სომეხ ავტორთათვის (კირაკოს განძაკეცი, ვარდანი, სტეფანოს ეპისკოპოსი, ანონიმი სებასტაცი, გრიგოლ აკანელი, სტეფანოს ორბელიანი, ჰეთუმი) საქართველოს სამეფო კავკასიის საქრისტიანოს მომცველი ქვეყანაა; ამ პოლიტიკური სივრცის ნაწილებია (დიდი) სომხეთიცა და ალბანეთიც.[5] არაქართულ პროვინციათა, მათ შორის, ანისის, სტატუსს, შესანიშნავად განსაზღვრავს „სისაკანთა სახლის ისტორიაში“ დამოწმებული სამართლებრივი ფორმულა: „...ამ ქვეყანასავით, რომელიც მახვილითა და ხელით არის აღებული და საქართველოს სამეფოს საკუთარ სამემკვიდრეოდ იწოდება...“ (დვინის სასამართლოს განჩინება, 1216 წ.).[6]

თამარის ხანაში სამეფო ხელისუფლება შემოერთებულ ციხე-ქალაქებს „არცა სამეფოდ იმჭირვიდა არამედ თჳთ მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა, თჳსთა ლაშქართა“.[7] ეპოქის ტენდენციების შესაბამისად, ანისიც საპატრონოდ „გაიცა“;[8] სომეხ ბაგრატუნთა „სახელგანთქმული სახლი“ და მასთან

---

[1] ვარდანი 2002: 156.
[2] დარჩიაშვილი 2010: 140-141.
[3] ვარდანი 2002: 156; Հակոբյան 1951: 37.
[4] აბდალაძე 2005: 49; ცნობის ინტერპრეტაციისათვის იხ. იქვე, 129-130.
[5] იხ. მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 52-53.
[6] აბულაძე: 1985, 111.
[7] ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 130.
[8] ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 144; ბერძენიშვილი ნ. 1974: 117, 187. იხ. აგრეთვე, დარჩიაშვილი 2010: 109-112.

ერთად, შაჰინშაჰობაც, მხარგრძელებმა გაიმკვიდრეს.[1]

ანი-შირაკის ზოგიერთ ლაპიდარულ ძეგლში ქვეყნის პატრონად ზაქარია და ივანე მხარგრძელები არიან დასახელებულნი: „...უფლობდნენ ქალაქებსა და დიდ სომხეთის მთელ ქვეყანას ქრისტეს დიდი მოლაშქრენი ზაქარია და ივანე" (ტაილარი, 1198 წ.; ჰორომოსვანქი, 1198 წ.).[2] ანისის ე. წ. ზაქარიას ეკლესიის უთარიღო წარწერაში ორივე ძმა სომეხთა მეფეებად იწოდება.[3] ზაქარია და ივანე ანისის სომხურ ეპიგრაფიკაში

---

[1] ამავე გარემოებით უნდა ყოფილიყო ინსპირირებული სახელმწიფოებრივი დუალიზმის ხაზგასმა მხარგრძელთა წოდებულებაშიც – „სომეხთა და ქართველთა ამირსპასალარი" (იხ. მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 52). ზემოაღნიშნული დუალიზმის საერთაშორისო ასპარეზზე დაკანონების ერთ-ერთ ცდას ივანე ათაბაგის ეპისტოლე წარმოადგენს. ცნობილია, რომ 1223 წლის მიწურულსა თუ 1224 წლის დასაწყისში რომის პაპთან ელჩობა გაიგზავნა. საქართველოს წარგზავნილმა, დავით ანელ ეპისკოპოსმა ჰონორიუს III-ს რუსუდან მეფისა და ივანე მხარგრძელის წერილები მიართვა. დედნებმა, სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოაღწია. ლათინურ თარგმანში რუსუდანი იხსენიება როგორც regina de Aneguia, რაც აფხაზთა ანუ საქართველოს დედოფალს უნდა გულისხმობდეს, ხოლო მისი გარდაცვლილი ძმა, ლაშა გიორგი – Rex Georgianorum/Jurgianorum (ქართველთა მეფე). საქართველოს ათაბაგი თავის თავს comestabulus totius Bratiae sive Armeniae ანუ სრულიად საქართველოსა და სომხეთის მხედართმთავარს უწოდებს (თამარაშვილი 2011: 7-8, 563-564; ტაბალუა 1984: 176, 178, 239-241). საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი სომხური *ერაცის* (ტაბალუა 1984: 178, შენ. 2) ლათინიზირებული ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ ეპისტოლე ივანე მხარგრძელის კანცელარიის სომეხი მწიგნობრების მიერ უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ქვეყნის სახელდების განსხვავება მეფისა და ათაბაგის წერილებში კი ფრიად ნიშანდობლივია. არანაკლებ საინტერესოა ის გარემოება, რომ საპასუხო ეპისტოლეში რომის პაპი ივანე ათაბაგს Comestabulo Bratiae-თი მიმართავს (თამარაშვილი 2011: 11, 567; ტაბალუა 1984: 251), ანუ მხოლოდ საქართველოს მხედართმთავრობით მოიხსენიებს (შდრ. ტაბალუა 1984: 183). ივანე მხარგრძელის წოდებულებაში კორექტივის შეტანა და „სომხეთის" ამოგდება, შესაძლებელია, დავით ანელთან კონსულტაციითაც მოხდა. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ სომხურიდან შემოსული *ერაცი* პაპების მიმოწერაში ამის შემდეგ აღარასდროს გამოყენებულა. ჰონორიუს III-ის რუსუდანისადმი გაგზავნილი ეპისტოლედან მოყოლებული, საქართველოს სამეფოს აღმნიშვნელ ტერმინად მკვიდრდება Georgia, ხოლო საქართველოს მეფისადმი მიმართვაში – Rex (რუსუდანი: regina) Georgiae, rex georgianorum, ან, მწიგნობრული ტრადიციით, rex Iberiae (თამარაშვილი 2011: 567, 568, 572, 574, 578, 580, 584, 588; ტაბალუა 1984: 244, 252, 255, 267, 279).

[2] დარჩიაშვილი 2010: 140-141; Karapetyan, Mahé 2015: 430-431.

[3] Орбели 1966: 57; შდრ. Хачатрян 1987: 47.

კიდევ რამდენჯერმე გეხვდებიან ერთად; საინტერესოა, რომ ამ ორიოდ შემთხვევაში ზაქარია ამირსპასალარი წარწერის შესრულების დროისთვის გარდაცვლილია.[1]

იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ანი-შირაკს ზაქარია და ივანე მხარგრძელები კოლექტიურად ფლობდნენ; თუმცა, რეალურად ასე არ ყოფილა. ზაქარია ამირსპასალარის მიერ აქტების ერთპიროვნულად გამოცემა (ანისი, ზაქარიას ეკლესია, უთარიღო; ჰორომოსი, 1206 წ.; ლმბატი, 1205/1206 წ. შემდეგ, ჰარიჭა, 1206-1207 წ. შემდეგ; ხწკონქი, 1211 წ.)[2] თუ ლაპიდარულ საბუთებში ექსკლუზიურად ზაქარიას ხსენება ქვეყნის უფლად და პატრონად (ჰორომოსი, 1201 წ.; ანისი, 1206-1216 წწ. შორის შესრულებული წარწერები; ბაგნაირი, 1210 წ.; ბაგარანი, 1211 წ.; ხწკონქი, 1213 წ.)[3] იმაზე მიანიშნებს, რომ ანი-შირაკს უფროსი მხარგრძელი განაგებდა.[4]

XIII ს-ის 20-იან წლებში ივანე ათაბაგის, შანშე ამირსპასალარისა და ავაგის უფლობა და პატრონობა ან ათაბაგ ივანესა და შაჰანშა სარგისის განმგებლობა დასტურდება.[5] კირაკოს განძაკეცის ცნობით, შანშე სრულწლოვანი რომ შეიქმნა, მამეულ/სამამულე სამთავროს დაეუფლა.[6] ხწკონქის 1221 წლის წარწერაში მხოლოდ შანშეს უფლობაა ხაზგასმული.[7] რომის პაპისადმი გაგზავნილ წერილში (1223 წ.) ივანე მხარგრძელი თავის ძმისწულს, შანშეს, მემკვიდრედ და 15 „დიდი ქალაქის“ პატრონად აცხადებს.[8] ეპისტოლეს ცნობას ქართული წყაროც ეთანხმება; ჟამთააღმწერლის მიხედვით, 1225 წლისთვის „ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშე მანდატურთუხუცესისათჳს“,[9] ხოლო

[1] Орбели 1966: 20, 69.

[2] Орбели 1966: 58; Karapetyan, Mahé 2015: 432; დარჩიაშვილი 2010: 144-147; Эмин 1881: 84-85.

[3] Karapetyan, Mahé 2015: 440; Орбели 1966: 2, 5, 6, 7, 8, 14, 55, 58, 62-63; დარჩიაშვილი 2010: 142, 145-149, 152-155; Karapetian 2014: 22; Эмин 1881: 78, 87-88.

[4] შდრ. მესხია 1979: 300.

[5] Орбели 1966: 4, 7, 17; დარჩიაშვილი 2010: 163.

[6] Киракос Гандзакеци 1976: 129.

[7] Эмин 1881: 85.

[8] ტაბალუა 1984: 179.

[9] ჟამთააღმწერელი 1987: 54.

20-იანი წლების ბოლოსთვის „მანდატურთუხუცესი შანშე იყო ანისსა და ამირსპასალარი ავაგ ბიჯნისსა“.[1] ივანე ათაბაგ-ამირსპასალარი შირაკის ჩრდილოეთ მხარეში ინარჩუნებდა მფლობელობას, როგორც ეს შირაკავანის ეკლესიის 1228 და 1231 წლების წარწერა-საბუთებიდან შეგვიძლია დავასკვნათ.[2] ივანესა და მისი მემკვიდრეების სენიორალური უფლებები შირაკავანზე, ჩანს, დიდხანს არ გაგრძელებულა. ბაგნაირის სახარების მინაწერის (1232 წ.) ავტორი, მსახურთუხუცესი ხავრასი „დიდი ზაქარიას“ ერთადერთ მემკვიდრედ და „სამეფო ტახტის“ მჭერად, ანუ ანისის მეპატრონედ, მანდატურთუხუცეს შანშეს ასახელებს.[3] ჟამთააღმწერლის თანახმად, XIII ს-ის 30-40-იანი წლებისთვის ანისი მხოლოდ და მხოლოდ შანშეს „სახლსა და ტახტს“ წარმოადგენდა.[4] ამ მსხვილ საფეოდალოს სომეხი ავტორი შანშეს სახლად მოიხსენიებს,[5] ხოლო სპარსელი ისტორიკოსი – შაჰანშაჰ-ი ანისის თუმნად.[6]

ზაქარია მხარგრძელის მიერ დაარსებული სამთავრო ლორე-ტაშირსა (ნაწილობრივ) და ამბერდსაც მოიცავდა.[7] ზაქარია არა მხოლოდ ანელ შადადიანთა, არამედ დამხობილ ორბელთა (საქართველოს ყოფილ ამირსპასალართა და ლორე-ანისის მეპატრონეთა), მემკვიდრედაც გამოდიოდა. შანშეს დროს სენიორიის საზღვრები სამხრეთითაც განივრცო, სურბმარისა და ვალაშკერტის ხარჯზე.[8]

ამ ფეოდალური სახლის ცენტრი თავდაპირველად, როგორც ჩანს, იყო ლორე („მიიცვალა ზაქარია ამირსპასალარი

---

[1] ჟამთააღმწერელი 1987: 65.

[2] დარჩიაშვილი 2010: 101, 162-163. წარწერაში იკითხება სომხური წელთაღრიცხვის ოძ ანუ 680 წელი (ალიშანი, ემინი, კოსტანეანცი, მარი, დარჩიაშვილი), რაც ქრ.შ. 1231 წ. შეესაბამება. 1227 წელს გარდაცვლილი ივანე მხარგრძელი (იხ. მესხია 1979) „ცოცხალი“ ჩანს XIII ს-ის 30-იანი წლებით დათარიღებულ სხვა ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც (მაგ. ყარსის წარწერებში). აქ უკვე სომხური წელთაღრიცხვის საკითხი დგება, ეს კი სცილდება ჩვენი კვლევისა და კომპეტენციის ფარგლებს.

[3] აბდალაძე 2005: 56.

[4] ჟამთააღმწერელი 1987: 95

[5] სტეფანოს ორბელიანი 1978: 103, 144.

[6] Рашид ад-Дин 1946: 116.

[7] მუსხელიშვილი 2016: 24-27; შდრ. დარჩიაშვილი 2010: 125.

[8] ჟამთააღმწერელი 1987: 94-95; Հակոբյան 1951: 41; მუსხელიშვილი 2016: 24-27, xi; ჭეიშვილი გ. 2013: 175.

მთავარი თემისა ლორისა"[1]), ამირსპასალართა საჯდომი ციხე-ქალაქი, საიდანაც გავრცელდა მხარგრძელთა მფლობელობა ჩრდილოეთ სომხეთზე. ზაქარიას დროსვე დაიწყო ცენტრის ანისში გადმონაცვლების პროცესი (ეკლესიების მშენებლობა, კედლების გამაგრება), რაც, საბოლოოდ, მისი მემკვიდრეების (ივანე, შანშე) დროს დასრულდა. ასეთი სურათი იქმნება ქართული (ჟამთააღმწერელი) და ევროპული (რუბრუკუსი) წყაროებიდან; კირაკოს განძაკეცის კი გარკვეული დაზუსტებები შეაქვს: მონღოლთა შემოსევამდე შანშე მხარგრძელი ლორეში იჯდა; იქ ჰქონდა რეზიდენციაცა და საჭურჭლეც;[2] ანისი მის სამფლობელოდ (իշխանութիւն) ითვლებოდა და მასვე ემორჩილებოდნენ ქალაქის მთავრები (գլխաւորքն ի քաղաքին).[3] ანისში მყოფ ქალაქის მთავრებს იცნობენ არისტაკეს ლასტივერტეცი (քաղաքացի գլխաւորքն)[4] და ვარდანი (ի յԱնւոյ գլխաւորացն).[5] დავითის ისტორიკოსი ამ ფენას „ანელთა თავადთანის" უწოდებს,[6] ხოლო „ქართლის ცხოვრების" სომეხი გადმომთარგმნელი – յաւագացն Անւոյ.[7] ქალაქის ეს მთავარნი თუ თავადნი ადგილობრივი არისტოკრატიის წარმომადგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ (მათ რიცხვს, სავარაუდოდ, დიდვაჭარნიც მიეკუთვნებიან), რომელნიც აქტიურად იყვნენ ჩართულნი ქალაქის მართვა-გამგეობაში და თავის პატრონად, XIII ს-ის 30-იანი წლებისთვის მაინც, შანშე მხარგრძელს ცნობდნენ.[8]

ანისის ქვეყნის სოციალურ გეოგრაფიაზე საუბრისას გასათვალისწინებელია ის საყურადღებო გარემოებაც, რომ მხარგრძელები ანისში არ იკრძალებოდნენ,[9] ანუ ქ. ანისი მოკლებული

---

[1] ისტორიანი და აზმანი 1959: 109.

[2] Киракос Гандзакеци 1976: 162-163.

[3] Киракос Гандзакеци 1976: 165; Կիրակոս Գանձակեցի 1961: 258.

[4] არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 70; Արիստակես Լաստիվերտցի 1963: 62.

[5] ვარდანი 2002: 137; Վարդան 1862: 116.

[6] ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 196.

[7] ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი 1953: 251.

[8] შდრ. Манандян 1985: 165.

[9] ზაქარია მხარგრძელი მამის გვერდით, მონოფიზიტურ სანაინში დაიკრძალა, მისი შთამომავლები, შანშედან მოკიდებული, დიოფიზიტურ ქობაირში იკრძალებოდნენ; ივანე მხარგრძელის შტომ კი საძვალე დიოფიზიტურ ახტალაში გაიჩინა.

იყო სენიორიალური ცენტრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ატრიბუტს – საძვალეს.[1] ხომ არ ნიშნავს ეს ფაქტი, რომ ქ. ანისი და მისი შემოგარენი მხარგრძელთა სახარაჯოს წარმოადგენდა და სამეფოდაც რჩებოდა?

ანისის მდიდარი ეპიგრაფიკული მემკვიდრეობიდან მხოლოდ სამმა ძეგლმა შემოგვინახა ხელრთვა: ქეი-სულთან შადადიანის ბრძანებამ (1199 წ.),[2] ეტიფანე კათალიკოსის განჩინებამ (1218 წ.)[3] და აბუ-საიდ ბაჰადურ ყაენის იარლიყმა (1330 წ.).[4] ასეთი გამორჩეულობა იმას მიანიშნებს, რომ სახელმწიფოს ამ უზენაეს პირებს – მათ შორის, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს (შდრ. „მიეცა პატივი კათალიკოზსა მეფისა თანა“[5]) – ადგილობრივი მოსახლეობაც ხელმწიფეებად აღიქვამდა. ქეი-სულთნის საბუთის სომხური დამტკიცება, ისევე როგორც აბუ-საიდის იარლიყის სამენოვანი ხელრთვის მესამე, სომხური ნაწილი, დალოცვის ზოგად ფორმულას წარმოადგენს: „ვინც მტკიცედ დაიცავს, ღმერთი აკურთხებს“.[6] აღნიშნული ფორმულა ქართული დოკუმენტებისთვისაცაა დამახასიათებელი (მაგ.: „დამამტკიცებელნი ღმერთმან აკურთხნეს“, „ვინ დაამტკიცოს, ღმერთმან აკურთხოს“), მაგრამ როგორც დამტკიცების და-მამთავრებელი – და, არა დამოუკიდებელი – ნაწილი.[7] ქართული დიპლომატიკის ნორმებთან სრულ შესაბამისობაშია ეტიფანე კათალიკოსის განჩინების სომხური და აბუ-საიდის იარლიყის სპარსული და ქართული დამტკიცებები, რომლებშიც თარიღი და დამამტკიცებლის ვინაობაცაა ფიქსირებული. ორივე შემთხვევაში დადასტურებული დიპლომატიკური და

---

[1] თუმცა, ცნობილია, რომ მონასტრებსაც ფლობდნენ და თავის მოხელე ფეოდალებსაც უწყალობებდნენ (ათაბაგის ამირახორის და მათე მწიგნობართუხუცესის განსასვენებელი გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიაში).

[2] Гюзальян 1935: 633.

[3] Марр 1910: 1437-1439; სილოგავა 2001: 41-43.

[4] Khanykof 1851: 139-141; Орбели 1966: 54; Մուրադյան 1977: 54-57; სილოგავა 2001: 25, 47; Eastmond 2014: 79. დასახელებულ ნაშრომებში განსხვავდება დათარიღებაც და სომხური დამტკიცების თაგმანიც.

[5] ვახუშტი 1973: 26.

[6] Орбели 1966: 54-55.

[7] ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 19, 85-87, 104, 113 და სხვ.; ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: 52, 57.

სამართლებრივი ნორმები ეპოქის პოლიტიკური გეოგრაფიის ანარეკლია: როგორც მონღოლთა ყაენის – საქართველოს მეფის ხელმწიფის – მიერ ანისის ვილაიეთისათვის გამოცემულ ბრძანებას ამ მხარის მბრძანებელი და საქართველოს სამეფოს ათაბაგი ზაქარია მხარგრძელი ამტკიცებს, ისე საქართველოს კათალიკოსის განჩინებას ქალაქ ანისისათვის ქალაქის ამირა ვაჰრამი და იქ აღსაყდრებული სომეხთა ეპისკოპოსი გრიგოლი ამოწმებენ.[1] ანისში ქალაქის ამირას ინსტიტუტის ხელმეორე გამოჩენა, ცხადია, ქართული სახელმწიფოებრიობის დამკვიდრებასთანაა დაკავშირებული. სადუნისა თუ სარგის მხარგრძელის მსგავსად, ამირა ვაჰრამიც საქართველოს მეფის მოხელეა. ქალაქში გამოცემულ ყველა აქტს, მათ შორის, არქიეპისკოპოსთა საბუთებსაც, ამირას „ნება“ ანუ დამტკიცება სჭირდება.[2] ამ ინსტიტუტის მნიშვნელობაზე მიანიშნებს მხარგრძელთა და ამირათა ერთად მოხსენიება ზოგიერთ ლაპიდარულ წარწერაში.[3] მონღოლთა ბატონობის ხანაში ამირები აღარ ჩანან (შესაძლოა, ქალაქის პატრონებმა ჩაანაცვლეს[4]); ისინი კვლავ 1320 წლის წარწერაში ჩნდებიან – ხუანძე მხარგრძელის წყალობის წიგნი ვინმე ლიპის ამირობისას დამტკიცდა.[5] გასარკვევია მხოლოდ, იყო ის მეფის თუ ათაბაგის ამირა.[6]

ქალაქში ერთდროულად პატრონობაცა და ამირობაც სავსებით თავსებადია, რაც კარგად ჩანს ჟინვალის მაგალითიდან. კიდევ მეტი, მეფეს შეეძლო ქალაქის „შესავლობისგან“ მისი შესავალი (პირი) სოფელი „გამოეღო“ და სხვა ფეოდალური სახლისთვის ეწყალობა.[7]

---

[1] და არა აქტის ლეგალიზაციას ახდენენ, შდრ. Марр 1910: 1440 და Дондуа 1935: 668.

[2] Орбели 1966: 17.

[3] Орбели 1966: 6.

[4] შდრ. Юзбашян 1971: 84-85.

[5] Орбели 1966: 27.

[6] მრენის 1320 წ. წარწერიდან ცნობილია ადგილობრივი ამირა ივანიკი, ვისი პარონიც ვინმე სარგისია (Марр 1893а: 88-89). ამირობა, უნდა ვიფიქროთ, ანისის გარდა სხვა მნიშვნელოვან პუნქტებშიც ფუნქციონირებდა და ადგილობრივი ფეოდალის სამოხელეო შტატს განეკუთვნებოდა.

[7] ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984:183-185.

* * *

ანი-შირაკის ტერიტორიაზე სხვა, უფრო წვრილი, საფეოდალო ქვეყნები, მათ შორის, შანშეს მრავალრიცხოვან შთამომავალთა სახლებიც, არსებობდა. მათი ცენტრები და საზღვრები ამ ეტაპზე არ დგინდება. ინტენსიური საველე-დაზვერვითი სამუშაოების წარმოება ამ მხარეში, სასაზღვრო მდებარეობის გამო, დღესდღეობით, ფაქტიურად, შეუძლებელია; პირველწყაროებში დაცული ცნობები კი მეტად მწირია.

სომხურ ძეგლებში, ხანდახან, მონასტერთა სენიორები იხსენიებიან; მათი უფლება ტერმინით *ტერუთიუნ* აღინიშნება.[1] ლაპიდარული წარწერებიდან ცნობილია, რომ ჰორომოსისა და ტაილარის მონასტრებს ჰეჭუპ გრიგოლის საგვარეულო ფლობდა,[2] ჰარიჭივანქს – ჰიჯუბ ვაჰრამი,[3] რომელსაც თანამედროვენი „დიდ იშხანსაც" უწოდებდნენ;[4] არჯევარიჭს – ოჰანეს მაგისტროსეანი და ფახრადინ ამირას ძე.[5] გრიგოლისა და ვაჰრამის პატრონობა (պատրոն) – შდრ. ტრადიციული სომხ. *პარონ* – და ჰეჭუპობა ამ სომეხ აზნაურთა ქართულ ფეოდალურ სამყაროში ინტეგრაციას უსვამდა ხაზს.[6] ჰეჭუპ-ჰიჯუბი, რა თქმა უნდა, იგივე ეჯიბია, ქართული სინამდვილისთვის კარგად ცნობილი სამოხელეო ტერმინი. მეფეთა და დიდმოხელეთა

---

[1] Юзбашян 1971: 86-87.

[2] Karapetyan, Mahé 2015: 418-419, 421-23, 430-31, 436-437, 444-445, 470-472; დარჩიაშვილი 2010: 140-141.

[3] Ալիշան 1881: 162.

[4] Մաթեվոսյան Ա. 1984: 114. ვაჰრამი ჰეჭუპობით პორომოსის წარწერებშიც იხსენიება (Karapetyan, Mahé 2015: 474). წარწერის გამომცემლები მას ანისის ამირა ვაჰრამთანაც აიგივებენ (იქვე, შენ. 188) და ფაპლავუნად ან პორომოსის მფლობელი ფეოდალური სახლის თავკაცად მიიჩნევენ (იქვე, 367). ამ უკანასკნელ მოსაზრებას მხარს უნდა უჭერდეს პორომოსში ვაჰრამის საძვალეცა და *ტერუთიუნობაც* (Kazaryan 2015: 73; Mahé 2015: 320; Karapetyan, Mahé 2015: 474). გაურკვეველი რჩება ვაჰრამისა და გრიგოლის სახლების, ისევე როგორც, პორომოსისა და ჰარიჭივანქის ურთიერთმიმართება.

[5] Մաթեվոսյան Ա. 1984: 818; Юзбашян 1971: 81.

[6] მონასტერთა პატრონობა ამ პერიოდის საქართველოში გავრცელებული პრაქტიკა ჩანს: "რამანცა კაცმან მოუშალოთ (დაწერილი რკონის ღმრთისმშობელს – გ. ჭ.) ... ატენისა ციხუანთა და ანუ რკონისა პატრონთა..." (ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 158.

სასახლეებში ისინი მეკარეთა ფუნქციას ასრულებდნენ.[1] მოსაზრება, რომ სახელოს გაჩენა ანისში მხარგრძელებს უნდა უკავშირდებოდეს,[2] სარწმუნო ჩანს; თუმცა, სავალდებულო არაა, ჰეჭუპები, მაინცდამაინც, ანისის სასახლის კამერჰერებად წარმოვიდგინოთ.[3] საქმე ისაა, რომ ეჯუბებს მნიშვნელოვანი უღელტეხილებისა და მათზე გამავალ გზების, ანუ ზეკარების, დაცვაც ევალებოდათ.[4] ჰეჭუპ გრიგოლის საფეოდალოს ცენტრი, მონასტერთა მფლობელობის მიხედვით, სადღაც, ზემო და ქვემო შირაკის საზღვარზე უნდა ვივარაუდოთ, და მათ მოვალეობად, შესაბამისად, ერთი ქვეყნიდან მეორე ქვეყანაში გადმომყვან გზათა მეკარეობაც შეიძლება ვცნოთ.[5] ასეთი კარი ანი-შირაკში, ჩანს, არაერთი ყოფილა. კავკასიის მხარის ხუთვერსიან რუკაზე, ჰორომოსიდან ჩრდილო-დასავლეთით, 16 კმ-ის დაშორებით, დატანილია სოფლები ბაშკადიკლარი, ორთაკადილკარი, აშაგაკადიკლარი. კადიკლარი-გედიკლერი, რაც ნაპრალს აღნიშნავს, სამხრეთ კავკასიაში არაერთხელ გვხვდება.[6] საქართველოში თურქულენოვანი მოსახლეობა გედიკლარად კლდეკარს გამოთქვამდა.[7] მართალია, ანისის გედიკლარს მრავალი საურმე გზა კვეთდა, მაგრამ მის რაობაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ ადგილის მიმოხილვისა და მატერიალური ნაშთების აღმოჩენის შემთხვევაში გახდება შესაძლებელი. იგივე ითქმის ორონიმზე ხანაკ-დური (ბაშგედიკლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყარს-ჩაისთან), რაც მოსასვენებელ ან სასტუმრო კარად ითარგმნება[8] და სრულიად აშკარად, გზას უკავშირდება.

ზეკარების, თავდაცვითი კოშკებისა და სასტუმროების ურთიერთმიმართების საინტერესო სურათს გვაძლევს ანი-

---

[1] იხ. კლდიაშვილი 2017.

[2] Karapetyan, Mahé 2015: 419, n. 52.

[3] იქვე, შენ. 188.

[4] ბერძენიშვილი დ. 2014: 241-242.

[5] გრიგოლი და მისი სახლის წევრები 1195-1228 წწ. დათარიღებულ წარწერებში იხსენიებიან, ანუ იმ დროს, როდესაც ანი-შირაკი ზაქარესა და ივანეს ჰქონდათ გაყოფილი.

[6] Пагирев 1913: 92.

[7] Такайшвили 1913: 65; ბერძენიშვილი დ. 2014: 47.

[8] ტერმინის „ხანაგა“ მნიშვნელობისთვის ქართულ სინამდვილეში იხ. გაბაშვილი მ. 1976: 95-105.

შირაკის აღმოსავლეთი ნაწილიც. თალინიდან არტიკისკენ მიმავალ გზაზე, დაახლ. 2.5 ვერსის დაშორებით, ქარვასლა მდგარა; მისგან 4 ვერსზე კი იწყებოდა სიმაღლეები, რომლებიც თალიშის (არუჭის) დეფილეზე ბატონობდა.[1] მოსალოდნელია, რომ იქვე ახლოს ციხეც ყოფილიყო. ხუთვერსიან რუკაზე თალიშიდან ჩრდილოეთით, მთავარ საურმე გზაზე ნაჩვენებია სოფ. ქარავანსარაი, მის ჩრდილო-დასავლეთით კი – ზემო და ქვემო აღჯაყალა. ტოპოგრაფია, დაახლოებით, ზემო და ქვემო შირაკის საზღვარს შეესაბამება და შუა საუკუნეების ტრადიციას აგრძელებს. ეს მეტად მეტყველი ადგილის სახელები და ძეგლები კარგად აჩვენებს, ერთი მხრივ, ზეკარებსა თუ ხეობებზე გამავალი გზების და, მეორე მხრივ, ამ გზების დაცვის ანუ მეკარეობა-ეჯიბობის მნიშვნელობას.

სომხური ეპიგრაფიკის მიხედვით, ანი-შირაკის კიდევ ერთ მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა მრენი, სადაც რეზიდენცია ჰქონდა მოწყობილი არტაშირ შანშეს ძეს.[2] იქ ციხეც მდგარა.[3] მრენის მოსახლეობაც არცთუ უმნიშვნელო ყოფილა; ათაბაგ ელდიგუზის ერთი ლაშქრობისას 4 000 მკვიდრი დაღუპულა.[4]

შირაკავანის ციხისა და მაღასბერდის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

* * *

ეკონომიკური და პოლიტიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით საინტერესოა ანისის სამონეტო ბაზრის შეცვლა XIII ს-ში. ბაზარი ნუმიზმატიკური სიჭრელით ხასიათდება; ნაირგვარობა აიხსნება როგორც ქვეყნის ცხოვრებაში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებებით, ისე დივერსიფიცირებული კავშირ-ურთიერთობებით. სხვადასხვა წარმომავლობის მონეტებს შორის ბაგრატოვანთა სახელით მოჭრილი მონეტები ჭარბობს.[5]

---

[1] Алаян 1972: 303.

[2] Марр 1893а: 83, 87.

[3] ვარდანი 2002: 146.

[4] იქვე.

[5] იხ. Mousheghian et al. 2000: 59-60.

§ 3. ანისის სტატუსი მონღოლთა ბატონობის ხანაში

1236 წელს მონღოლებმა ანისი აიღეს.[1] მხარგრძელთა დამორჩილების შემდეგ, ნოინებმა „შანშესაცა ფრიადი პატივი უყვეს, და ანისი და მათ მიერ წაღებული მისი ქუეყანა ყოველი მისცეს, და მცველნი დაუდგინნეს ქუეყანასა შინა".[2] შანშე მანდატურთუხუცესი საქართველოს მეფის მოხელედაც რჩებოდა: როგორც კი ლიხთიმერეთში გადახვეწილი რუსუდანი და დავით რუსუდანის ძე მონღოლებს დაუზავდნენ, ბაგრატიონთა უზენაესი ხელისუფლება კვლავ აღდგა საქართველოს სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე. ანი-შირაკთან დაკავშირებით შესანიშნავ მოწმობას წარმოადგენს შეწირულობის სიგელი, ამოკვეთილი ჰორომოსის ეკლესიაზე 1246 წ., „სომეხთა და ქართველთა [მეფის] დავითის მეფობისას და დიდი ზაქარიას ძის, შაჰანშას სპასალარობისას...".[3] ჰორომოსის 1247 წ. და მრენის 1251 წ. წარწერებიც მოწმობს, რომ ანისის ქვეყანა შანშე მხარგრძელის სამფლობელოს წარმოადგენდა.[4] იმავდროულად, ის ანისშიც მოღვაწეობდა.[5] იგივეს ადასტურებს რუბრუკუსი: მისი ჩვენებით, ანისში იჯდა ქართველი მთავარი შანშე, რომელიც „სარკინოზთაგან" განთავისუფლებულ სომხურ მიწა-წყალს განაგებდა.[6] კიდევ მეტი, გარკვეული დროით შანშე გარდაცვლილი ავაგ მხარგრძელის (+1250) მამულებსაც განაგებდა.[7] შანშე პატრონად ანი-შირაკის ეპიგრაფიკაში უკანასკნელად ბაგნაირის 1262 წ. წარწერაში იხსენიება: ვინმე ხორაზ სასანის ძეს მისთვის მიუცია მამული სოფელი აშნაკი, შემდეგ ისევ გამოუსყიდავს.[8]

ამრიგად, XIII საუკუნის 50-იან წლებშიც ანისის ქვეყანა საქართველოს სამეფოს საზღვრებში რჩებოდა, თუმცა მონ-

---

[1] Киракос Гандзакеци 1976: 165-166.
[2] ჟამთააღმწერელი 1987: 74.
[3] Karapetyan, Mahé 2015: 450-451.
[4] იქვე, 420; Эмин 1881: 74.
[5] Орбели 1966: 64.
[6] Rubruck 1937: 203.
[7] Киракос Гандзакеци 1976: 198.
[8] Эмин 1881: 66-67; Karapetian 2014: 38-40.

ღოლთა ბატონობის გავლენით იცვლებოდა მისი ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ყველა მხარე: პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური, დემოგრაფიული.

რუბრუკუსის მოწმობით, შანშეს სამფლობელოში თითქმის ყველა ციხე დანგრეული ყოფილა.[1] ციხესიმაგრეთა მოთხრა მონღოლთა ჩვეულ პოლიტიკას წარმოადგენდა.[2] დამპყრობლები ამ გზით ქვეყანას იმორჩილებდნენ და მის ფეოდალურ წესწყობილებასაც ძირს უთხრიდნენ, საფეოდალო ცენტრებს არღვევდნენ. ნიშანდობლივია, რომ შანშეს დაკნინებული ხელისუფლების გამოხატვად რუბრუკუსი მონღოლურ ხარკსა და დანგრეულ ციხესიმაგრეებს მიიჩნევს.[3] 60-იან წლებში მხარგრძელებმა მრენიც და ანისიც გაყიდეს.[4] შანშე მანდატურთუხუცესმა რეზიდენცია ანისიდან ოძუნში (ტაშირი) გადაიტანა,[5] ხოლო საძვალედ ქობაირი აქცია.[6]

შირაკის ვრცელი მინდვრები მომთაბარეთათვის შესანიშნავ სადგომს წარმოადგენდა. საქართველოს დაპყრობისთანავე მონღოლებმა ანისსა და შირაკავანში ბანაკები დასცეს.[7] მონღოლთა ყოველ ამგვარ გამოჩენას, როგორც წესი, ინტენსიური სახნავ-სათიბი მიწების ექსტენსიურ საძოვრებად გადაქცევა მოჰყვებოდა. ამას ზედდართული მონღოლური გადასახადები ქვეყანას აჩანაგებდა, მოსახლეობისგან ცლიდა.[8] ყოველივე ეს ანი-შირაკში ერთდროულად არ მომხდარა, პროცესები ნელ-ნელა ვითარდებოდა.

მონღოლი დიდმოხელენი არა მხოლოდ მომთაბარეები, არამედ მიწათმფლობელები და შესანიშნავი ინვესტორები იყვნენ. ისინი ხელს უწყობდნენ მიწების ამოძრავებას, ძველი საგვარეულოების მოშლას და ახლების აღზევებას. ახალკაცებში ერთგულ მოკავშირეებსა და საქმიან პარტნიორებს ხედავდნენ.

---

[1] Rubruck 1937: 203.
[2] მხითარ აირივანეცი 1990: 84.
[3] Rubruck 1937: 203.
[4] Марр 1893а: 82-87; Галстян 1962: 82.
[5] Киракос Гандзакеци 1976: 236.
[6] იხ. ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013: 259-307.
[7] ჟამთააღმწერელი 1987: 97-98; Rubruck 1937: 204.
[8] ბერძენიშვილი დ. 2014: 89-90.

ასეთი უნისონის შედეგად, 1263 წლიდან ანისის მეპატრონეებად საჰიბ-დივანი, საჰმადინი და ქარიმადინი გვევლინებიან.[1] ამათგან ორი უკანასკნელი ადგილობრივი, სომხური ფინანსური წრეების წარმომადგენლები არიან, ხოლო საჰიბ-დივანი, იგივე საჰიბ ხოჯა, ქართული და უცხოური წყაროებით (ჟამთააღმწერელი, რაშიდ ად-დინი, სტეფანოს ორბელიანი) კარგადცნობილი ილხანთა ვაზირი, შამს ად-დინ ჯუვეინია. მისი მეუღლე იყო ხოშაქი, ავაგ მხარგრძელის ქალიშვილი და ერთადერთი მემკვიდრე.[2] ავაგის სახლს დაპატრონებული მონღოლი დიდმოხელე ხელს შანშეს სახლსაც ადებდა. სავარაუდოდ, მას ეკუთვნოდა არა მხოლოდ ქალაქი, არამედ ანისის ქვეყნის მნიშვნელოვანი ნაწილიც: რაშიდ ად-დინთან შემონახული დოკუმენტური მოწმობით, საჰიბ-დივანი ფლობდა მამულებს შაჰანშაჰ-ი ანისის თუმანში.[3] ნიშანდობლივია, რომ მისი პატრონობის პერიოდში ანისის ეპიგრაფიკაში მხარგრძელები არ ჩანან.

ამავე დროიდან ანი-შირაკის ლაპიდარულ წარწერებში ქვეყნის უმაღლესი ძალაუფლება „ილხანობით“ აღინიშნება, ხელმწიფეებად კი მონღოლი ყაენები ჩანან. უცხო მფლობელთა სახელების აღბეჭდვა და ქართველ მეფეთა მოუხსენლობა XIII ს-ის მეორე ნახევრის მონეტებისთვისაცაა დამახასიათებელი.[4] აღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, ბაგრატიონთა ძალაუფლების შესუსტებაზე, კონკრეტულ შემთხვევებში, კი, მოშლაზეც შეიძლება მიანიშნებდეს.

მონღოლთა ბატონობის წყალობით საქართველოს მეფის ხელისუფლება რომ უკიდურესად დაკნინებული იყო, ეს ჟამთააღმწერლის ლაკონური ფრაზიდანაც შესანიშნავად ჩანს: „მთავარნი და ერისთავნი ვერ ცვალნის შიშისათჳს ყაენისა“.[5] ილხანთა წყალობით „გაკეთების“ მოიმედე დიდაზნაურნი თუ დიდვაჭარნი ხასობის მოპოვებას ცდილობდნენ და აღწევდნენ, კიდეც, საგადასახადო და ადმინისტრაციულ შეუვალობას (ორბელები, ჯაყელები...). სწორედ ასეთი თავისთავადი მეპატრონენი უნდა

[1] Орбели 1966: 24.
[2] ჟამთააღმწერელი 1987: 136; სტეფანოს ორბელიანი 1978: 93.
[3] Рашид ад-Дин 1946: 116.
[4] იხ. კაპანაძე 1969: 86-107.
[5] ჟამთააღმწერელი 1987: 142.

ყოფილიყვნენ საჰიბ-დივანი, საჰმადინი და ქარიმადინი.[1]

ანისის დამოუკიდებლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. XIII ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისში, აჰმად ყაენმა (1282-1284) დემეტრე II-ს (1272-1289) „დიდად დაუმადლა ... თანახლება ხუარასანს, და პატივიცა უყო დიდი, და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი მოსცნა".[2] საქართველოს სამეფოს კონსოლიდაციის პროცესი ამაზე არ შეჩერებულა. აჰმადისა და საჰიბ-დივანის დამხობისთანავე ბულამ „მოსცა (დემეტრეს – გ. ჭ.) ყოველი სამეფო მისი და სახლი ავაგ ათაბაგისა, რომელი აქუნდა საჰიბ-დივანს".[3] ვაზირ ბულას ანისიც ებარა;[4] ასე, რომ, დიდი ალბათობით, შანშეს სახლსაც საქართველოს მეფეს დაუბრუნებდა. მართლაც, სტეფანოს ორბელიანის ცნობით, ტახტზე ახლადასულმა არღუნ-ყაენმა (1284-1291) დემეტრე II-ს უბოძა „ყოველი ქვეყანა სომხეთისა: სახლი ავაგიანთა, სახლი შანშიანთა და გაგელთა და შვილნი სადუნ ათაბაგისა".[5] ანისზე კვლავ საქართველოს მეფის იურისდიქცია გავრცელდა: თბილისთან და ყარსთან ერთად ის დემეტრეს „საუფლოდ" განიხილებოდა.[6]

მხარგრძელთა სამფლობელოებზე ბაგრატიონთა ხელისუფლების აღდგენა დოკუმენტურადაც მტკიცდება; კერძოდ, საამისო უტყუარ საბუთს წარმოადგენს დემეტრე II-ის მოხსენიება შემდეგ წარწერებში: 1283 წ. – გოშავანქში (კაენი),[7] 1285 წ. – დსელსა (ტაშირი)[8] და არუჭში (შირაკი),[9] 1286 წ. – სურბ კირიაკში (კოტაიქი),[10] უთარიღო, დიდი ალბათობით, ამავე პერიოდში შესრულებული – ახტალაში.[11] ნარატიული და ეპიგრაფიკული წყაროების სინქრონიზმი მეტად საყურადღებოა.

---

[1] Марр 1893а: 80.
[2] ჟამთააღმწერელი 1987: 175-176.
[3] იქვე, 176.
[4] Рашид ад-Дин 1946: 116.
[5] სტეფანოს ორბელიანი 1978: 103, 144.
[6] იქვე, 104, 144.
[7] Կոստանեանց 1913: 124.
[8] Բարխուդարյան... 2012: 417.
[9] Կոստանեանց 1913: 126, 162.
[10] იქვე, 127.
[11] Բարխուդարյան... 2012: 260.

ამავე კონტექსტში იკითხება აჰმადისა და არლუნის სახელით თბილისში (?) მოჭრილი (1282-1291 წწ.) ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტების აღმოჩენაც ანისში.[1] ანისში ნაპოვნია, აგრეთვე, მანგუ ყაენის სახელით მოჭრილი მონეტები (1248-1257 წწ.), რომელთა ემისია – ნაწილის მაინც – თბილისში ხორციელდებოდა.[2] XIII ს-ის II ნახ. სხვა ფულადი ერთეულები ანისიდან უცნობია. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ანისი ცენტრისგან არც "დამოუკიდებლობის" დროს ყოფილა მოწყვეტილი.

* * *

XIII ს-ის ბოლოდან ანისს კვლავ მხარგრძელები განაგებენ.[3] მათი სახელით გამოცემულ პირველსავე წარწერა-საბუთებში (1289 წ., 1301 წ.) უზენაეს მმართველებად ილხანები იხსენიებიან, საქართველოს მეფეები კი არ ჩანან.[4] ამავე დროიდან ანისში ამოქმედდა ზარაფხანა, სადაც მონეტები ყაენთა სახელით იჭრებოდა. ფულის ემისია თითქმის 150 წლის განმავლობაში გრძელდებოდა; განსაკუთრებულ აღმავლობას აბუ-საიდ ბაჰადურის ყაენობისას მიაღწია.[5] ნიშნავს თუ არა ეს ფაქტები საქართველოს პოლიტიკური რუკის შეცვლას?

1298 წელს ანისში, ნერქის ციხეში გადაწერილ ხელნაწერს ერთვის მინაწერი, საიდანაც ვიგებთ, რომ ის შესრულებული ყოფილა ილხან ყაზანის ქვეყნისმპყრობელობისას, სომხებზე სუმბატის მეფობისას, უფალ გრიგოლის კათალიკოსობისას, ქართველებზე ვახტანგის მეფობისას, ამირსპასალარ შანშეს პარონობისას, უფალ იოვანეს ეპისკოპოსობისას.[6] აღნიშნული ჰიშატაკარანი კარგად გამოხატავს ანისის მკვიდრთა წარმოდგენებს სახელისუფლო იერარქიაზე: ყველაზე მაღლა მონღოლი ყაენი დგას, მას ემორჩილება საქართველოს მეფე ვახტანგი, რომლის ხელქვეით შანშე ამირსპასალარი და ანელი ეპისკოპო-

[1] Mousheghian et al. 2000: 118-119.
[2] იქვე, 117-118.
[3] Орбели 1966: 22.
[4] იქვე, 22, 28.
[5] Vardanyan 2013; Акопян А. 2015.
[6] Մաթեվոսյան Ա. 1984: 817-818; Юзбашян 1971: 81.

სი არიან. ამგვარია გადამწერის პოლიტიკური იდენტობა; ეთნოკონფესიური კუთვნილების ხაზგასასმელად კი სომხეთის მეფესა და კათალიკოსს ასახელებს.

ანონიმი სებასტიელის ცნობით, 1300 წელს ყაზან-ყაენი ურიცხვი ჯარით ეგვიპტეში შეიჭრა. სხვა მხედართმთავრებთან ერთად მასთან იმყოფებოდა „შაჰანშა საქართველოდან“.[1] ამრიგად, ათაბაგ-ამირსპასალარი შანშე II, თანამედროვე სომეხი ავტორის მოწმობით, საქართველოს დიდებულია, შესაბამისად, მისი სამამულე ქვეყანაც (ანისი) ქართული სახელმწიფოს ნაწილია. ასევე აღიქვამდა თავისი ქვეყნის სტატუსს ანისის სომხური მოსახლეობაც, რასაც შესანიშნავად მოწმობს ქალაქის გალავანში, ლომების ჭიშკრის თავზე ამოკვეთილი წარწერა: „...დღეგრძელობისთვის მეფეთ-მეფისა, ღმრთივდამყარებული ფადიშაჰისა და ... ამ ქვეყანაზე ქართველთა მეფობისა, როდესაც დედაქალაქი ანისი გახდა ხასინჯუ... „.[2] წარწერა უთარიღოა. მკვლევართა დიდი ნაწილი მას XIV საუკუნით ათარიღებს[3] და ანისის შეუვალობას აბუ-საიდის წყალობად[4] ან კიდევ უფრო გვიანდელ მოვლენად[5] მიიჩნევს.

ანისის ახალი სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსის მიუხედავად, მისი პოლიტიკური გეოგრაფია უცვლელი რჩებოდა. ანისისა თუ სხვა სომხური მიწების კავშირურთიერთობებს საქართველოს სამეფოსთან საკმაოდ ღრმა ფესვები ჰქონდა. ამ მოვლენის იდეურ-ფსიქოლოგიური მხარე კი ის იყო, რომ სომხური მოსახლეობა ქართულ სამეფოს საკუთარ სახელმწიფოებრიობად აღიქვამდა. XIV საუკუნის ანელ მხარგრძელთა პოლიტიკურ (თვით)იდენტობას, დიოფიზიტობასთან ერთად, კარგად მოწმობს მათი ამირსპასალარობა, მანდატურთუხუცესობა თუ ათაბაგობა; საკუთარი კარის ქართულ სამოხელეო მოდელზე მოწყობა მწიგნობართუხუცესთა, ამირახორთა თუ სხვა სახელოებით და ამ თანამდებობების ქართულ და სომხურ ფეოდალურ

[1] Галстян 1962: 32-33.
[2] Орբելի 1966: 1; Марр 1893: 78; Джанашиа 2009: 55.
[3] შდრ. Марр 1893: 79-80.
[4] Бабаян 1969: 228, 262; Vardanyan 2013: 206, 222.
[5] Джанашиа 2009: 55.

საგვარეულოთა წარმომადგენლებისთვის წყალობა; ქართულის ოფიციალურ ენად გამოყენება.[1] უმაღლეს საკარისკაცო თანამდებობათა ფლობა კი აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა მათი სამთავრო ქვეყნის „სიმტკიცისა და მოუდევრობისათვის“, რის კანონიერებასაც არა მონღოლური სამართალი, არამედ ქართული წეს-წყობილება განსაზღვრავდა.[2]

მონღოლთა ოფიციალური თვალსაზრისითაც ანისი საქართველოს ერთ-ერთი მხარეა.[3] საილხანოს უზენაეს ხელისუფალთა ეს შეხედულება კარგად გამოსჭვივის აბუ-საიდ ყაენის იარლიყის (1330 წ.) შემდეგი სტრიქონებიდან: „...როგორც წინათ ქალაქს ანისში და საქართველოს სხვა ვილაიეტებში (ქვეყნებში) უკანონო გამოსაღებლებსა და ტარხ-ს ძალით ჰკრებდნენ და ავიწროებდნენ (მოსახლეობას და ამის გამო ქვეყანა) გაოხრდა...“[4] არანაკლებ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აღნიშნულ ბრძანებას მოსდევს ზაქარია ათაბაგის ხელრთვა სპარსულ, ქართულ და სომხურ ენებზე.[5]

ჰამდალლაჰ ყაზვინი, მონღოლთა სამსახურში მდგარი სპარსელი დიდმოხელე, 1340 წელს შედგენილ გეოგრაფიულ ტრაქტატში თბილისს, ანისსა და ყარსს საქართველოს უმნიშვნელოვანეს ქალაქებს მიაკუთვნებს.[6] თანადროული პოლიტიკური რეალიები დიდ გავლენას ახდენდა სპარსელ ისტორიკოსთა ნარატივის სტილზეც. XIV ს-ის მწერალი აჰმედ ბენ-მუჰამედ ელ-ჯაფარი თურქ-სელჯუკთა მიერ ანისის აღებას რომ აღწერს, პოლიტიკურ-გეოგრაფიული სივრცის აღმნიშვნელ ტერმინად მხოლოდ „საქართველოს“ იყენებს.[7]

როგორც ვხედავთ, აღმოსავლურ წყაროთა თანხმობლივი ჩვენებით ანისი საქართველოს საზღვრებში რჩებოდა.[8] ამ მნიშვნელოვანი გარემოების გათვალისწინებით, რეინტერპრე-

---

[1] Джанашиа 2009: 55-56; მესხია 1979: 270-272; მაისურაძე 1982: 87-88.
[2] ბერძენიშვილი ნ. 1966a: 102; მაისურაძე: 1982, 101.
[3] Бартольд 1966: 326; ჯავახიშვილი 1982a: 156-158; Джанашиа 2009: 55.
[4] ჯავახიშვილი 1982a: 157.
[5] წარწერის შესახებ იხ. ქვემოთ, IV.3.
[6] ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 23.
[7] Mapp 1934: 26-27.
[8] შდრ. Hewsen 2001: 135.

ტაციას მოითხოვს ანისის „ხასინჯუ“-ობაც (ის არ გამორიცხავს „ქართველთა მეფობას“) და სამონეტო ემისიაც,[1] რაც ანისის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის უფრო ფართო სპექტრით დანახვის შესაძლებლობას იძლევა.

სურათის სისრულისათვის ქართულ წყაროებზეც შევჩერდებით. ჟამთააღმწერლის ცნობით, როდესაც ყაენმა დავით VIII (1293-1311) მეფედ დაამტკიცა და „წარმოგზავნა ტფილისს“, „თანა-წარმოატანნა სპანი საქართველოსანი, შანშე და ხუტლუბუღა და ყოველნი დიდებულნი. და მოუწოდეს სამცხით ბექასა, და მან არა ინება მოსლვად, რამეთუ ფრიად განდიდებულ იყო“.[2] იმავე ისტორიკოსის სხვა მონათხრობით: „ამან ოლჯათ სულტანმან წარმოავლინა მცირე გიორგი მეფედ, და ზაალ მელიქი, ვინმე სპარსი ხუარასნელი, და ახრუჩი, მამისძმა ჩოფანისა, თანა წარმოიტანა, რათა ყოველი საქართველო ერთად შეკრიბონ მეფობასა შინა გიორგისსა. და აჩინეს ამათ შანშე მჭარგრძელი და ზაქარია, ავაგის ასულის, ხუაშაქის, ნაშობი. მივიდეს ჯავახეთს, მიერ კოხტისთავსა და აწუევდეს სარგისს და ყუარყუარეს გამოსლვად, და არა ინებეს“.[3]

აშკარაა, რომ შანშე მხარგრძელი საქართველოს დიდებული და მისი სპის ნაწილია. ის ილხანთაგანაც შეწყალებულია, მაგრამ არა იმდენად, რომ მეფისგან დამოუკიდებელ მთავრად იქცეს. ეს საკმაოდ რელიეფურად ჩანს მხარგრძელთა და ენჩუდ ქცეულ ჯაყელთა სრულიად განსხვავებული ქმედებებით.

ანელი მხარგრძელები აღარ ფლობდნენ უწინდელ გავლენასა და ძალას; მათი პოზიციები სულ უფრო არამყარი ხდებოდა. ჯერ კიდევ XIII ს-ის ბოლოს ზაქარიას შთამომავლებმა, უმაღლეს სახელოებთან ერთად, დაკარგეს ლორეს ციხე და ტაშირის სხვა სამფლობელოები – ამ მიწების მეპატრონეებად სომხური

[1] ა. აკოფიანისა და ა. ვარდანიანის დასახელებულ ნაშრომებში შეინიშნება წერილობითი წყაროების ნუმიზმატიკური მასალისადმი დაქვემდებარების ტენდენცია, რაც, ვფიქრობთ, მეთოდოლოგიურადაც გაუმართლებელია და მცდარი დასკვნების გამოტანის ალბათობასაც ზრდის.

[2] ჟამთააღმწერელი 1987: 189.

[3] იქვე, 219.

ნარატიული[1] და ეპიგრაფიკული[2] ძეგლების მიხედვით ათაბაგამირსპასალარი სადუნ მანკაბერდელი და მისი შვილი ხუტლუბუღა გვევლინებიან.

XIV ს-ის დასაწყისში, დაახლოებით 1308-1311 წწ. შორის, შანშეს სახლმა დათმო ამბერდიც, სადაც ბაგრატიონთა ალასტანური შტო დამკვიდრდა.[3]

შანშეს მემკვიდრეები, ამრიგად, მხოლოდ ანისს ფლობდნენ. თუმცა ვითარება აქაც შეიცვალა. მკვლევარები სამართლიანად მიუთითებენ, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა ჯაყელთა დომენის არა მხოლოდ საეკლესიო, არამედ პოლიტიკურ საზღვრებსაც ასახავს;[4] შესაბამისად, სამცხის საეპისკოპოსოთა შორის ანელის სამწყსოს მოხსენიება ანისზე ჯაყელთა ხელისუფლების გავრცელებაზე უნდა მეტყველებდეს. როდის უნდა დაპატრონებოდნენ ჯაყელები ანისს?

მოსაზრება, თითქოს ჩვენთვის საინტერესო საეკლესიო დოკუმენტი შედგენის თანადროულ, ე. ი. XVI ს-ის დასაწყისის,[5] პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ვითარებას ასახავს,[6] ეწინააღმდეგება სპარსულ წყაროებს, რომლებიც ამ დროისთვის შურაგელს საქართველოს, უკეთ, სამცხე-საათაბაგოს, საზღვრებს მიღმა უჩვენებენ.[7]

საამისო თარიღად არც 1325 წელი[8] გამოდგება – ქალაქ ანისში ყაენის 1330 წლის იარლიყის ზაქარია ათაბაგის მიერ დამოწმებაცა და ჰორომოსის 1336 წლის წარწერაში შანშეს სახლის წარმომადგენელთა პატრონთ-პატრონობისა და უფლობის ხაზგასმაც[9] ანი-შირაკს მათ დომენად წარმოადგენს. 1342 წ. თარიღდება უკანასკნელი სამშენებლო წარწერა ანისიდან –

---

[1] Галстян 1962: 29, 37.

[2] Բարխատպարյան... 2012: 80, 137, 485.

[3] ნინიძე, სანაძე 1990: 117-119.

[4] ბერძნიშვილი 1966: 62-63; მუსხელიშვილი 2016: 28-29; Hewsen 2001: 143, 148, 149.

[5] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 193; შდრ. ბერძნიშვილი 1966: 62.

[6] ბერძნიშვილი 1964: 253-254; შდრ. Hewsen 2001: 148.

[7] ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969: 17.

[8] მუსხელიშვილი 2016: 28-29.

[9] Karapetyan, Mahé 2015: 415-416.

იმ წელს ათაბაგ ვარამ მხარგრძელის ბრძანებით მაცხოვრის ეკლესიის გუმბათი განუახლებიათ.[1] 50-იან წლებში, მელიქ აშრაფის შემოსევების შედეგად, შანშე (III) ათაბაგი ანისიდან ბიჯნისში გადავიდა[2] და, როგორც ჩანს, იქვე დამკვიდრდა.[3] ჯაყელებს შესაფერისი დრო დაუდგათ და მხარგრძელთა სახელოების დაუფლების კვალდაკვალ[4] მათ სამამულე ქვეყანასაც დაეპატრონნენ.[5]

XIV ს-ის II ნახევარში, ბაგრატ V-ის მეფობის ჟამს, აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „მთელი მესხეთიც საქართველოს სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ქ. ანისიც წინანდებურად საქართველოს ხელში იყო".[6] ეს დასკვნა სპარსულ და სომხურ წყაროთა ჩვენებებზეა დამყარებული. შარაფ ად-დინის ცნობით, ერანის ადერბაჯანის ქალაქების – ნახჭევანის, გარნისისა და ყარსის – დაპყრობის შემდეგ თემურ-ლენგმა ყარსში დაიბანაკა და ქართველთა განადგურებაზე იწყო ფიქრი.[7] ყარსიდან ის აღ ბოლრას მაღლობ თემში გადავიდა და ქაითუზე გავლით თბილისს მიადგა.[8] აღ-ბოლრას სიმაღლეები აღბუღა ჯაყელის სამთავროა, სამცხე-საათაბაგო,[9] ხოლო ქაითუ – სომხურ ქრონიკებში დამოწმებული ქაითუს მთა.[10] ანონიმი სებასტიელის ცნობით, ქაითის მთა ანისის საზღვრებთან თუ მის საზღვრებში მდებარეობდა (Ապաղայն ի Վրաց տուն մտաւ և զՋալալ Թաւրայն և զՌաթր Պապան սպանին ի Քայիթուն լեառն,

---

[1] Орбели 1966: 44; Акопян Т. 1985: 263.

[2] Бабаян 1969: 179.

[3] Կոստանեանց 1913: 169-70. ანისიდან გადასახლებულთა კვალი ერევანშიც ჩანს (Ղաֆադարյան 1975: 141, 225). ერევნის ლაპიდარული ნარწერებიდან საინტერესოა ვინმე შანშეს მოსახსენებელი (იქვე, 216). თუ ის, მაინცდამაინც, მხარგრძელია, მაშინ არა შანშე I, არამედ შანშე II ან, კიდევ უფრო, შანშე III უნდა იყოს (შდრ. იქვე, 217).

[4] ჟამთააღმწერელი 1987: 207; ვახუშტი 1973: 256; ჯოჯუა, ბერიძე 2011.

[5] შდრ. Бабаян 1969: 179-180; Vardanyan 2013: 206-207.

[6] ჯავახიშვილი 1982ა: 180.

[7] Шараф ад-Дин 2008: 113.

[8] იქვე, 114.

[9] ჯავახიშვილი 1982ა: 186.

[10] იქვე, შენ. 3.

որ է ի սահմանս Անոյ).[1] სამეცნიერო ლიტერატურაში მას, ჩვეულებრივ, კანგარქთან აიგივებენ[2] და, მაშასადამე, ანისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ლორე-ტაშირის საზღვართან ათავსებენ. ხუთვერსიან რუკაზე შირაკის ქედზე ნაჩვენებია სიმაღლე 6913 Г. Каихудъ, ხოლო ამავე ქედის სამხრეთ კალთაზე – М. Кейты და Б. Кейты; ორონიმი, შესაძლოა, მართლაც ქაითუ იყოს. იგივე სახელი ოსმალურ დავთრებშიც დასტურდება. თურქი მოხელეების აღწერით, თბილისის ვილაიეთის „ყაიყულის კაზას ... ყარს-არზრუმის მხარის სახელმწიფო საზღვარი კუთუს მხრიდან ქვევით მიემართება. შურაგელის საზღვრისკენ მიმავალი გზა აქვე იკვეთება“.[3] ეს დოკუმენტური ჩვენება საყურადღებოა, რადგან კუთუს ქედით შექმნილი საზღვარი არფაჩაის (ახურიანის) ორივე სანაპიროზეა გადაჭიმული. ქაითის მთასთან თორელთა დაკავშირება[4] ამ ორონიმის ანი-შირაკის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებთან ლოკალიზაციის საშუალებასაც იძლევა. ყოველ შემთხვევაში, აშკარაა, რომ სამცხე-საათაბაგოდან თბილისში თემურ-ლენგი ანისზე გავლით ჩადის და ეს უკანასკნელი საქართველოს, უკეთ, აღბუღა ჯაყელის სამთავროს საზღვრებშია.[5]

* * *

ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ მიხედვით, ანისი ქართველებს 1400 წლის მახლობლად დაუკარგავთ. ეს ფრიად სანდო ისტორიკოსი შემდეგს გადმოგვცემს: „რა ჴემწიფის გამოლაშქრება ალინჯაში მყოფთ ქართველთ გაიგონეს, თავიანთ ნებით ციხე დაუცალეს და გელაქუნის ზღვის გარეშემო და ანისის ქალაქი და გარეშემო ციხეები დაუცალეს, აიყარნენ

[1] Հակոբյան 1956: 147.
[2] იქვე, 168, შენ. 160; Галстян 1962: 112; ბერძენიშვილი დ. 1979: 55.
[3] თბილისის ვილაიეთის დავთარი 2009: 541.
[4] ჯავახიშვილი 1982ა: 186.
[5] შდრ. Hewsen 2001: 143.

და საქართველოში წავიდნენ".[1] ჩვენი ავტორი თანადროულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიას იყენებს და „საქართველოს" ქართლს, აღმოსავლეთ საქართველოს უწოდებს.[2] სომხურ ანდერძ-მინაწერთა თანახმად, ანისის „აუღებელი სიმაგრე" ლანგ-თემურის ურდოებს 1398 წლისთვის ჰქონიათ დაპყრობილი.[3] თოვმა მეწოფეცის „ისტორიაში" მოხსენიებული ბაგრატუნიანთა სიმაგრე თუ ანისია, მაშინ მისი აღება და „ძირიანად მოთხრა" 1386/87 წლისთვის მომხდარა.[4] „დასაბრმავებელი თემურის" მიერ ანი-შირაკის რბევასა და „ოდესღაც დიდი ქალაქების" ნგრევაზე ევლია ჩელებიც საუბრობს.[5] მისივე ცნობით, თემურ-ლენგის შემოსევებამდე შორაგელი ყარაიუსუფს (1389-1400) ეპყრა.[6] უცხოურ და ქართულ წყაროთა ცნობების შეთანხმება იმგვარად შეიძლება, რომ ალინჯის კამპანიის დროს ქართველებმა უკვე დაკარგული ანისის ციხე და გელაქუნი დაიბრუნეს, მაგრამ მალევე დათმეს.

XV ს-ის I ნახევარში ალექსანდრე დიდმა (1412-1442) საქართველოს სამეფოს კვლავ შემოუერთა დაკარგული სომხურ-ალბანური მიწები, თუმცა მათ შორის წყაროები (ვახუშტი ბატონიშვილი, თოვმა მეწოფეცი) ანი-შირაკს არ ასახელებენ. მაგრამ არსებობს ერთი დოკუმენტი, რომლის საფუძველზე, თითქოს, უფრო სრულად შეიძლება აღვადგინოთ იმდროინდელი პოლიტიკური გეოგრაფია. ეს საბუთი გახლავთ დავით მეფის 1425 წლის შენირულობის წიგნი, რომლის ძალით მცხეთის სვეტიცხოველს განუახლდა სამამულე მიწათმფლობელობა მარმარაშენის თავს – წყარომრავალსა და ვარდისუბანში.[7] სიგელი თუ ზეპირ და უსაფუძვლო შენათხზს არ წარმოადგენს,[8] მაშინ

---

[1] ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 99; ჯავახიშვილი 1949: 324. .

[2] შეიძლება ისიც გავიგოთ, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახუშტი ბატონიშვილის მსგავსად, ანისს არ მიიჩნევს ქართულ მხარედ და ამიტომ მას „საქართველოს" უპირისპირებს.

[3] Խաչիկյան 1950: 621.

[4] თოვმა მეწოფეცი 1987: 2; Акопян Т. 1985: 274.

[5] ევლია ჩელები 1971: 314-315.

[6] იქვე, 314.

[7] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 473; კლდიაშვილი... 1991: 214; ჟორდანია 1897: 229.

[8] ეჭვს იწვევს საბუთის თარიღი, აგრეთვე გამცემისა და ადრესატის ვინაობა (სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 471).

XV ს-ის I ნახევარში ანი-შირაკის ჩრდილოეთი ნაწილი მაინც საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში უნდა ვცნოთ.

საქართველოს პოლიტიკური რუკა ძალზე სწრაფად შეიცვალა. ცნობილია, რომ ალექსანდრე დიდის მეფობის ბოლოს საქართველოში კვლავ შინააშლილობა ჩამოვარდა და სამეფოს ჩამოცილდა არაქართული ტერიტორიები. თურქი და სომეხი ავტორების ჩვენებით, ამავე საუკუნის ბოლოსთვის შურაგელში თეთრბატკნიანები მბრძანებლობდნენ. პოლიტიკურ ცვლილებებს თან სდევდა მომთაბარე ელის მასობრივი ჩასახლება[1] და ერთ დროს აყვავებული მხარის პასიურ საძოვრებად გადაქცევა.

1491 წელს ქართლის მეფემ კონსტანტინე II შირაკავანსა და გელაქუნში ილაშქრა. მის მთავარ მიზანს თურქმანთაგან ლორეს განთავისუფლება წარმოადგენდა. ლორეს მეზობელ სომხურ პროვინციებში შეჭრა უფრო სტრატეგიული მოსაზრებებით იყო ნაკარნახევი და ქართველებიც მხოლოდ მათი მოთარეშებით დაკმაყოფილდნენ.[2]

§ 4. დომინაციის უკანასკნელი ფაზა

XVI ს-ის დასაწყისში ახურიანის ხეობაში აკ კოინლუს ნაცვლად სეფიანები გაბატონდნენ.[3] 1532-1555 წწ. ომის დროს ოსმალებმა სასტიკად ააოხრეს ეს მხარე. 1553-1554 წწ. თურქები, წერს იბრაჰიმ ფეჩევი, „შურაგელად წოდებულ ადგილას დაბანაკდნენ. ეს არის კეთილნაშენი ქვეყანა, რომლის გარშემო სოფლები, ყანები და მთები მდებარეობს. ძლევამოსილმა ლაშქარმა ეს ნაგებობანი გააავერანა და ააოხრა ისე, რომ კეთილნაშენობის კვალი აღარ დარჩენილა და გაცამტვერდა".[4] ცნობა მშვენივრად ასახავს ნგრევით გამოწვეულ ცვლილებებს ქვეყნის ეკონომიკურ გეოგრაფიაში. კატასტროფული შედეგები თვალნათლივ აისახა მრენზე: შუა საუკუნეებში წალკოტად

[1] აბდალაძე 1978: 98; ევლია ჩელები 1971: 311; ფუთურიძე 1962 : 60-61. დამახასიათებელია, რომ მაღასბერდის სულთნები ბორჩალოს ტომიდან იყვნენ გამოსულნი (Закарий Канакерци 1969: 119).

[2] აბდალაძე 1978: 98.

[3] ევლია ჩელები 1971: 311; Eskander Beg Monshi 1930: 932.

[4] იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 28.

ცნობილი მრენი, მომდევნო ხანაში, უწყლო და გაუდაბურებული, ჯოჯოხეთს უფრო ნააგავდა, ვიდრე სამოთხეს.[1]

* * *

1639 წლის ზავით ანისის პროვინციის დასავლეთი ნაწილი ზარუშატის, მაღასბერდის და შურაგელის ციხეებითურთ ოსმალეთმა დაისაკუთრა და ყარსის ვილაიეთს მიათვალა, ხოლო აღმოსავლეთი მხარე ირანს დარჩა და ერევნის სახანოში გაერთიანდა.[2]

დროდადრო სპარსეთის შაჰები შორაგელის ამათუიმ სოფელს „საჭმელ"-სამმართავად რომელიმე ქართველ თავადს უბოძებდნენ. ასეთი „წყალობები" ქართლის პოლიტიკურ რუკას არ ცვლიდა, მაგრამ გავლენას ახდენდა ეთნიკურ გეოგრაფიაზე: შორაგელის თათრის ელის ჩამოსახლებით თავადები მტრის თარეშისგან დაცლილ-აოხრებული მიწა-წყლის მოშენებას ცდილობდნენ.[3]

ასე აღმოჩნდებოდა, ალბათ, ქართლის მეფის, ბაქარის, მონეტები (1717-1719 წწ.) ანისში.[4] შესაძლებელია, ეს ნუმიზმატიკური ძეგლები არც ყოფილიყო ქართლისა და შირაკის პირდაპირი კავშირების შედეგი და ანისში ერევნის გავლით მოხვედრილიყო; ამ პერიოდში ერევანსა და ანისს შორის ურთიერთობები აქტიურდება, რასაც ერევნის სახანოში მოჭრილი მონეტების (XVIII ს-ის I ნახ.) ანისში გამოჩენა მოწმობს.[5]

* * *

სპარსეთ-ოსმალეთის 1730-1735 წწ. და 1743-1746 წწ. ომებმა ანი-შირაკზე გამავალი გზების მნიშვნელობა გააძლიერა. ნადირშაჰს კარგად ჰქონდა გააზრებული აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელობა ყარსისთვის წარმოებულ ბრძოლებში. შემთხვევით

---

[1] Mousheghian et al. 2000: 61, 114.

[2] იქვე, 2000: 61, 129-130.

[3] Марр 1893a: 84.

[4] ევლია ჩელები 1971: 311-315; ქათიბ ჩელები 1978: 246; Hurewitz 1958: 21-23; ფუთურიძე 1962: 60-61.

[5] დოლიძე 1981: 21.

არ იყო, რომ არფაჩაის ნაპირებთან დაბანაკებულმა სპარსეთის მბრძანებელმა ქართლი თეიმურაზს უწყალობა, ხოლო კახეთი – ერეკლეს.[1] ქართველ მეფეთა ერთგულებასთან ერთად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქვემო ქართლის – ლორე-ტაშირის, ბამბაკისა და ყაზახის – გადაქცევას სამხედრო მოქმედებათა ბაზად: სპარსელები, თათრის ელები (მეფის ნებართვითაც და თვითნებურადაც), თეიმურაზისა და ერეკლეს ჯარები ერთმანეთის მიყოლებით აოხრებდნენ ყარსსა და „ყარსის ციხის აქეთ ქვეყნებს". [2] მოალაფება – „მოიტანეს საქონელი ანუ ტყვე ფრიადი" – სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების ერთ-ერთ მხარესაც წარმოადგენდა. მოთარეშების ძირითად ასპარეზს, ცხადია, ანი-შირაკის ქვეყნები, მალასბერდი, შურაგელი – ეს ორი დასახელებული არაა, მაგრამ იგულისხმება – და ზარიშატი წარმოადგენდა. გამანადგურებელ შედეგებზე პაპუნა ორბელიანი წერს: „ასე შეაშინეს ოსმალუს ქვეყანა, რომ თუ არ სიმაგრეთა და ციხეთა, სხვაგან ვერარ დადგიან ჯავახნი ანუ ყარსელნი".[3]

ქვემო ქართლიდან ყარსისკენ მიმავალ გზებს ლეკებიც აქტიურად იყენებდნენ. XVIII ს-ის 50-იანი წლების დასაწყისში „გარდმოვიდა დიდრონი ჯარები დაღისტნიდამ, მივიდნენ ქვეყანასა ბამბაკისასა, გატეხეს ციხეები... მოუხდნენ ყარსისა ქვეყანათა, წაახდინეს მრავალი ალაგი, ვერსად გამოუჩნდათ წინააღმდეგი",[4] ან კიდევ „დაკრეს (ლეკებმა – გ. ჭ.) ყარსის ქვეყანათა, მოიტანეს მრავალი საქონელი და ტყვე".[5]

ამრიგად, სპეციფიკურ ისტორიულ პირობებში სამიმოსვლო გზებს ანი-შირაკის ქვეყნებისთვის აყვავების ნაცვლად აოხრება და გავერანება მიჰქონდა.

ქართლ-კახეთის მესვეურთათვის ანი-შირაკის გზებმა მეტი მნიშვნელობა შეიძინა XVIII ს-ის 60-იანი წლებიდან, ერევნის სახანოში ქურთთა დასახლებისა და მათი აგრესიის გაძლი-

---

[1] პაპუნა ორბელიანი 1981: 81.

[2] Abraham de Crête 1876: 267-268; პაპუნა ორბელიანი 1981: 92, 114-115, 130, 197, 242-243.

[3] პაპუნა ორბელიანი 1981: 130; იქვე, 114.

[4] იქვე, 232.

[5] იქვე, 242-243.

ერების კვალდაკვალ.[1] ქურთებთან კავშირში ქართველი მეფის მორჩილებიდან გამოსვლას ცდილობდა ჰუსეინ-ალი ხან ერევნელი, რომელიც ერეკლეს „თვლიდა ... ჩვენი ქვეყნის (ერევნის სახანოს – გ. ჭ.) დიდ მტრად".[2] 1765 წელს, ყაზახის მორბევის საპასუხად, ერეკლე II თბილისიდან ყაზახში, ხოლო იქიდან ყიფჩაღში (არტიკის მახლობლად, შორაგელში) გადავიდა და არაქსის ნაპირებისკენ დაიძრა.[3] ხუთი წლის შემდეგ ქართლ-კახეთის მეფემ ქურთთა დასასჯელად ანისის ციხისკენ გაილაშქრა; არფაჩაის მარჯვენა სანაპიროდან ერეკლე II-მ გზა ერევნისკენ (ცხადია, თალინზე გავლით) და შარურისკენ გააგრძელა.[4] 1780-იანი წწ. დასაწყისში ერეკლეს ჯარი ერევანს ორი მხრიდან მიადგა.[5] წყაროში მარშრუტი მითითებული არ არის, თუმცა ერთ-ერთი გზა, უეჭველი, შორაგელზე გადიოდა. ერევნიდან ქართლისკენ მომავალი საქარავნო გზების შორაგელზე გადმოტანის მცდელობაც[6] მოხერხებული ბუნებრივი გარემოთი იქნებოდა ნაკარნახევი. XIX ს-ის დასაწყისის რუსი სამხედროების ჩვენებით, ლორე-ტაშირიდან ერევნისკენ გასალაშქრებლად ოპტიმალურ მარშრუტს, გეოგრაფიული პირობების წყალობით, – მეტწილად უტყეო, სტეპური გარემო, წყლის საკმარისი რაოდენობა, მდინარეთა მეჩხერი ფონი – შურაგელი-თალინი-ეჩმიაძინი წარმოადგენდა.[7]

* * *

XVIII ს-ის ბოლოს შორაგელი, ანისის ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი, კვლავ ქართული სახელმწიფოს ორბიტაში მოექცა. ომან ხერხეულიძის თანახმად, 1780 წელს ერეკლე II-მ დაამარცხა გამდგარი ერევნის ხანი, რის შემდეგ „შორაგლის სულტანი ყარამან მოერთვა ყმად ყ(ოვლით)ა შორაგლის ხალხითა და

[1] სიმეონ ერევანცი 1997: 91-92.
[2] იქვე, 92-93.
[3] იქვე.
[4] კაკაბაძე 1913: 77.
[5] ჭეიშვილი ა. 1982: 29.
[6] Гамрекели 1991: 114.
[7] Агаян 1972: 308, 370-371.

მამულითა“.[1] „მეფობის“ თეიმურაზ ბაგრატიონისეული ვერსია კი უმატებს: „მოვიდა შორაგლისა ყარამან სულთანი, სთხოვა მეფესა ერეკლეს შეცოდებისა მიტევება და აღუთქვა ფიცით, რათა საუკუნოდ არღარა იკადნიეროს ერევნის ხანისა მორჩილება ... არამედ როგორათაც შორაგალი მარადის საქართველოს მეფეთ ყმანი ყოფილან, ეგრეთ ემორჩილებოდეს მეფესა ერეკლეს... რადგანაც შორაგალი საქართველოს მამულია, დაიმკვიდრა მეფემან საუკუნოდ“.[2] არსებობს ცნობა, რომ ქართლ-კახეთის მეფეს შორაგელი ერევნის ხანისთვის დაუბრუნებია, მაგრამ შემდეგ განრისხებულა და კვლავ ჩამოურთმევია.[3] ეს გადმოცემა, გარკვეულწილად, ხსნის იმ ფაქტს, რომ პოლკოვნიკ ბურნაშევის 1784 წლის რუკაზე შორაგელი ერევნის სახანოს საზღვრებშია ნაჩვენები.[4] გასათვალისწინებელია, თუმცა, ის გარემოებაც, რომ 1784 წლის მარტ-ივლისით დათარიღებულ მასალებში შორაგელი ერევნის სახანოსგან ცალკე მდგომ და ერეკლეს ხელდებულ ქვეყნად მოსჩანს.[5]

იოანე ბაგრატიონის თანახმად, შორაგელში შემდეგი დასახლებული პუნქტები აღირიცხებოდა: სოფელი ანუ ობა 7, გუმრი, ყარაქილისია, არტიგი, ყიფჩალი, სონავერდი, გორუმი, ბაშქანთი, ლორქეჩანი, ჯილოვხანი, ყაფლი, ანისი.[6] ტოპონიმების დიდი ნაწილის ლოკალიზაცია, ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით, სავარაუდოდ, შესაძლებელია; ისინი გუმრის მიდამოებში, არფაჩაის მარცხენა სანაპიროს შემდინარე წყლების გამყოფი სიმაღლეების ჩრდილოეთით თავსდება.[7] შესაბამისად, შორაგალის სასულთნო ანი-შირაკის მარცხენა სანაპიროს მხოლოდ ჩრდილოეთ ნაწილს მოიცავდა. ასეთივე დასკვნა გამომდინარეობს

---

[1] ომან ხერხეულიძე 1989: 70.

[2] იქვე, გვ. 94.

[3] Берже 1866: 591-92.

[4] მუსხელიშვილი 2016: 56-57.

[5] Гамрекели 1980: 85-86, 149, 179-80, 196-97.

[6] იოანე ბაგრატიონი 1986: 58.

[7] Сопели анъ оба 7 – Ильхи-аби (?), Гумри – Гумри, Ярахилисия – Каракилисъ, Артиги – Артикъ, Ипчаги – Кипчагъ, Сонавирди – Суванверды, Горуми – Хором, Башкани – Бекандъ (?) аб Башкетъ (?), Джилавхани – Джлдеханъ. ლორქეჩანისა და ყაფლის შესაფერის ტოპონიმებს რუკაზე ვერ მივაკვლიე.

XIX ს-ის 10-20-იანი წლების რუსეთ-სპარსეთის სამშვიდობო მოლაპარაკებათა ამსახველი მასალებიდანაც (იხ. ზემოთ). შესაბამისად, ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხრეთი საზღვარი, შურაგლის სასულთნოს ინკორპორაციის შემდეგ, ამავე ხაზზე უნდა გავავლოთ.[1]

დაეჭვებას იწვევს იოანე ბატონიშვილის ჩამონათვალში ანისის დასახელება, რადგან ეს უკანასკნელი ოსმალეთის საზღვრებში შედიოდა: თურქეთ-სპარსეთის ორმა ომმა (1730-1735 წწ., 1743-1746 წწ.) და თანმდევმა სამშვიდობო ხელშეკრულებებმა დაადასტურა 1639 წლის ზუჰაბის ზავით დადგენილი საზღვრები,[2] მათ შორის, მდ. არფაჩაის მონაკვეთზე.[3] არსაიდან ჩანს, რომ მომდევნო ხანაში ერევნის სახანოს (სპარსეთს) ყარსის საფაშოსაგან (ოსმალეთისგან) ანისი წაეღოს და საზღვრები შეეცვალოს. ამიტომ, იოანე ბაგრატიონის ზემომოტანილ ჩვენებაზე დაყრდნობით (?) XVIII ს-ის მიწურულის ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიებში არფაჩაის მარჯვენა სანაპირო ზოლის (ანისითურთ) შემოტანა[4], ჩვენი აზრით, დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს.

* * *

გარკვეულ დრომდე შემოერთებულ შორაგელს ისევ სულთანი განაგებდა. ერეკლე II-ის მეფობაშივე, დაახლოებით 1788 წ-ის შემდგომ,[5] ის სამეფო-სამოურავო ქვეყნად იქცა. ცნობილნი არიან შორაგლის მოურავები: ეშიკაღასბაში აიდემურ ვაჩნაძე

---

[1] შდრ. Томкеев 1901. „სომხეთის ისტორიის ატლასშიც" (Hewsen 2001: 167, 172) და „სომხეთის სსრ ატლასშიც" (გვ. 107) შორაგლის სასულთნოს სამხრეთი საზღვარი. დღევ. ანიპემზამდე ჩადის, დაახლოებით, ალექსანდროპოლის მაზრის სამხრეთ მიჯნას მიუყვება.

[2] Lockhart 1938: 106, 255; Naradounghian 1897: 306-308; Hurewitz 1958: 51-52.

[3] ეს კარგად ჩანს, მაგალითად, ომის შემდგომ მოქმედებათა დეტალებიდან: ერევნის ციხიდან გამოსულ თურქულ გარნიზონებს არფაჩაიმდე ერევნელი მეურმეები მიაცილებენ, არფაჩაიდან კი თვითონ განაგრძობენ გზას (Abraham de Créte 1876: 276-278).

[4] მუსხელიშვილი 2016: 52-53.

[5] ამ წლით დათარიღებულ სამეფო ბრძანებაში ადგილობრივ მმართველად ყარამან სულთანია დასხელებული (Гамрекели 1991: 114).

და ზაქარია ბებურიშვილი. მათ ეს თანამდებობა „საერთოთ წყალობად" ეჭირათ და „შემოსავალიც საერთო იყო". შორაგლის მოურავის სარგოს ოცი თუმანი შეადგენდა. ასეთი იყო ვითარება 1800 წლამდე.[1]

შორაგლის მინდორი და შორაგლის მთა სამეფო სათიბ-საძოვარ და სანადირო ადგილებში ირიცხებოდა.[2] ის კვლავინდებურად პურეულის უმდიდრეს მხარედ ითვლებოდა,[3] თუმცა პურის გადასახადი ფულით აიღებოდა. ერთი დოკუმენტის მიხედვით, იასაული შორაგელთ „სურსათის მაგიერ თეთრსა სთხოვდა, ხან ას თუმანს, ხან ორსა, ხან მეტსა და ხან ნაკლებსა".[4] შორაგელის ხვედრითი წილი ქართლ-კახეთის მემინდვრეობაში ჩანს ოფიციალური დოკუმენტაციიდან. 1783 წელს რუსეთის რეზიდენტისათვის მიწოდებულ ცნობაში „პრავიანტის რაოდენის შოვნის" შესახებ განმარტებული ყოფილა, რომ „სომხით-საბარათაშვილოში შეიძლება პრავიანტი ორი ათას ათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორი ათას ათი ურემი. ფამბაკსა და ბორჩალუში შეიძლება პრავიანტი ათას სამას თოთხმეტი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ათას სამას თოტხმეტი ურემი. ყაზახში შეიძლება პრავიანტი სამიათას ოცდაათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება სამიათას ოცდაათი ურემი... შორაგალს შეიძლება პრავიანტი ორასი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორასი ურემი."[5] როდესაც რუსეთის იმპერიაში აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობას განუახლდა სახელმწიფო პურის გადასახადი (1802 წ.), შორაგელს შესწერდა „კოდი ათას ხუთასი", იგივე ოდენობა, რაც ბამბაკელ „ერთობით" თათრებსა და სომხებს, ორჯერ ნაკლები – ვიდრე შამშადილს და ექვსჯერ ნაკლები, ვიდრე ყაზახს.[6]

შემოსავლის მომტანი ყოფილა საძოვრებიც; როდესაც თურქეთიდან შორაგელს საბალახედ საქონელს მირეკდნენ, ასი თავი პირუტყვიდან ერთს ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელენი

[1] იოანე ბაგრატიონი 1986: 58; ბერძენიშვილი ნ. 1955: 140; დოლიძე 1985: 453.
[2] იოანე ბაგრატიონი 1986: 79-80.
[3] Берже 1868: 572.
[4] ხანთაძე 1955: 155.
[5] Гамрекели 1980: 85.
[6] ხანთაძე 1955: 164.

იღებდნენ გადასახადის სახით.[1]

შორაგელის შემოერთებას ეკონომიკურთან ერთად სტრატეგიული მნიშვნელობაც ჰქონდა: არფაჩაიზე გადიოდა ყარსისა და ერევნის დამაკავშირებელი გზები. ამიტომ ქართლ-კახეთის მეფეს საშუალება ეძლეოდა, ეკონტროლებინა სამხედრო თუ ეკონომიკური კომუნიკაციები, გადაეკეტა სასიცოცხლოდ აუცილებელი არტერიები (პურით დატვირთული ქარავნების მოძრაობა ყარსიდან სპარსეთის პროვინციებისკენ),[2] ეკონომიკური კავშირები (პურისა და მარილის ექსპორტ-იმპორტი), მეტი ეფექტურობით, ყარსის საფაშოდან ქართლ-კახეთის სამეფოსკენ მიემართა.[3] გარდა ამისა, ქართლ-კახეთის სამეფო უშუალოდ უმეზობლდებოდა ყარსის საფაშოს (იზრდებოდა საზღვარი ოსმალეთთან) და ღრმად იჭრებოდა ერევნის სახანოს ზურგში; ამით ბაგრატიონებს საშუალება ეძლეოდათ, მუდმივი შიშის ქვეშ ჰყოლოდათ არცთუ ერთგული ერევნის ხანი, თვალი ედევნებინათ მეზობელ საფაშოებსა და სახანოებში მიმდინარე მოვლენებისთვის, დროული რეაგირება მოეხდინათ მოსალოდნელ საფრთხეებზე, აგრეთვე, აღეკვეთათ მეზობელ საფაშოებში დაბანაკებულ მომთაბარე ქურთებისა თუ თურქმანების თარეში სამეფოს საზღვრებში თუ მოხარკე ქვეყნებში, გაეკონტროლებინათ ქვეშევრდომი ელების გადაადგილება ოსმალეთისკენ, შეექმნათ მოხერხებული სამხედრო ბაზა, შეევსოთ სამეფო ლაშქარი ადგილობრივი მოსახლეობისგან. ამრიგად, შორაგელი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საზღვრების დაცვასა და ქვეყნის უსაფრთხოებაში.[4]

ქართლ-კახეთის სამეფოს თავდაცვითუნარიანობის განსამტკიცებლად, იგეგმებოდა ახურიანის მარჯვენა სანაპიროზე განლაგებული ციხეების – ბაშ-შორაგელის, უზუნ-ქილისისა და ყიზილ-ჩახჩახის – აღება (ფაქტობრივად, მთელი ჩრდილოეთ შურაგელის, ძველი შირაკოვანის, დაკავება), მაგრამ ოსმალეთისა და განსაკუთრებით, რუსეთის რიდით ეს გეგმა განუ-

[1] Берже 1868: 576.

[2] შდრ. Агаян 1972: 17; Берже 1868: 916, 1031.

[3] შდრ. Агаян 1972: 353.

[4] Гамрекели 1980: 149, 179-80, 196-97; Цагарели 1898: 165-66; სიმეონ ერევანცი 1997: 93; თაყაიშვილი 1910: 61-62.

ხორციელებელი დარჩა.[1]

XVIII ს-ის მიწურულს ერევნელი მოჰამედ-ხანი (1784-1804), დიპლომატიური მოლაპარაკებებითა თუ საბრძოლო მოქმედებებით, შეეცადა შორაგელის დაბრუნებას[2] და მიაღწია, კიდეც, მიზანს – რუსი სამხედრო მოხელეების მიმოწერიდან ირკვევა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფომ შორაგელი გიორგი XII-ის მეფობაშივე (დაახლ. 1800 წლის შემოდგომა-ზამთარი) დაკარგა,[3] რაშიც ბრალი მეფის სიმამრს, გიორგი ციციშვილს ედებოდა.[4] შორაგელის დაუფლებისთანავე ერევნის ხანმა პრეტენზიები ბამბაკზე განაცხადა[5] და შორაგელში დაბანაკებული ჯარების საშუალებით ბამბაკელი თათრის ელების გადაბირება დაიწყო.[6] როგორც ვხედავთ, შორაგლის მფლობელობა დემოგრაფიულ პროცესებზეც ახდენდა გავლენას.

* * *

1805 წ. რუსეთის ჯარებმა დაიკავეს შორაგელი;[7] „ამიერიდან და სამუდამოდ“ ეს მხარე საქართველოს შეუერთდა.[8] შორაგელში აღდგა მოურავობაც: მას ხან საკუთარი, ხან ბამბაკის მოურავი განაგებდა.[9]

ყოფილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიულ მთლიანობაზე ზრუნვით რუსეთის იმპერია, ცხადია, საკუთარ გეოპოლიტიკურ ინტერესებს იცავდა; როდესაც გულისტანის ზავის (1813 წ.) შემდეგ იმპერიის უმაღლეს ეშელონებში მსჯელობდნენ, თუ რა ტერიტორიების დათმობა შეიძლებოდა შაჰისთვის, გენ. ერმოლოვი აღნიშნავდა: მოსახლეობისგან დაცლილი და სრულიად დაუცველი შორაგელის სპარსეთისთვის

[1] Цагарели 1898: 166.

[2] Берже 1866: 119, 158, 591.

[3] Берже 1866: 602; Берже 1868: 571-72. 1802 წლის სახელმწიფო საგადასახადო დავთარში აღმოსავლეთ საქართველოს პროვინციებს შორის შორაგლის მოხსენიება ძველი წიგნებიდან მექანიკური გადაწერის შედეგი უნდა იყოს.

[4] Берже 1866: 221.

[5] იქვე, 602.

[6] იქვე, 599.

[7] Берже 1868: 572-74.

[8] იქვე, 577.

[9] Агаян 1972: 604.

გადაცემა დიდი დანაკლისი არ იქნებოდა; მაგრამ ეს ქვეყანა „не в последнюю приобретена войну, а есть древнее достояние Грузии. Государь Российский не разрушитъ состава земли, прибегшей подъ сильную Его защиту.“[1]

ამრიგად, საქართველოსთვის შორაგელის შემოერთებით რუსეთმა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი პლაცდარმი მოიპოვა მახლობელ აღმოსავლეთში საკუთარი ინტერესების გასატარებლად.

რუსეთი-სპარსეთის (1804-1813 წწ.) და რუსეთ-თურქეთის (1806-1812 წწ.) ომებისას გამოიკვეთა გუმრის სტრატეგიული მნიშვნელობაც: ყარსიდან და ერევნიდან მომავალი გზების შესაყარზე მდებარე ეს პუნქტი უმთავრეს საფარს წარმოადგენდა კავკასიის ცენტრისკენ – თბილისისკენ – მიმავალ უმოკლეს გზაზე და რუსეთის ხელისუფლებამ მის საგანგებო გამაგრებაზეც დროულად იწყო ფიქრი.[2] სულ მალე გუმრი ყარსის საპირწონე სიმაგრედ და რუსეთ-თურქეთის საზღვარზე იმპერიის უმთავრეს ბასტიონად გადაიქცა.[3]

რუსული ხელისუფლება გუმრის ეკონომიკურ დაწინაურებაზეც ზრუნავდა: უკვე XIX ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისისათვის იქ მოქმედებდა აღზევნის მარილზე მიმავალი ურმების სადგური; საამისო სპეციალური მოხელეც არსებობდა – ქარავან-ბაში.[4] სამხედრო-ეკონომიკური ინტერესების რეალიზაციისთავის რუსი მოხელეები ხელს უწყობდნენ სპარსეთისა და თურქეთის იმპერიებიდან სომხური მოსახლეობის შურაგელში გადმოსახლებას.[5]

1840 წელს შორაგელი, აბოცთან და ბამბაკთან ერთად, ალექსანდროპოლის მაზრად გარდაიქმნა და 1849 წელს ერევნის გუბერნიაში შევიდა.[6] ამით დასრულდა ანი-შირაკისა და მისი ცალკეული ქვეყნების საქართველოს სახელმწიფო თუ ადმინისტრაციულ საზღვრებში არსებობის ისტორიაც.

---

[1] Берже 1875: 141-142.
[2] Агаян 1972: 312; Берже 1874: 19-21.
[3] Колюбакин 1906: 19.
[4] Берже 1874: 167-68.
[5] Агаян 1972: 307; Берже 1874: 468.
[6] ПСЗРИ 1850: 312.

თავი IV. საეკლესიო და ეთნიკური გეოგრაფია

§ 1. ქართული ეკლესიის დაფუძნება

ანისში ქართველთა მფლობელობის ხასიათის გასარკვევად საეკლესიო გეოგრაფიის შესწავლა ფრიად მნიშვნელოვანია. ცნობილია, რომ განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ სომხეთში, სულ მცირე, სამი ქართული საეპისკოპოსო – ანისის, კარის, ვალაშკერტის – მოქმედებდა.[1] მართალია, ახალი ეპარქიების შექმნა უშუალოდ საქართველოს სამეფოში სომხური ტერიტორიების ინკორპორაციასთანაა დაკავშირებული,[2] მაგრამ მცხეთის საკათალიკოსოს საზღვრების გაფართოებას თავისი წანამძღვრებიც ჰქონდა.

ქართლის ეკლესიის გავლენა მეზობელ სომხეთზე ადრე შუა საუკუნეებიდანვე შეიმჩნევა,[3] ათასწლეულის მიწურულს კი განსაკუთრებული სიცხადით ვლინდება როგორც კულტურულ, ისე პოლიტიკურ ცხოვრებაში.[4] მცხეთის საკათალიკოსოს ავტორიტეტი სომხეთში დიოფიზიტობის მომძლავრებასთან ერთად იზრდებოდა.[5] ქართული გავლენა ანი-შირაკში აშკარაა

---

[1] იხ. ჭეიშვილი გ. 2013a.

[2] იქვე; ჭეიშვილი გ. 2012; ჭეიშვილი გ. 2013.

[3] გვიანდელი ტრადიციის თანახმად, მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (680-681) ქართლის კათალიკოსისთვის, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, „მიუციათ სამწყსოდ და ხელქვეშ ... ანისი, იმისი გარეშამო და იალათი, აზრუმისა და საქართველოს სამზღვარს იქით, ზემო საქართველო...“. VI მსოფლიო საეკლესიო კრების ჩვენამდე მოღწეული აქტები ცნობას არ ადასტურებს. მკვლევარები სამართლიანად ფიქრობენ, რომ დომენტი IV კათალიკოზის (1705-1741) მიერ შედგენილი ეს სიგელი მიზნად ისახავდა სულთნის კარზე ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიის დასაბუთებას და ყოფილი სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზე იურისდიქციის აღდგენას მეექვსე მსოფლიო კრების ავტორიტეტის მოხმობით (სურგულაძე 2015: 331; სურგულაძე 2013).

[4] ჭეიშვილი გ. 2013a: 247.

[5] X ს-ის პირველი ნახევრისთვის სომხეთში დიოფიზიტობა იმდენად მომძლავრებულა, რომ სომხეთის ეკლესიის მამებს დიოფიზიტების ძალდატანებით გადანათვლა გადაუწყვეტიათ (Асохик 1864: 123). მოზღვავებულ ქალკიდონიზმს სომხურმა საზოგადოებამ სამონასტრო ცხოვრების აღმავლობით უპასუხა (იქვე, 118-119, 121, 139, 194; Մամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 173, 179, 182, 185); არცთუ იშვიათად ახალ მონასტრებს ჰრომთა ქვეყნიდან

X საუკუნის შუახანებისთვის, როდესაც არგნიში (ანისის მახლობლად, სადაც X ს-ის ბოლოს კათალიკოსის სასახლე და უმთავრესი საკათედრო ტაძარი მდებარეობდა[1]) ახლადაღსაყდრებულმა სომეხთა კათალიკოსმა ვაჰან სივნიეციმ (968-969) სარწმუნოებრივი კავშირი შეკრა ქართველებთან, იქიდან ხატები შემოიტანა, საკურთხეველი მორთო, დიდი ალბათობით, საპატრიარქო ტაძარში და ბრძანა, ჰრომთა წესისამებრ ხატებისთვის ეცათ თაყვანი სხვა ეკლესია-მონასტრებშიც.[2] არ აქვს მნიშვნელობა, სომეხთა სულიერ მამას პროქალკედონური სიმპათიები სივნიეთიდან მოჰყვა მხოლოდ[3] თუ შირაკშიც ჰპოვა დასაყრდენი; ერთ კონტექსტად შეკრული ეს და სხვა მსგავსი ეპიზოდები ანი-შირაკის მეზობელი მხარეებიდან (კარი, ლორე-ტაშირი, სივნიეთი) კარგად წარმოაჩენს ქართული ეკლესიის პოზიციების განმტკიცების ტენდენციას სომეხ ბაგრატუნთა სამფლობელოებში.[4]

ნიშნავდა თუ არა ეს წარმატება მცხეთის საყდრის იურისდიქციის გავრცელებასაც ანი-შირაკზე? საკითხის დასმა, ვფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არაა – XI ს-ის საქართველოს მესვეურნი, სარწმუნოებრივ-სახელმწიფოებრივი უპირატესობის გრძნობით გამსჭვალულნი, მონოფიზიტური ტაძ-

---

(ბიზანტიიდან) და ეგრისიდან (= აფხაზთა სამეფო? თემა ქალდეა?) გამოძევებული ბერები აარსებდნენ (იქვე, 118, Киракос Гандзакеци 1976: 79-80). არისტაკეს ლასტივერტეცის ერთი ცნობით, გაგიკ I-ის მეფობაში (989-1017/1020) „მოლვანეობდნენ ბერ-მონაზვნები ... რომელთა დროსაც ეკლესიის ძლიერება ფრიად განმტკიცდა მართლმადიდებლური სარწმუნოებით. ხოლო მათ, რომლებიც სიძულვილით გვიყურებდნენ ჩვენ, მათი ბერმონაზვნური საქმეებისაგან შერცხვენილებმა თვალები ძირს დახარეს და თაგვების მსგავსად კედლების ხვრელებში შეიმალნენ“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 43-44).

[1] Асохик 1864: 128-129.

[2] იქვე, 126; Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 175-176; Киракос Гандзакеци 1976: 81; ვარდანი 2002: 114; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 32-33, 203. ანი-შირაკის „გამართლმადიდებლობისთვის“ ბრძოლაში ერთმანეთს ქართველები და ბერძნები უპირისპირდებოდნენ. სომხეთში დიოფიზიტობა ალბანეთიდანაც ვრცელდებოდა (Марр 1905: 6).

[3] სივნიეთში დიოფიზიტობის გავრცელების შესახებ იხ. მაისურაძე 2002: 146-161.

[4] ჭეიშვილი გ. 2013a: 247.

რების მფარველობასაც კი იჩემებდნენ,[1] სომხური ელიტისთვის ქედის მოხრას და მშობლიური ეკლესიის წიაღში შემოყვანას ცდილობდნენ.[2] ამ პროცესში მთავარ დასაყრდენს სომეხი დიოფიზიტები წარმოადგენდნენ; ისინი „ასწავიდნენ" ქართველებს „პატმოთანას" და „აღჭურვიდნენ" „მათ ბრძოლად სარწმუნოებისა ჩუენისა",[3] ანუ მონოფიზიტობის წინააღმდეგ.

უფრო მეტი ალბათობით შეგვიძლია ვისაუბროთ ანისში ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესაძლებლობაზე XI-XII საუკუნეებში, როდესაც სომხეთმა ქართულ სახელმწიფოში იწყო შემოსვლა. პოლიტიკური ბატონობის ყოველ ეტაპზე (1045 წ., 1124-1126 წწ., 1160-70-იანი წწ.) ბაგრატუნთა დედაქალაქში ქართველი მეციხოვნენი დგებოდნენ: ბაგრატ IV-მ ახლადშემოერთებულ ანისში ოთხი დიდებული აზნაური დატოვა, რაც არცთუ მცირერიცხოვან მოლაშქრეთა და მეციხოვნეთა დამკვიდრებას გულისხმობს;[4] 1161 წლის სამხედრო კამპანიის შემდეგ გიორგი III-მ ორი ათასი რჩეული მებრძოლი ჩააყენა.[5] საუკეთესო ქართველი მეომრები იცავდნენ ანისს დავით აღმაშენებლისა და დემეტრე I-ის ზეობაშიც.[6] სომხურ თუ სომხურ-ისლამურ გარემოში, ერთმორწმუნე ბერძნებისა და ურწმუნო სელჩუკების პირისპირ მდგარ ქართველ მხედრობას, ცხადია, სულისა და ხორცის ხსნაზე უნდა ეზრუნა; მათ ესაჭიროებოდათ ეკლესია, სადაც წირვა-ლოცვა და წეს-ჩვეულებები ჩატარდებოდა არა ბერძნულად ან სომხურად, არამედ ქართულ ენაზე ქართული საეკლესიო ტრადიციის შესაბამისად. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქართველოს მხედრობა და ეკლესია ერთად იჭრებოდნენ უცხო ეთნოკულტურულ გარემოში.[7] ქართული და, მასთან ერთად, სომხურ-დიოფიზიტური თემები საქართველოს ეკლესიის მრევლს ქმნიდა.

ქართველთა დამკვიდრების ამ ადრეულ ეტაპს უნდა

---

[1] იხ. ზევით, III.1.
[2] ლოლაშვილი 1983: 278-287.
[3] იქვე, 283.
[4] მატიანე ქართლისა 1955: 300.
[5] Gregory the Priest 1993: 278.
[6] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: 207.
[7] ჭეიშვილი გ. 2013a: 247-248.

უკავშირდებოდეს ე. წ. ქართველთა ეკლესიის აღმართვა ანისში. მისი აგების თარიღი სამეცნიერო ლიტერატურაში X-XIII საუკუნეთა შორის მერყეობს.[1] ქტიტორები თუ მართლაც ბაგრატ IV და მარიამ დედოფალი იყვნენ,[2] მაშინ საეკლესიო-სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით მეტად საგულისხმო მოვლენას დავადასტურებდით: სომეხ ბაგრატუნთა დედაქალაქში ქართული ეკლესიის დაარსება წინ უსწრებდა ბერძნულისას.[3]

XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს სამეფომ დაასრულა ჩრდილოეთ სომხეთის შემომტკიცების პროცესი. ქართულმა ეკლესიამაც ანისში მყარად მოიკიდა ფეხი. ეს მნიშვნელოვანი ტეხილი სიმბოლურად წმ. გრიგოლის ეკლესიის ინტერიერის ფერწერაში გამოიხატა. მოხატულობის იდეურ-პოლიტიკურ გააზრებასთან დაკავშირებით აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ მხატვრობის მოტივი სრულად ეხმიანება ძველქართულ პოლემიკურ მწერლობაში (ეფთვიმე გძელი, არსენ საფარელი, „თავნი სომეხთა ნვალებისანი ოცდაათნი“) გამოთქმულ იდეას გზააცდენილი სომეხი ერის კათოლიკე ეკლესიასთან და ოთხ საპატრიარქოსთან ხელახალი შეერთების შესახებ ქართული ეკლესიის წიაღში შემოსვლის გზით.

საქართველოს სამეფოს მესვეურებმა ანისის საეკლესიო მოწყობაზეც იწყეს ფიქრი. ცნობილია, რომ „პოლიტიკურად რთულ რეგიონებში ქართლის კათალიკოსები ... თავად იერთებდნენ ადგილობრივ ეპისკოპოსთა ფუნქციებს.“[4] გარკვეულ ეტაპზე ანისი რომ საკათალიკოსო ოლქს წარმოადგენდა,[5] დოკუმენტურადაც მტკიცდება. 1218 წელს ანისში ეტიფანე

---

[1] Thierry J. M. 1984: 91; გივიაშვილი 2015: 215; Karapetian 2011: 64.

[2] გივიაშვილი 2015: 215. ამ თვალსაზრისს იზიარებს ისტორიკოსთა ნაწილიც (ჭეიშვილი გ. 2013a: 248; კუდავა 2016: 130). ასეთი დაშვების შემთხვევაში ბევრი კითხვა წამოიჭრება – იყო თუ არა საკმარისი ქართველთა რამდენიმეთვიანი ბატონობა ეკლესიის ასაგებად? თუ არა, რომელი კონფესიის მიმდევართაგან დაისაკუთრეს იგი – დიოფიზიტებისგან თუ მონოფიზიტებისგან? ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მართლმადიდებლური კანონიკით სახე უცვალეს მონოფიზიტურ ეკლესიას თუ მხოლოდ არსებული, მაგრამ უმოქმედო სტრუქტურა გამოიყენეს?

[3] ჭეიშვილი გ. 2013a: 248.

[4] სურგულაძე 2016: 77.

[5] ჭეიშვილი გ. 2013a: 249.

კათალიკოსი (1210-1220) ჩაბრძანდა. მან ტაძრები აკურთხა და განაჩენი გამოიტანა ანისის მართლმადიდებელ მოსახლეობასა და ანელ ხუცესთა შორის ატეხილი დავის გამო.[1] მის ოცსტრიქონიან განჩინებას სომეხთა ეპისკოპოსის გრიგოლისა და ქალაქის ამირას ვაჰრამის სომხურ ენაზე შესრულებული დამტკიცებაც ერთვის; სამაგიეროდ, არსად ჩანს ქართველი მღვდელმთავარი – ის არც ეკლესიების კურთხევაში იღებს მონაწილეობას, არც ბერისა და ერის დაპირისპირებას აგვარებს, არც კათალიკოსის გადაწყვეტილებას ურთავს ხელს. დიდი ალბათობით, XIII საუკუნის დასაწყისში ანისში ქართველი ეპისკოპოსი ჯერ კიდევ არ იჯდა და ეს მხარე უშუალოდ მცხეთის საყდარს ეკუთვნოდა.[2] შირაკში კათალიკოს-პატრიარქთა სამამულე მფლობელობა ანისის ეპარქიის შექმნის შემდეგაც დასტურდება. 1592 წლის გუჯარში ჩამოთვლილია სვეტიცხოვლის კუთვნილი შემდეგი სოფლები: „მარმაშენის თავს სოფელი წყარომრავალი და წინუბანი, სოფელი ფუძემარგი და სოფელი ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა“.[3] დამოწმებულ ტოპონიმთა ზუსტი ლოკალიზაცია არ ხერხდება; ცნობილია მხოლოდ მარმაშენის/მარმარაშენის მდებარეობა, გიუმრიდან ჩრდილო-დასავლეთით 10 კმ. ამის მიხედვით, დოკუმენტში დასახელებული სხვა დასახლებული პუნქტებიც შირაკის ჩრდილოეთით უნდა ვივარაუდოთ. 1425 წელს დავით მეფემ მცხეთის ტახტს განუახლა სხვადასხვა შენირულობანი, მათ შორის – მარმაშენის თავს წყარომრავალი და ვარდისუბანი.[4]

ანისის ქართული საეპისკოპოსოს დაარსება სომეხთა ყოფილ სატახტო ქალაქში, სავარაუდოდ, ეტიფანე კათალიკოსის ვიზიტისას გადაწყდა. ახლადშემოერთებული ტერიტორიების ეპარქიული მოწყობა, ერთი მხრივ, ქართული ეკლესიის (resp.

---

[1] Марр 1910: 1439; ჯავახიშვილი 1982: 347; სილოგავა 2001: 43. წარწერის მნიშვნელობისათვის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად იხ. Дондуа 1935.

[2] ჭეიშვილი გ. 2013a: 249.

[3] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 425. სხა გამოცემებში დოკუმენტი 1392 წლით თარიღდება (იხ. დოლიძე 1970: 176, 1149). დოკუმენტის გეოგრაფია მოწმობს, რომ მის შემდგენელს აშკარად ძველი წყარო ჰქონდა ხელთ.

[4] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 425. კლდიაშვილი... 1991: 214; ჟორდანია 1897: 229.

სახელმწიფოს) ინტერესებიდან გამომდინარეობდა (დიოფიზიტური მრევლის გაძლიერება),[1] მეორე მხრივ, კი, მხარგრძელთა ამბიციებს აკმაყოფილებდა (საკუთარი ეპისკოპოსის ყოლა). ჩვენთვის ცნობილი პირველი და, ჯერჯერობით ერთადერთი, ანელი მწყემსმთავარია დავითი (David Episcopo de Hanii),[2] რომელიც რუსუდანისა (1222-1245) და ივანე მხარგრძელის რომის პაპისადმი გაგზავნილ ეპისტოლეებში იხსენიება.[3] საპასუხო წერილები 1224 წლის მაისით თარიღდება. ამის მიხედვით, ანისის ქართული ეპარქია 1218-1223/24 წლებს შორის უნდა დაარსებულიყო.[4]

საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა: მას ხან კათედრალთან,[5] ხან წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიასთან,[6] ხან კიდევ ქართველთა ეკლესიასთან აიგივებენ.[7] ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ მდებარეობა (ლომების ჭიშკართან, მთავარი გზის სიახლოვეს) და მასზე ამოკვეთილი უმნიშვნელოვანესი ლაპიდარული წარწერები (ქართულის სომხურზე დომინირების დემონსტრირებით) შეიძლება მეტყველებდეს. ტოპოგრაფიასა და ეპიგრაფიკასთან ერთად, ტაძრის ღვთისმსახურების ენაც ქალაქის მკვიდრებსა თუ სტუმრებს შეახსენებდა სომეხ საეკლესიო მამათაგან ნაწინასწარმეტყველ „აღმობრწყინებას“ ჩრდილოეთის მთავრისა (ე. ი. ქართველ ბაგრატოვანთა) და სომეხთა მოახლოებულ აღორძინებას „სულითა

---

[1] დაახლოებით 1218 წელს სამეფო კარზე კვლავ გამართულა ქართულ-სომხური საეკლესიო პაექრობა, მაგრამ ვარდაპეტნი „გაცუდდნეს“ „და მერე მრავალნი სომეხნი მოიქცნენ ქართველთა სარწმუნოებასა ზედა“ (კეკელიძე 1956: 290-292).

[2] დავით ანელის თანამედროვე მონოფიზიტი ანელი ეპისკოპოსები არიან სარგისი (1187-1220) და მისი თანამოსაყდრე გრიგოლი (1215-1227), ასევე ბარსელი (1229-1253) (Ալիշան 1881: 96; Մաթեվոսյան Կ. 1997: 72).

[3] თამარაშვილი 2011: 8 (ქართ. თარგმანი), 564 (ლათ. ტექსტი); ტაბალუა 1984: 177, 179 (ქართ. თარგმანი) 240, 243 (ლათ. ტექსტი). ჩემს წინა ნერილში (ჭეიშვილი გ. 2013a: 249) აღნიშნული ცნობა გამომრჩა მხედველობიდან და ანისის ეპარქიის დაარსება XIII ს-ის II ნახ. განვსაზღვრე.

[4] შდრ. Бакрадзе 1882: 89-90; Силогава 2001: 443; ჯაფარიძე ა. 2011: 395-396.

[5] Марр 1934: 118. სომხურ წყაროებში მინიშნებაც არაა კათედრალის „გაქართულება“-გაქალკედონიტობაზე (შდრ. Мурадян 1987: 40-41).

[6] Бакрадзе 1882: 90.

[7] სილოგავა 2001: 18; Силогава 2001: 444.

ღუთისათა".[1] საინტერესოა ქართველთა ეკლესიის ფორმებიც: ძეგლი მცირე ზომისაა[2] და ფრიად მოკრძალებულად გამოიყურება სხვა ტაძრებთან, განსაკუთრებით კი, კათედრალთან შედარებით. ამ უკანასკნელისგანაც საკმაოდ დაშორებულია. უნდა ვიფიქროთ, საქართველოს მესვეურნი ანგარიშს უწევდნენ ანისის მოსახლეობის რელიგიურ განწყობას და თავს არიდებდნენ კონფლიქტს სომხურ ეკლესიასთან.

ანელი ეპისკოპოსის სამწყსოს საზღვრები „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა და მწყემსთა ნუსხითაა" განსაზღვრული – „სულა ზარიშტიანი და შირაკოანი და ბარასბერეთი".[3] სამივე ქვეყნის მდებარეობა ჩვენთვის უკვე ცნობილია.[4] ამრიგად, ანისის სამწყსო მოიცავდა შირაკის ოლქს, ახურიანის ხეობაში და ზარიშატს, ჯარჯის ანუ ჩილდირის წყალზე.[5] დასავლეთიდან მას მდ. ყარსისა და მდ. არფას წყალგამყოფი მთები კარის საეპისკოპოსოსგან გამოჰყოფდა, ჩრდილო-დასავლეთიდან ჩილდირის ქვაბური (სადაც ეს უკანასკნელი ყარსის ზეგანს უერთდება) – წყაროსთავის ეპარქიისგან; ჩრდილოეთით, შირაკის ქედს გადაღმა აბოცი მდებარეობდა, სადაც მცხეთის სვეტიცხოველს საკათალიკოსო მამულები ჰქონდა; ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ბამბაკის ქედი ანისის ეპარქიას ჰიუნევანის (ძელი ჭეშმარიტის) სამწყსოსგან მიჯნავდა; XIII ს-ის ბოლოს ჰიუნევანის კათედრა მოიშალა და საეკლესიო პროვინციის ცენტრმა ახტალაში გადაინაცვლა.[6] გამოთქმულია ვარაუდი, რომ გარკვეულ დროს ჰიუნევანქ-ძელი ჭეშმარიტის სამწყსოს ნაწილზე მეზობელი ანელის იურისდიქცია უნდა გავრცელებულიყო.[7]

სამხრეთით ეპარქიის საზღვრები, სავარაუდოდ, არაქსამდე

---

[1] ლოლაშვილი 1983: 283; ალექსიძე 2009: 481.

[2] ი. ორბელის აღწერით „небольшая грузинская церковка" (Орбели 1963: 120). კათედრალისა და ქართველთა ეკლესიის პროპორციების შედარებისას გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ეს უკანასკნელი დაარსდა როგორც მეციხოვნეთა სალოცავი (შდრ. Ачеулишвили 1988: 66).

[3] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194; დოლიძე 1970: 245.

[4] იხ. ზევით, I.2.

[5] შდრ. მუსხელიშვილი 2016: 59.

[6] მუსხელიშვილი 2016: 59, xxi; შდრ. ბერძენიშვილი დ. 2014: 419.

[7] ბერძენიშვილი დ. 2014: 403.

აღწევდა და არშარუნიქის ნაწილსაც (ამ ოლქის დასავლეთ ნაწილს, კაღზევანს, კარელი მწყემსდა), ანუ ქუეყანა ანისისას სამხრეთ პერიფერიებსაც მოიცავდა.

ანი-შირაკის აღმოსავლეთითა (ამბერდის პროვინცია) და სამხრეთით (სურბმარი/სურმანი) საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საეპისკოპოსოები წერილობითი წყაროებით არ ჩანს; თუმცა ლაპიდარული წარწერები[1] ანისის აღმოსავლეთით (კოში, თეჟარუიქი) ქართული მონასტრების, შესაბამისად, საქართველოს საეკლესიო წეს-წყობილების, არსებობას ადასტურებს.

აღსანიშნავია, რომ ანისის ქართული საეპისკოპოსო ერთ რომელიმე სენიორიას არ ფარავდა და მისი ტერიტორიები რამდენიმე ფეოდალურ სახლს ეპყრა.

მკვლევართა ნაწილი ვარაუდობს, რომ ანელი მამამთავარი „დიდი სომხეთის მიტროპოლიტადაც“ იწოდებოდა; ის მწყემსდა ქართული ეკლესიის წიაღში შემომავალ სომხურ-ქალკედონურ ფრთას, რომელიც გარკვეული ავტონომიით სარგებლობდა.[2] აღნიშნული მოსაზრება ეყრდნობა XIII ს-ის შუახანებით დათარიღებულ ქართული სამართლის ძეგლს „კურთხევა მირონისა და განგება დარბაზობისა“.[3] წყაროში კათალიკოსისა და ჭყონდიდლის შემდეგ დასახელებული მღვდელმთავარი Ad-560 ხელნაწერში იხსენიება როგორც „დიდისა სომხეთისა მიტრაპოლიტი“, ხოლო S-352 ხელნაწერში – „სომხითისა მიტროპოლიტი.“[4] შედარებით გვიანდელ ხელნაწერებში (S-1492, 1612) გვხვდება „დიდი სომხითისა მიტროპოლიტი“.[5] ერეკლე II და ანტონ კათალიკოსის 1748 წლის განჩინებაში „დიდის სომხითის მიტროპოლიტი“ და „სომხითის მიტროპოლიტი“ ტოლფარდი ტერმინებია.[6] სომხითის მიტროპოლიტს ვახუშტი ბატონიშვილიც იხსენიებს; ეს იერარქი

---

[1] Մուրադյան 1977: 98-131.

[2] იქვე, 63; Лидов 1990: 78. შდრ. გორდეზიანი 1984: 78 და სურგულაძე 2016: 81, 205-206.

[3] დოლიძე 1965, 596-597; გორდეზიანი 1984.

[4] დოლიძე 1965, 48.

[5] თაყაიშვილი 1907: 83, 86.

[6] იქვე, 86, 87.

ქვემო ქართლის მწყემსმთავარია, ახტალელი ეპისკოპოსი.[1] ახტალელი სტრატეგიულად მნიშვნელოვან და ვრცელ ეპარქიას მწყემსდა; ამიტომ მისი მიტროპოლიტობაც და დარბაზობისას მესამე ადგილზე „ნატითა და ბალიშითა“ „ჯდომაც“ სავსებით გასაგებია.[2] ეპიტეთი „დიდიც“ სწორედ იერარქს ეკუთვნის და არა – ქვეყანას.[3]

„დიდი სომხეთის“ „დიდ სომხეთად“ (არმენიად) გააზრების წინააღმდეგ სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული მოსაზრებებიც მეტყველებს: ჩრდილოეთ სომხეთის (დიდი არმენიის) სამივე მამამთავარი – ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი – „განგების“ მიხედვით, ლიხთამერის მღვდელმთავართა ბოლო ათეულშია დასახელებული; ანუ დიდი არმენიისთვის სიის დასაწყისში ადგილი აღარ რჩება. სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო წყაროს მოღწეული ხელნაწერები ანისის ეპისკოპოსის რიგს საქართველოს ეკლესიის იერარქიაში ერთმნიშვნელოვნად არ განსაზღვრავს[4] – ანისის მღვდელმთავარი ხან 27-ე ადგილზეა, ხან - 29-ე, ხან სულაც აშიებზეა მიწერილი.[5] ამგვარი გაურკვევლობის მიუხედავად, „სომხითის მიტროპოლიტის“ ანელობას შემდეგი გარემოებაც არ ეთანხმება: „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში“, სადაც მესხეთის ეპისკოპოსები ზუსტად ისეთივე თანმიმდევრობით არიან ჩამოთვლილნი, როგორც „კურთხევა მირონისა“, ანელს ცამეტ მწყემსმთავარს შორის მხოლოდ მეათე ადგილი აქვს მიკუთვნილი (ვალაშკერტელს და კარელს შორის). ძნელი წარმოსადგენია, რომ სამცხე-საათაბაგოს საეკლესიო იერარქიაში ცვლილება მხოლოდ ანელს შეხებოდა და ისიც ამგვარი რადიკალური სახით.[6] დასასრულს დავძენ, რომ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის შიგნით არანაირი ავტონომიები არ არსებობდა.

---

[1] ვახუშტი 1973: 309-310.
[2] სურგულაძე 2016: 205.
[3] Какабадзе 1982: 82.
[4] შდრ. სილოგავა 2001: 18; Силогава 2001: 444.
[5] ჟორდანია 1892: 45-47; თაყაიშვილი 1907: 78-85; დოლიძე 1965: 47-49; Какабадзе 1982: 81-85.
[6] ჭეიშვილი გ. 2013ა: 249, შენ. 6.

§ 2. საეკლესიო გეოგრაფიის სამი მოდელი

სომხური საეკლესიო დანაწილებით შირაკი არშარუნიქის საეპისკოპოსოში შედიოდა.[1] წყაროებში ბაგრევანდისა და არშარუნიქის ეპისკოპოსი IV საუკუნის 60-იანი წლების ამბების გადმოცემისას იხსენიება.[2] VI საუკუნის შუახანებამდე ეს ორი ოლქი ქმნიდა ერთ ეპარქიას, რომლის მღვდელმთავარი ხან ბაგრევანდის, ხან არშარუნიქის ეპისკოპოსად იწოდება; დაახლოებით 555 წლისთვის არშარუნიქი დამოუკიდებელი სამწყსოა.[3] სომხური წეს-წყობილებით, თითოეული საეპისკოპოსო გარკვეულ სანახარაროს შეესაბამებოდა. ამ ტრადიციით, არშარუნიქის ეპისკოპოსი მწყემსდა კამსარაკანთა სანახარაროს,[4] რომლის მეთაურს შირაკისა და არშარუნიქის გავარის იშხანი[5]/ შირაკისა და არშარუნიქის უფალი,[6] არშარუნიქის ნაჰაპეტი[7]/ არშარუნიქის იშხანი[8]/არშარუნიქის უფალი,[9] ან შირაკის უფალი[10] ეწოდებოდა. საერო სენიორისგან განსხვავებით, საეკლესიო ხელისუფლის ტიტულატურაში „შირაკი" არ გვხვდება; თითქმის ხუთასი წლის განმავლობაში წყაროებით დადასტურებული გვაქვს არშარუნიქის ეპისკოპოსი ან არშარუნიქის ქორეპისკოპოსი.[11] მხოლოდ XI საუკუნის მიწურულის ამბების თხრობისას სომხურ

---

[1] Hewsen 2001: 77.

[2] P'awstos Buzand 1989: 34; მოვსეს ხორენაცი 1984: 202.

[3] Адонц 1971: 329-333; Hewsen 2001, 76-79; შდრ. Greenwood 2004: 47-48.

[4] ადრე შუა საუკუნეების საეკლესიო გეოგრაფიის, ეპარქიათა საზღვრებისა და იურისდიქციის ურთიერთმიმართების გარკვევისთვის საინტერესოა აბაეპუნთა და გნუნთა ეპისკოპოსების მოხსენიება მასტარაში VII ს-ის 40-იან წლებში (Greenwood 2004: 47-48, 84-85).

[5] P'awstos Buzand 1989: 81, 111.

[6] მოვსეს ხორენაცი 1984: 213; Greenwood 2004: 82, 83, 86, 87; Эмин 1881: 71; Կոստանեանց 1913: 1.

[7] P'awstos Buzand 1989: 98.

[8] Łazar P'arpec'i 1991: 82, 119, 155, 164.

[9] მოვსეს ხორენაცი 1984: 236; Գիրք Թղթոց 1901: 42.

[10] Łazar P'arpec'i 1991: 176, 178, 180, 186, 191, 192, 197, 204, 206, 208, 224.

[11] Գիրք Թղթոց 1901: 73, 223-224, 232; Greenwood 2004: 82; Эмин 1881: 73; Կոստանեանց 1913: 13; Асохик 1864: 73, 128, 187.

მატიანეებში გვხვდება შირაკის არქიეპისკოპოსი.[1] ერთ-ერთ ძველ ჰაისმავურქში 1072 წლის ქვეშ ასეთ ჩანაწერსაც ვხვდებით: კათალიკოსი გრიგორისი აღმოსავლეთში მობრძანდა და დალოცა ანისისა და შირაკის არქიეპისკოპოსი ბარსელი.[2] ფიქრობენ, რომ ეს სომხური ეპარქია XI ს-ის 70-იანი წლებისთვის ანისისა და შირაკის საეპისკოპოსოდ იწოდებოდა.[3] XII საუკუნისათვის ძალზე მწირი მონაცემები გვაქვს. ჩვენს ხელთ არსებულ ორიოდ შემთხვევაშიც ანი-შირაკის ეპისკოპოსთა წოდებულებაში შირაკის არქიეპისკოპოსობა ან „ჩვენი ნაჰანგის“ მამამთავრობაა ხაზგასმული; ანისი კი არ ჩანს.[4] არაა გამორიცხული, რომ ანისის არქიეპისკოპოსობა ბარსელის ტიტულატურაში XIII საუკუნის რედაქციის ანარეკლს წარმოადგენდეს, რადგან მონოფიზიტი მღვდელმთავრები ანისის ეპისკოპოსად XIII საუკუნის დასაწყისიდან იწოდებიან.[5] „ანისის ტახტის გამგებელს“[6]/„ანისის ტახტის მპყრობელს“[7] თანამედროვენიც და შთამომავალნიც „ანისის დიდი ეპისკოპოსის“ ან „ანისის არქიეპისკოპოსის“ პატივითაც ამკობდნენ.[8] ეპიგრაფიკულ ძეგლებში გვხვდება უფრო სრული ტიტულატურაც: „დედაქალაქ ანისის ზედამდგომელი/ეპისკოპოსი“,[9] „დედაქალაქ ანისის წინამძღვარი“,[10] „დედაქალაქ ანისის არქიეპისკოპოსი“,[11] „დედაქალაქ ანისისა და შირაკის ნაჰანგის არქიეპისკოპოსი“,[12] ან „დედაქალაქ ანისის ტახტის მპყრობელი და ამ ნაჰანგის არქიეპისკოპოსი“.[13] „ანისის ეპისკოპოსის“ წოდებულება დადასტურებული გვაქვს XIV-XV

---

[1] Matthew of Edessa 1993: 145.
[2] Մաթեվոսյան Կ. 1997: 72.
[3] იქვე, 71.
[4] Matthew of Edessa 1993: 145; Karapetyan, Mahé 2015: 429.
[5] Киракос Гандзакеци 1976: 122, 192; Կոստանեանց 1913: 144.
[6] აბდალაძე 2005: 57.
[7] Киракос Гандзакеци 1976: 122.
[8] აბულაძე 1985: 54; Орбели 1966: 61.
[9] Karapetian 2014: 22, 26, 36.
[10] Орбели 1966: 17.
[11] Karapetyan, Mahé 2015: 442; Орбели 1966: 15, 18.
[12] Կոստանեանց 1913: 144.
[13] Орбели 1966: 14.

საუკუნეების ანდერძ-მინაწერებშიც.[1]

XIII საუკუნეშიც ანელ მღვდელმთავართა იურისდიქცია, წარწერა-საბუთების მიხედვით, შირაქსა და არშარუნიქს წვდებოდა. ეპარქიის საზღვრები, კონსერვატულობის მიუხედავად, დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. ჰორომოს-ვანქის მონასტრის სურბ-გეორგის ეკლესიაში შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ცნობილია XI საუკუნის დასაწყისის სასულიერო მოღვაწე ანანია, არშარუნიქის, ჭაკატქისა და აირარატის ეპისკოპოსი,[2] ხოლო ჰოვჰანავანქის მონასტერში დაცულ ჯვარზე ამოტვიფრული 1311 წლის წარწერიდან ვიგებთ, რომ ამ სავანის წინამძღვარი ვასილი შირაკისა და სრულიად ანბერდის საჭეთმპყრობელიც ყოფილა.[3] სხვა მონაცემებით, XIV ს-ის დასაწყისში ანისის მონოფიზიტურ სამწყსოს ორი ეპისკოპოსი განაგებდა – ოვანესი და ვარდანი.[4] ორიანობა ანისის სომხურ ეპარქიაში XIII საუკუნიდან საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა;[5] ვასილ ჰოვჰანავანქელი თუ იერარქის რეალურ ძალაუფლებას ფლობს, მაშინ ტრიარქიის შემთხვევასაც დავადასტურებდით.[6]

სამწუხაროდ, ანისის ქართული სამწყსოს ევოლუციის შესახებ წყაროები არაფერს გვეუბნება; თუმცა იმის თქმა კი დაბეჯითებით შეიძლება, რომ თანამოსახელე ქართულ და სომხურ საეპისკოპოსოთა საზღვრები არ ემთხვეოდა ერთმანეთს. ჩვენთვის საინტერესო სომხური ეპარქიის მნიშვნელოვან თემს, როგორც დავინახეთ, არშარუნიქი წარმოადგენდა. ვარდანის „გეოგრაფიიდან" ვიგებთ, რომ ამ უკანასკნელს XIII საუკუნეში კაღზუანი ეწოდებოდა.[7] კაღზუანი ანუ კაღზევანი კი, სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხის მიხედვით, კარელის სამწყსოს მიეკუთვნებოდა.[8] განსხვავება სხვა მხრივაც შეი-

[1] Խաչիկյան 1950: 484; აბდალაძე 1978: 45.
[2] Karapetyan, Mahé 2015: 407-408.
[3] Закарий Канакерци 1969: 261; Կոստանեանց 1913: 156.
[4] Մաթեվոսյան Կ. 1997: 95-98, 108-109.
[5] ანისი ეპისკოპოსთა შესახებ იხ. Մաթեվոսյան Կ. 1997: 71-109.
[6] შდრ. Մաթեվոսյան Կ. 1997: 329.
[7] Վարդան 1960: 13.
[8] სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194; მუსხელიშვილი 2016: 58-59; ჭეიშვილი გ. 2012: 34.

ნიშნება: ზარიშატი, რომელსაც ქართული წყაროს თანახმად, ანელი ეპისკოპოსი მწყემსდა, სომხური საეკლესიო დაყოფით ვანანდის ანუ კარის საეპისკოპოსოს მიეკუთვნებოდა.[1] ორივე ეპარქიის საეკლესიო ცენტრის მიხედვით სახელდებას რაც შეეხება, შემდეგი შეიძლება ითქვას: ეს პრინციპი ქართული საეკლესიო წეს-წყობილებისთვის დასაბამიდანვე იყო დამახასიათებელი, მაშინ როცა სომეხი მღვდელმთავრები, ტრადიციულად, საეკლესიო ოლქის მიხედვით იწოდებოდნენ. ინოვაცია სომეხ ეპისკოპოსთა წოდებულებაში – ტიტულატურის გამართვა საეპისკოპოსო კათედრის მიხედვით – XIII საუკუნის დასაწყისიდანვე დასტურდება,[2] რაც დროში ემთხვევა საქართველოს სამეფოს მიერ ჩრდილოეთ სომხეთის შემომტკიცებას. ამიტომაც მონოფიზიტ სომეხ ეპისკოპოსთა ტიტულატურაში ცვლილებები ქართული სახელმწიფოს კულტურულ გავლენას შეიძლება მივაწეროთ.[3]

ჩრდილოეთ სომხეთში (ანისი, კარი, ვალაშკერტი), სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისით, არსებობდა სომხური ქალკედონური ეკლესიაც. ის განსაკუთრებით XI საუკუნეში, ბიზანტიის ექსპანსიის ჟამს, გაძლიერდა, რაც ანისისა და კარის ეპარქიების შექმნაში გამოიხატა. თურქსელჩუკთა შემოსევებმა ბოლო მოუღო ბიზანტიის ბატონობას სომხეთში და ქალკედონური ეპარქიები იძულებულნი შეიქმნენ, საქართველოს კათალიკოსის იურისდიქცია ელიარებინათ; XIII ს-ში ისინი „ქართულ“ სამწყსოებად აღიქმებოდნენ.[4]

მთელი ეს დებულება ცნებებისა და ფაქტების აღრევის შედეგია.

---

[1] Hewsen 2001: 77.

[2] ასეა არა მხოლოდ ანელის, არამედ სხვა სომეხ მონოფიზიტ ეპისკოპოსთა შემთხვევაშიც (იხ. Киракос Гандзакеци 1976: 122, 192).

[3] ჩვენს დასკვნას შეიძლება ეწინააღმდეგებოდეს ბიჯნისის ეპისკოპოსის მოხსენიება კეჩარუსის 1051 წ. წარწერაში (Կաստանեանց 1913: 23). მონოფიზიტი მამამთავრის წოდებულება საეპისკოპოსო ცენტრის მიხედვით ბიზანტიელთა პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ გავლენას უნდა მიეწერებოდეს.

[4] Арутюнова-Фиданян 1980: 97-99; Арутюнова-Фиданян 1996: 55-56, 62; Арутюнова-Фиданян 2010: 14. მსგავსი თვალსაზრისისთვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში იხ. მესხია 1979: 256; Силогава 2001: 443.

VI საუკუნის ბოლოს ბიზანტიელებმა დვინის მონოფიზიტურ საკათალიკოსოსთან დასაპირისპირებლად ავანის დიოფიზიტური საკათალიკოსო შექმნეს და მას პერსარმენიის ახლადშემოერთებული ტერიტორიებიც დაუქვემდებარეს.[1] სომხური ქალკედონური ეკლესია დღემოკლე აღმოჩნდა – სომხურ ტერიტორიებზე სპარსელთა ხელისუფლება აღდგა, ავანის საკათალიკოსო გაუქმდა, ხოლო ეპისკოპოსებმა, „რომლებიც იყვნენ რომაელთა ხელისუფლების ქვეშ" აბრაამ სომეხთა კათალიკოსს მორჩილება გამოუცხადეს და ქალკედონის კრებაც შეაჩვენეს.[2] ამ უკანასკნელთა შორის, „ეპისტოლეთა წიგნი" არშარუნიქის არქიერს არ ახსენებს. წყაროში მისი სახელი თუ შემთხვევით არაა გამორჩენილი, შეგვიძლია ვიფარაუდოთ, რომ ეს მღვდელმთავარი პოზიციების შეცვლას არ ჩქარობდა.[3] მოგვიანებით, როდესაც სომხეთის ეკლესიას დიოფიზიტი თუ დიოფიზიტობისკენ მიდრეკილი კათალიკოსები – ეზრა (630-641), ნერსე III... (641-661/62 – ედგნენ სათავეში, არშარუნიქი-შირაქის სასულიერო და საერო მბრძანებელთა პრობიზანტიური სიმპათიები საკმაოდ გამოკვეთილია. ამაზე მეტყველებს არშარუნიქის ეპისკოპოსის მონაწილეობა დვინის 644 წლის საეკლესიო კრებაში, რომელიც ნერსე კათალიკოსმა და იმპერატორმა კონსტანტი II-მ მოიწვიეს,[4] აგრეთვე, მათი დამახასიათებელი ბერძნული სახელები (თეოფილე), კამსარაკანთა ბიზანტიური ტიტულები[5] და, სავარაუდოდ, იმავე პერიოდში შესრულებული ბერძნული წარწერები.[6] როდესაც იოანე ოძნეციმ სომხური ეკლესია საბოლოოდ შემოატრიალა მონოფიზიტობისკენ (728 წ.),[7] არშარუნიქის ეპისკოპოსები მის გვერდით აღმოჩნდნენ.[8]

---

[1] Sebeos 1999: 37.

[2] იქვე, 64; ეპისტოლეთა წიგნი 1968: 59-61.

[3] არშარუნიქის ეპისკოპოსი, ჩანს, მარტო არ ყოფილა. ასევე მოქმედებს ტაოს მღვდელმთავარიც. უფრო გვიან (728 წ.), ტაოელი ეპისკოპოსებიც იოანე ძნეცის და მანასკერტის საეკლესიო კრების დადგენილებას მიემხრნენ (ჭეიშვილი გ. 2007: 111-113; შდრ. ალექსიძე 2010: 151-152).

[4] Адонц 1971: 334.

[5] Greenwood 2004: 62-64, 66, 82-84, 87.

[6] იქვე, 88.

[7] Адонц 1971: 344

[8] Գիրք Թղթոց 1901: 223; Адонц 1971, 336.

ამრიგად, ერთიან სომხურ ეკლესიაშიც – მიუხედავად იმისა, ედგნენ მას სათავეში მონოფიზიტი თუ (პრო)დიოფიზიტი კათალიკოსები – და მისგან დროებით ჩამოცილებულ ქალკედონურ სომხურ ეკლესიაშიც ნახარარულ-იეროკრატიული მოწყობის პრინციპი უცვლელი რჩებოდა. როგორი იყო სომხური დიოფიზიტური თემების ეპარქიული მოწყობა მანასკერტის კრებიდან XI საუკუნის შუახანებამდე, უცნობია. ვიცით მხოლოდ, რომ დამოუკიდებელი სომხური ქალკედონური ეკლესია აღარ აღმდგარა. ერთი ბერძნული ნოტიციის[1] – რომელიც საკმაოდ ადრინდელ ვითარებას უნდა ასახავდეს[2] – და მისი სომხური თარგმანის[3] მიხედვით, ყოფილ პერსარმენიაზე ანტიოქიის პატრიარქის იურისდიქცია გავრცელდა. ბერძნული ეკლესიის მდგომარეობა გამყარდებოდა უფრო მას შემდეგ, რაც X-XI სს-ში ბიზანტიამ ერთიმეორის მიყოლებით შთანთქა სომხური სამეფო-სამთავროები და იმპერიის ადმინისტრაციას დაუქვემდებარა.[4]

ვარაუდი, რომ ანისში, სომეხ ბაგრატუნთა დედაქალაქსა და სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის ცენტრში, დიოფიზიტური საეპისკოპოსო მხოლოდ ბიზანტიის ექსპანსიის შედეგად წარმოიქმნებოდა, სავსებით ლოგიკურია; თუმცა არსაიდან ჩანს ახლადწარმოქმნილი ეპარქიის მაინცდამაინც კონსტანტინოპოლის საყდარზე დამოკიდებულება. საამისო არგუმენტად მკვლევრები იშველიებენ კონსტანტინოპოლის საეკლესიო კრების აქტებს (XII ს. შუახანები), რომლებსაც, თითქოს, ხელს ანელი მწყემსმთავარიც აწერს.[5] მაგრამ მთელი ეს მსჯელობაცა და საბუთიანობაც აშკარა შეცდომაზეა დამყარებული – აღნიშნულ წყაროში არაერთხელ დამოწმებული Αἴνου[6] არის არა ანისი, არამედ აინოსი. ეს უკანასკნელი ხშირად გვხვდება ბერძნულ ნოტიციებში როგორც ჯერ როდოპის საარქიეპისკოპოსო ცენტრი,[7] ხოლო შემდეგ – სამიტროპოლი-

[1] Parthey 1866: 141.
[2] Gelzer 1892: 260.
[3] Conybeare 1896: 119.
[4] ბიზანტიის ბატონობის შესახებ სომხეთში იხ. Юзбашян 1988.
[5] Лидов 1990: 78; Арутюнова-Фиданян 1996: 55.
[6] Migne 1887: 244, 260, 278, 282.
[7] Darrouzès 1981: 206, 218, 233...

ტო.[1] შესაბამისად, აქტებზე ხელმომწერი μητροπολιτης Αἴνου Ἰωάνης ბალკანეთში მოღვაწე მწყემსმთავარია. იოანეს „ანისის ქალკედონიტ სომეხ ეპისკოპოსად“ გამოცხადება კი, ისევე როგორც კონსტანტინოპოლს დაქვემდებარებული ანისის საეპისკოპოსოს აღმოჩენა, რბილად რომ ვთქვათ, გაუგებრობაა.

სამაგიეროდ, *Notitia Antiochena*-ს ლათინურ თარგმანში, რომელიც XII ს-ის I ნახევარში უნდა იყოს შესრულებული,[2] იხსენიება Catholicus Ani qui est Persidis.[3] ანისის ეპისკოპოსს ნოტიციის სხვა ვერსიებში არ ვხვდებით; ბერძნულ ნუსხაში (Codex Vaticanus Graecus 1455) დასახელებულია ὁ καθολικὸς Ῥωμαγύρεως ἤτοι Περσίας[4], ხოლო სომხურში (ე. წ. სუმბატის ქრონიკის გამგრძელებლთან) – Կաթուղիկոս ըոսիկերիոս, որ է Պարսիկք.[5] სომხური ირომიკერიოს ბერძნული ტექსტის რომაგირეოსის შერყვნილი ფორმა უნდა იყოს,[6] ასეთ შემთხვევაში სპარსეთის საეკლესიო ოლქის ცენტრად, *Notitia Antiochena*-ს ორი ნუსხის მიხედვით, რომგირეოსი გამოდის.[7] მაშინ, როგორ უნდა გავიგოთ ლათინური ვერსიის ცნობა? ჩვენამდე მოაღწია ანტიოქიის 1365 წლის საეკლესიო კრების აქტმა, რომელსაც, სხვებთან ერთად, ხელს აწერს გერმანოსი, რომაგირეოსის კათალიკოსი და სრულიად იბერიის ეგზარქოსი.[8] იბერიას ბერძნები, ჩვეულებრივ, საქართველოს უწოდებდნენ, მაგრამ ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელი რომაგირეოსის კათალიკოსის პატივსაც არ ფლობდა და ანტიოქიის პატრიარქის

---

[1] Darrouzès 1981: 343, 349, 367...

[2] Gelzer 1892: 280.

[3] იქვე, 272.

[4] იქვე, 247. სავარაუდოდ, XI ს-ის II ნახევრით თარიღდება (იქვე, 279).

[5] Sempad 1869: 674. განსახილველი სომხური ვერსია XI ს-ის I ნახევარში, 1053 წლამდე უნდა შექმნილიყო (Gelzer 1892: 247).

[6] შდრ. Gelzer 1892: 272.

[7] ლოკალიზდება ხორასანში, ძველი ნიშაბურის სანახებში. ფართო მნიშვნელობით ხორასანსაც გულისხმობს. რამდენჯერმე გვხვდება „ქართლის ცხოვრებაში“, მათ შორის, *რომგკროს* ფორმითაც (ისტორიანი დ აზმანი 1959: 103, 107; ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 125; ჟამთააღმწერელი 1987: 104, 116; Gelzer 1892: 273).

[8] Gelzer 1892: 272.

უზენაესობასაც დიდი ხანია არ ცნობდა.[1] ამ გარემოების გათვალისწინებით, „სრულიად იბერია“ ხომ არ გულისხმობს იბერიის თემს? ბიზანტიის ეს ადმინისტრაციული ოლქი, როგორც ცნობილია, XI საუკუნის პირველ ნახევარში შეიქმნა და თანდათანობით იმპერიაში ინკორპორირებული სომხური მიწების ხარჯზე ფართოვდებოდა.[2] თანადროულ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში ის „იბერიის“, „ანისის, დიდი არმენიისა და იბერიის“, „ანისისა და იბერიის“, „იბერიისა და დიდი არმენიის“, „არმენიისა და იბერიის“, „ანატოლიის“, „ყარსისა და იბერიის“ თემად იწოდება.[3] ზემოთ აღინიშნა, რომ ბიზანტიის სახელმწიფოს ექსპანსიასთან ერთად თავის საზღვრებს ბერძნული ეკლესიაც აფართოებდა, ამიტომაც ანტიოქიის საპატრიარქოს გაბატონება იბერიის თემში თუ მის სომხურ ნაწილში სავსებით ბუნებრივია. ამასთან დაკავშირებით შეიძლებოდა ისიც გაგვეხსენებინა, რომ *Notitia Antiochena*-ს ბერძნულ ნუსხებში ანტიოქიის საყდრის იურისდიქციას დიდი არმენიის[4] ეპარქიაც აქვს მითვლილი.[5] რადგან XI საუკუნის შუახანებიდან იბერია, დიდი არმენია და ანისი, გარკვეულწილად, სინონიმური ტერმინებია, ბერძნული ეკლესიის ერთ-ერთი მამამთავრის, გერმანოსის ტიტულატურაშიც რომგირეოსისა და ანისის (resp. დიდი არმენიის/იბერიის) კათალიკოსობაც შეიძლება ამოვიკითხოთ. ასეთ შემთხვევაში გასაგები გახდება ანტიოქიის საპატრიარქოსადმი დაქვემდებარებული საკათალიკოსო და საეპისკოპოსო საყდრების ნუსხის ლათინურ ვერსიაში Catholicus Ani qui est Persidis გამოჩენა; ბერძნულ და სომხურ ნუსხებთანაც წინააღმდეგობა მოხსნილი იქნება.[6]

---

[1] შდრ. Gelzer 1892: 272-274.

[2] Арутюнова-Фиданян 1979: 42-47; Юзбашян 1988: 183-191; Seibt 2009.

[3] გიორგი კედრენე 1963: 53, 63, 79-82; კეკავმენოსი 1963: 315; მიქელ პსელოსი 1966: 15-16; მიხეილ ატალიატე 1966: 23-26, 31; Бенешевич 1921: 16, 19. Seibt 2009: 157.

[4] ამ საგეოგრაფიო სახელით X-XI სს. მწერლობაში სომეხ ბაგრატუნთა სამფლობელოები აღინიშნებოდა; მოგვიანებით – შაჰ-არმენთა სახელმწიფო.

[5] Gelzer 1892: 253.

[6] შდრ. Gelzer 1892: 277.

ანისი, ჩანს, არ ყოფილა შირაკის ერთადერთი მართლმადიდებლური საეპისკოპოსო ცენტრი. საეკლესიო ნოტიციებში ანტიოქიის საპატრიარქოში შემავალ საყდრებს შორის დასახელებულია თეოდოსიოპოლი, რომელსაც ორტროსის, მაწნუბეს, მავროკასტრონის, ჰაგია მარიას, აქსიერქსეს, ტარუჭასა და პოლიტიმოსის ეპისკოპოსები ექვემდებარებოდნენ.[1] თეოდოსიოპოლი, საერთო იდენტიფიცირებით, კარინ-არზრუმია; სამაგიეროდ, აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს დანარჩენ კათედრათა ლოკალიზაცია. ე. ჰონიგმანისა და რ. ჰიუსონის აზრით, მავროკასტრონი „აშხარაცუიცში“ დამოწმებული მავრიკოპოლისი შირაკაშატია.[2] ასეთ შემთხვევაში, ბერძნულ კათედრას შირაკის პროვინციის ჩრდილოეთ ნაწილში დავადასტურებდით.

განხილული მასალის მიხედვით შირაკის ტერიტორიაზე ორი დიოფიზიტური (ბერძნული) საეკლესიო ცენტრი არსებობდა – მავროკასტრონ-შირაკაშატი და ანისი. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ბევრი კითხვა წამოიჭრება: რა მიმართება იყო ანისის საკათალიკოსოსა და მავროკასტრონის საეპისკოპოსოს შორის? რა საზღვრებს მოიცავდა თითოეული მათგანის სამწყსო? თუ თეოდოსიუპოლის საყდარს დაქვემდებარებული საეპისკოპოსოების ნაწილი, მავროკასტრონის მსგავსად, ყოფილ ანი-შირაკის სამეფოს ტერიტორიაზე ლოკალიზდება,[3] რა ტერიტორია რჩება დიდი არმენიის ეპარქიას? ჰქონდა ანისის საყდარს თავისი საკუთარი საეპისკოპოსო ტერიტორია თუ სამიტროპოლიტო იურისდიქციას ახორციელებდა იბერიის თემზე?

დასასრულს აღვნიშნავთ, რომ XIII საუკუნის სომხეთის, კერძოდ კი, ანისის ქალკედონიტთა თუ უნიატთა ერთი ნაწილის არქაუნად მოხსენიება[4] მათი ანტიოქიის საიმპერიო ეკლესიის ოდინდელი წევრობის (შდრ. ანტიოქიის სამწყსოს აღმნიშვნელი ტერმინი „მელქიტები“) მანიშნებელი უნდა იყოს.

---

[1] Gelzer 1892: 249.

[2] Aŝxarhac'oyc' 1992: 65; Honigmann 1935: 215; Hewsen 2001: 125; შდრ. Gelzer 1892: 269; Арутюнова-Фиданян 2010: 12.

[3] იხ. Honigmann 1935: 211-218; Hewsen 2001: 125.

[4] არქაუნების შესახებ იხ. Mapp 1905; Mapp 1934: 83, 85, 103-104. შდრ. Karapetyan, Mahé 2015: 388.

ისიც საინტერესოა, რომ XIV საუკუნეშიც ანტიოქიის საყდარი დეკლარირებს თავის იურისდიქციას ანისზე (გერმანოზ კათალიკოსის ტიტულატურა). გამოდის, რომ ანისის მხარის, ისევე როგორც მთელი ჩრდილოეთი სომხეთის, მწყსობას ორი – მცხეთის და ანტიოქიის – საპატრიარქო იჩემებდა. ანტიოქიის მამამთავრები შერყეული პოზიციების გამყარებას, როგორც ჩანს, ილხანთა დახმარებით ცდილობდნენ[1], ხოლო ქართველი იდეოლოგები მცხეთის საყდრის კანონიკურ უფლებებს რეალპოლიტიკითა და ზეაღმატებული პოლიტიკურ-თეოლოგიური ფრაზეოლოგიით ასაბუთებდნენ.[2]

როგორც ვხედავთ, ანისში ქართული და ბერძნული ეპარქიების ურთიერთდამოკიდებულების გასარკვევად ბევრი პასუხგაუცემელი კითხვა არსებობს; თუმცა იმის თქმა კი დაბეჯითებით შეიძლება, რომ ქართული საეპისკოპოსო ბერძნულისგან დამოუკიდებლად წარმოიქმნა და განვითარდა – განსხვავება საეკლესიო გეოგრაფიაში (ეპარქიათა რაოდენობა, საზღვრები, კათედრათა რიცხვი) ამის სასარგებლოდ მეტყველებს. ანელის სამწყსო, რა სახითაც ის „სამცხე-საათაბაგოს მღუდელთმთავართა და მწყემსთა“ ნუსხაშია წარმოდგენილი, ქართული სახელმწიფოს შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენდა.

§ 3. ანისის ქართული თემი

ჩრდილოეთ სომხეთში ქართული საეპისკოპოსოების წარმოქმნა ამ მხარეში ქართული/ქართულენოვანი მოსახლეობის ზრდის მანიშნებელია.[3] უფრო სწორი იქნება ვთქვათ, რომ ქართული ეთნოკულტურული ელემენტის ინფილტრაცია და ქართული საეკლესიო წეს-წყობილების წარმოქმნა ჩრდილოეთ სომხეთში ურთიერთგანმსაზღვრელი პროცესები იყო.

ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს, „სამცხე-საათაბაგოს

[1] ანტიოქიის პატრიარქის ვიზიტი საილხანოში (Киракос Гандзакеци 1976: 238) ერთ-ერთ ასეთ მცდელობადაც შეიძლება განვიხილოთ.

[2] იხ. შესავალი.

[3] ჭეიშვილი გ. 2013a: 249; ჭეიშვილი გ. 2012: 43-45.

მღუდელთმთავართა და მწყემსთა“ ნუსხის აღმოჩენის შემდეგ, სამეცნიერო წრეებში დაისვა საკითხი: „для кого нужны были кафедры грузинских епископов в тех местах (იგულისხმება ანისი, კარი, ვალაშკერტი – გ. ჭ.)? Надо полагать, что с одной стороны господство Византии в части Армении, а с другой усилившееся политическое развитие Грузии и возроставшие ее виды на Аракский бассеин способствовали появлению там греческаго и грузинскаго элементов, образовавших три отдельныя православныя эпархии. В подкреплении сказанного укажем на один факт, передаваемый Асогиком: он утверждает, что Давид Куропалат, по отнятии в 996 г. у арабов Манаскерта, наполнил его жителями из армян и иверцев, признававших власть его. Вероятно грузинское население Армении было в последствии, в монгольский период, или истребленно или вытеснено в Грузию....“.[1] დ. ბაქრაძის მიერ დანახული ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ეს მაგისტრალური ხაზი – ქართული საეპისკოპოსოსა და ქართული ელემენტის გაჩენის ურთიერთკავშირი – დაახლოებით მეოთხედი საუკუნის შემდეგ გადაფარა და დავიწყებას მისცა ნ. მარის კონცეფციამ ქალკედონიტი სომხების შესახებ. 1905 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ცნობილი მეცნიერი კატეგორიულად ამტკიცებდა, რომ „В этих пределах встречаются и теперь кое-где развалины грузинских церквей, точнее монастырей, но лишь кое-где. Поэтому нельзя успокаивать себя предположением, что будто эти халкедонитския епархии могли существовать исключительно для грузин. Грузинское население в этих краях едва-ли было вообще, и во всяком случае его не было в таком количстве. Халкедонитския епархии в самой Армении, приходится думать, прежде всего состояли из армян-халкедонитов“.[2] ეტიფანე კათალიკოსის წარწერის აღმოჩენის შემდეგ, ნ. მარმა შესაძლებლად ცნო ქალაქ ანისში ქართველთა („грузин по национальности“, „грузины по крови“) მკვიდრობა; მიუხედავად ამისა, „ქართველი“ კონფესიურ, უპირატესად, სომეხი ქალკედონიტების აღმნიშვნელ ტერმინად გამოაცხადა, ქართული ენა კი ქალკედონიტი სომხების ეკლესიას

[1] Бакрадзе 1882: 88-89.
[2] Марр 1905: 40.

დაუკავშირა.[1] ნ. მარის თანამოაზრენი კიდევ უფრო შორს ნავიდნენ და ანისისა და ისტორიული ჩრდილოეთ სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკა დიოფიზიტი სომხების შემოქმედებად გამოაცხადეს.[2]

ტერმინი „ქართველი“ XIII საუკუნის ანი-შირაკში პირველად ეტიფანე კათალიკოსის განჩინებაში ჩნდება და ანისის მცხოვრებთა ერთ ნაწილს, მცხეთის სამწყსოს აღნიშნავს („მ[კუ] იდრნო ა[მ]ის ქალაქისისანო ქართველნო...“[3]); დოკუმენტის ადრესატები, უმთავრესადა, გადასახადის გადამხდელნი – ვაჭარ-ხელოსნები და მიწისქვეშა ქალაქის ბინადარნი არიან;[4] მათთან ერთად, ქალაქის შემოგარენის გლეხობაც უნდა ვივარაუდოთ. „ქართველი“ ერსაც გულისხმობს და ბერსაც, რადგან მწყემსმთავრის მიმართვა ანელ ხუცესებსაც განეკუთვნება (“სასონო ჩემო, ან[ე]ლნო ხუცესნო“[5]).

ენისა და იდენტობის ურთიერთმიმართების გასარკვევად უნდა გვახსოვდეს, რომ კონფესიური კუთვნილება ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმის ერთ-ერთი, მაგრამ არა ერთადერთი, მსაზღვრელია. ქართველთა თვითსახელწოდების აღმნიშვნელ ამ ტერმინს[6] მრავალსაუკუნოვანი ისტორია ქონდა: IX-X საუკუნეებისთვის, ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუციის შედეგად, მან ვიწრო ტომობრივიდან ზოგადეროვნული, კულტურულ-პოლიტიკური მნიშვნელობა შეიძინა. წყაროთა უთუმცაო ჩვენებით, „ქართველი“ შეიძლება ყოფილიყო ნებისმიერი ეთნიკური წარმომავლობის პირი, ვინც ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ეკუთვნოდა, ქართულ ენას ფლობდა და ქართულ საეკლესიო და სახელმწიფო სარბიელზე მოღვაწეობდა. XII-XIII სს. ქართველი მოღვაწენი „ქართველის“ განსაზღვრისას

---

[1] Марр 1910: 1440-1441; Марр 1934: 131, прим. 256.

[2] ამ თვალსაზრისს აქტიურად ავითარებდა პ. მურადიანი (Մուրադյան 1977); იხ. აგრეთვე, თაყაიშვილი 1991: 390.

[3] სილოგავა 2001: 43.

[4] Дондуа 1935: 663.

[5] სილოგავა 2001: 42.

[6] „ქართველი“ წერილობით პირველად უმლეიზონის მონასტრის წარწერაშია დამოწმებული; პალეოგრაფიული ნიშნებით ის V ს-ის მიწურულითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება (Gagoshidze 2014: 123-127).

რამდენადმე უკანა პლანზე სწევდნენ რელიგიურ-კონფესიურ მომენტს, უფრო მეტად ხაზს უსმევდნენ „საქართველოს“ მკვიდრობას. ეს მკვიდრობაც გულისხმობდა არა სისხლისმიერი ნათესაობის პრინციპით შეკავშირებულ კოლექტივს, არამედ სრულიად გამოკვეთილ ეთნოსოციალურ ერთობას, რომელიც განსხვავდებოდა სხვა მსგავსი ერთობებისგან კულტურულ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და ფსიქიკური წყობის სპეციფიკით.[1] ენა ამჯერადაც სახელმწიფო თუ რელიგიური იდენტობის მნიშვნელოვან ატრიბუტს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, ეტიფანე კათალიკოსის მეტყველებაშიც „ქართველნი“ არა ზოგადად მართლმადიდებლებს, არამედ ქართულ სახელმწიფოში მცხოვრებ, ქართული ეკლესიის წიაღში შემოსულ და წირვა-ლოცვის ქართულ ენაზე აღმსრულებელ დიოფიზიტებს გულისხმობს.

სწორედ ამ მართლმადიდებელი თემისთვის – ნათესავთა ქართველთა და ნათესავთა სომეხთა კრებულისთვის[2] – იყო განკუთვნილი აღნიშნული განჩინება, ისევე როგორც ანისის ეკლესია-მონასტრებში ქართულ ენაზე ამოკვეთილი სხვა იურიდიული აქტები, ეპიტაფიები, პილიგრიმული და ფრესკული წარწერები.[3] იგულისხმება, რომ არაქართველნიც ქართულ ენაზე კითხულობდნენ და ის ესმოდათ, ანუ ისინი ქართულენოვანნი იყვნენ.

ზოგი მათგანისთვის, განსკუთრებით კი არისტოკრატიული ზედაფენისთვის, სომხობა ეკლესიის ზღურბლთან მთავრდებოდა, იმის იქით მიმზიდველი ქართულ-სპარსულ-არაბული ცხოვრების პერსპექტივა იშლებოდა. უცხო კულტურას დაწაფებული ეს ფენა დროთა განმავლობაში ეროვნულ თავისთავადობასაც კარგავდა.[4] უცხო ენაზე ამეტყველება დენაციონალიზაციის ერთ-ერთი

---

[1] იხ. მუსხელიშვილი 1993: 337-377.

[2] Марр 1910: с. 1440-1441; ჯავახიშვილი 1982: 347.

[3] ანისის ქართული ეპიგრაფიკისთვის იხ. სილოგავა 2001: 13-25, 41-47; Ширалян 1977: 35-64 (თუმცა მისი ინტერპრეტაციები ყოველთვის მისაღები არ არის); კალანდია, ასათიანი 2011; ახლადაღმოჩენილი პილიგრიმული წარწერებისთვის ჯოჯუა 2016-2017; კუდავა 2016: 127-128.

[4] Марр 1934: 43-44.

წინაპირობა იყო. ასე ხდებოდა, კერძოდ, დიოფიზიტი (ზოგჯერ, მონოფიზიტი) სომხების მიერ პრესტიჟული (საეკლესიო, სახელმწიფო) ქართული ენის[1] გათავისება-შესისხლხორცებით. აღნიშნული კუთხით ანისის სიძველეთა კვლევამ სრულიად კანონზომიერი კითხვა აღძრა: „თუ ქართული ეპიგრაფიკული და ფრესკული წარწერები იმ ქალკედონელი სომხებისათვის იყო, რომლებიც მთლიანად მოექცნენ ქართული ეკლესიის გავლენაში და თავიანთი ენაც დაკარგეს, რამდენად მიზანშეწონილია მათი „სომხებად" მოხსენიება. ენის, რელიგიური კუთვნილებისა და სახელმწიფოს ქვეშევრდომობის ფაქტორების გარდა, შუა საუკუნეებში ეთნიკურ კუთვნილებას კიდევ რა განსაზღვრავდა?"[2]

ქართულენოვნება სომეხი დიოფიზიტებისა სულაც არ ყოფილა საყოველთაო. პირუკუ, ისინი სულდგმულობდნენ მშობლიური ენით, რომელიც მათი ეროვნულ-სარწმუნოებრივი თვითშეგნების უმთავრეს ინსტრუმენტს წარმოადგენდა (ანისის სომხური ეპიგრაფიკა;[3] ანელ პილიგრიმთა წარწერები გარეჯის უდაბნოში[4]), სათუთად ინახავდნენ ისტორიულ მეხსიერებას, საზრდოობდნენ ეროვნული ძირებით[5]. ქართული ეკლესიაც კეთილგონივრულად იწყნარებდა თავის წიაღში ღვთისმსახურების არაქართულ (resp. სომხურ) ენაზე შესრულებას[6] – ეს სომხურენოვანი სასულიერო და საერო პირები ქართულ და სომხურ ეკლესიათა დაახლოების, მონოფიზიტთა დიოფიზიტურ სარწმუნოებაზე მოქცევის პროცესში უმთავრეს აგენტებად გამოდიოდნენ.[7] ნ. მარის ვარაუდით, ანისში არსებობდა უნიატთა

---

[1] ანი-შირაკში ქართულის გავრცელება-გაძლიერებაზე ნ. მარიც მიუთითებდა (Марр 1934: 132). მისივე მოწმობით, ქართული წარწერები თითქმის ყველა საკულტო ნაგებობაზე ყოფილა შერჩენილი (იქვე, 131).

[2] კეკელია 2012: 106.

[3] Марр 1934: 54, 93, 103-104, 132; Арутюнова-Фиданян 1996: 58, 60.

[4] მელიქსეთ-ბეგი 1940: 165-166; ანელ მაცედრებელთა კონფესიური ვინაობისთვის იხ. კლდიაშვილი, სხირტლაძე 1999: 16-17, 54-55.

[5] იხ. Тьерри 1977: 1, 9-11, 13.

[6] შდრ. Арутюнова-Фиданян 1996: 58, 60.

[7] მსგავს ვითარებას ვხედავთ ბიზანტიაშიც. (ყოფილი) იმპერიის სხვადასხვა კუთხეში მიმოფანტული და ბერძნულ ეკლესიას დაქვემდებარებული დიოფიზიტი სომხები თანამედროვეთა, როგორც დიოფიზიტთა, ისე მონოფიზიტთა, მიერ აღიქმებოდნენ „ნათესავად სომხებად". საკუთარი დამწერ-

ფენაც არქაუნთა სახით.[1]

ანისის სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ქართველთა აღმნიშვნელი ტერმინი „ვრაციც“ დასტურდება. სომხური მოსახლეობისთვის – მიუხედავად კონფესიური კუთვნილებისა – „ქართველი“ და „ქართული“ ხშირად მართლმადიდებლობის სინონიმად გამოდიოდა,[2] მაგრამ განსახილველ მაგალითებში წინა პლანზე ეთნიკური მომენტია წამოწეული. მოციქულთა ეკლესიის გავითის ფასადზე ამოკვეთილი 1320 წლის წარწერა-საბუთის კრულვით ნაწილში იხსენიებიან სომხები, ქართველები და ტაჭიკები.[3] იქვე, ინტერიერში შესრულებულ 1263 წლის განჩინებაში ხუცესთა გადასახადებისგან განთავისუფლების შესახებ ნათქვამია, რომ „არცა რა ტომს (ոչ ինչ ազգ) აქვს უფლება მოთხოვოს გადასახადი“.[4] ძველ სომხურში „აზგი“ (ազգ) და მისი სინონიმები ყოველთვის წარმომავლობაზე – ტომს, გვარს, ხალხს – მიუთითებს,[5] ამიტომ აკრძალვაც ქალაქში მცხოვრებ ეთნოსებს ეხება.[6] ამის ანალოგიით, ჩვენთვის საინტერესო 1320 წლის დოკუმენტშიც ზოგადი „აზგის“ ნაცვლად კონკრეტული ეთნოსები ან ეთნო-კონფესიები – სომხები, ქართველები და ტაჭიკები – უნდა დავინახოთ. ეთნიკურად და რელიგიურად ჭრელ ქალაქში უმთავრეს ეროვნულ ჯგუფებზე მითითება გასაკვირი არ უნდა იყოს. XIII საუკუნის იურიდიულ აქტებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ აღნიშნული პრაქტიკა მიღებული ყოფილა ქართულ სამართლებრივ სივრცეში: ზაქარია მხარგრძელის „მოსახსენებლის“ (1210 წ.) თანახმად, ყველა მო-

---

ლობითა და ენით, რომლებიც ბერძნულ კანონებს მისდევდნენ და „მწვალებელ“ თანამოძმეთა წინააღმდეგ გამოიყენებოდნენ; ასე ხდებოდა საუკუნეთა მანძილზე (Марр 1905: 30-36; იხ. აგრეთვე, Цагарейшвили 2009b: 367-381). სომეხი დიოფიზიტები ღვთისმსახურებაში მშობლიურ ენას XX ს-ის დასაწყისშიც იყენებდნენ (Марр 1905: 29).

[1] Марр 1934: 103.

[2] Цагарейшвили 2009a.

[3] Brosset 1851: 100-101; Brosset 1860-1861: 50-51; Орбели 1966: 27. შდრ. Ալիշան 1881: 62-63, Կոստանեանց 1913: 160.

[4] Эмин 1881: 23-24; Орбели 1966: 24.

[5] Цагарейшвили 2009: 391.

[6] შდრ. „И никто, к какой бы национальности он ни принадлежал, не имеет права...“ (Эмин 1881: 23).

მშლელი „ჩემიანი ან უცხო, დიდი ან მცირე, ქართველი ან სომეხი, ლორეს უფალნი, ეპისკოპოსთაგან, მღვდელთაგან ან საეროთაგან ... წყეულიმც იყოს“;[1] ხოლო კახა თორელის „დაწერილით“ (1260 წ.) „და რაჲ გინდა გუარი კაცი გამოჩნდეს ამისად მშლელად და მცვალებელად, ქართველი, ანუ სპარსი, ანუ სომეხი, რკონისა ღმრთისმშობელო, შენ შეჰრისხდი...“.[2] მაშასადამე, ანისის ლაპიდარულ წარწერებში დამოწმებული „ვრაცი“ გულისხმობს არამარტო ქართულ თემს, არამედ, მაინცდამაინც, ადმინისტრაციული ძალაუფლების მატარებელ ქართველებს, ვისაც განჩინების მოშლა ხელეწიფების.

წარწერის ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში ეთნიკური გეოგრაფიის რეალური სურათი რომ არის წარმოდგენილი, ამას დაახლოებით იმავე ხანებში (1330 წ.) შესრულებული ზაქარია ათაბაგის სამენოვანი – სპარსულ-ქართულ-სომხური – ხელრთვა მოწმობს.[3] ენობრივი (resp. ეროვნული) მრავალფეროვნების გარდა საინტერესოა წარწერათა თანმიმდევრობა და განლაგება (1. სპასული, 2. ქართული, 3. სომხური), შინაარსი (1-2, თითქოს, უფრო ოფიციალურია: სპარს.: „ჰიჯრით - - 5, მე, ცოდვილმა ზაქარიამ, ძემ გარდაცვლილისა...“; ქართ.: „ქრონიკონსა ფნ. მე ათაბაგსა ზაქარიას დამიმტკიცებია“; სომხ.: „ვინც მტკიცედ დაიცავს, ღმერთი აკურთხებს“) და ასოთა მოხაზულობა (ენობრივი რიგის ცვლასთან ერთად ისინი პატარავდება), რაც ეთნო-პოლიტიკურ იერარქიასაც შეიძლება ასახავდეს: სპარსთა ჴელმწიფობა, ქართველთა მეფობა, სომეხთა პატრონობა...[4]

საქართველოს სახელმწიფოსა და ეკლესიის მთავარ დასაყრდენს, როგორც ადრე, სამხედრო არისტოკრატია ქმნიდა. იბნ ალ-ასირის ჩვენებით, ხვარაზმელთაგან ალყაშემორტყმულ ქალაქ ანისს, „რომელიც ქურჯებს ეკუთვნოდა“, იცავდნენ ქურჯთა ჯარების მთავარსარდალი ივანე და მასთან მყოფი

[1] დარჩიაშვილი 2010: 151.

[2] ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 151.

[3] Khanykof 1851: 139-141; Орбели 1966: 54; Մուրադյան 1977: 54-57; სილოგავა 2001: 25, 47; Eastmond 2014: 79. დასახელებულ ნაშრომებში განსხვავდება დათარიღებაც და სომხური დამტკიცების თაგმანიც.

[4] შდრ. Eastmond 2014: 79.

ქურჯები.[1] ანისშიც და ყარსშიც, დასძენს იგივე ავტორი, ქართველებმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს მტერს, რადგან ეშინოდათ, თბილისში მცხოვრებ თანამოძმეთა სასტიკი ბედი არ გაეზიარებინათ.[2] თბილისის ბრძოლების აღწერისას იბნ ალ-ასირი ქართველთა დამარცხებასა და ამოხოცვაზე საუბრობს,[3] იმავე ამბების თანამონაწილე ან-ნასავი კი თბილისში ქართველთა და სომეხთა ჟლეტას აღნიშნავს; მისივე ცნობით, ქართველთა სპა და მათი აზნაურები ციხეში გამაგრდნენ.[4]

ბრძოლას საერთო მტრის წინააღმდეგ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველთა და სომეხთა ინტეგრაციისთვის. XIII ს-ის სომეხი ავტორები სომეხ აზნაურთა ლაშქარს „სრულიად საქართველოს სპის“ ნაწილად მოიაზრებდნენ,[5] ხოლო XIII-XIV სს. ქართველი იდეოლოგები საქართველოს სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწე მონოფიზიტურ სომხურ არისტოკრატიას (მათთან ერთად, მსახურ-მოლაშქრეებსაც) უპირობოდ მიათვლიდნენ „საქართველოს მკვიდრთ“ და „ქართველობას“.[6] XIV ს-ის დასაწყისის ანონიმმა ისტორიკოსმა პოლიტიკური ფორმულაც კი შემოგვთავაზა: „სპანი ქართველთანი“ – „თანამონათესავენი და ერთსჯულ ქრისტეს აღმსარებელნი“.[7] კიდევ მეტი, სწორედ მონოფიზიტური ზედაფენებიდან „ამქვეყნიური დიდებისა და ხორცის სიამოვნებისთვის“ „ბერძენთა და ქართველთა სარწმუნოებაზე“ გადადიოდნენ,[8] ქართველთა სჯულის თანამოზიარენი ხდებოდნენ.[9] მაგალითის მიმცემნი და სარწმუნოებათა დაახლოებისა თუ შეერთების პოლიტიკის უმთავრესი გამტარებელნი ანი-შირაკის მეპატრონე მხარგრძელები იყვნენ. ამ პროცესში ისინი თავად ქართველდებოდნენ (*Gurgini potentissimi*) – აღმსარებლობით, ენით,

---

[1] Ибн ал-Асир 1940: 162.

[2] იქვე.

[3] იქვე, 158-162.

[4] ан-Насави 1996: 162.

[5] მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 74-75.

[6] იქვე, 67-69, 75.

[7] უამთააღმწერელი 1987: 55.

[8] მხითარ გოში 2012: 126.

[9] კეკელიძე 1956: 290-292; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859: 203; Киракос Гандзакеци 1976: 149.

„ქცევა-ზნით“, სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობით.[1]

დავუბრუნდეთ კვლავ ანისს. მართალია, იქ ქართული გარნიზონი საბრძოლო მოქმედებეთან დაკავშირებით ჩნდება, მაგრამ მეციხოვნეთა მუდმივი კონტიგენტის არსებობა შუა საუკუნეების ქალაქში ჩვეულ მოვლენად უნდა ჩავთვალოთ. იბნ ალ-ასირისა და ან-ნასავის მონათხრობის ურთიერთშეჯერება კი ცხადყოფს, რომ ანისის დამცველები ეთნიკურადაც (ნაწილი მაინც) და პოლიტიკურადაც ქართველები არიან – არაბი ავტორი ტერიტორიულ-სახელმწიფოებრივ კუთვნილებასთან (საქართველოს მკვიდრობა) ერთად წამყვანი პოლიტიკური ეთნოსის იდენტობასაც ითვალისწინებს.[2]

ქართველები არა მხოლოდ ქალაქ ანისში, არამედ ანი-შირაკის სხვა მხარეებშიც მკვიდრობდნენ. შირაკავანის ეკლესიაზე ამოკვეთილი ერთ-ერთი ეპიგრაფიკული საბუთის საწყის სტრიქონებს ნ. მარი ასე თარგმნიდა: **“Я, атабек Иванэ, и я, [супруга] Хошак, властвующая над сим краем, населенным грузинами и армянами и посему царица...“**[3] და შენიშნავდა: პატივმოყვარე ხოშაქს სულ ის აზრი უტრიალებდა, როგორმე ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივი ერთობისთვის მიეღწია; სომხურ ენაზე გამოცემულ აქტებში ის ხშირად იწოდება „ქართველთა და სომეხთა დედოფლად“, რადგან მისი მეუღლის სამფლობელოებში ქართველებიც ცხოვრობდნენ და სომხებიც.[4] მარისეული ინტერპრეტაცია და დასკვნა ფრიად ყურადსაღებია, მაგრამ, ცხადია, არასაკმარისი შირაკავანში (ჩრდილოეთ შირაკში) ქართული მოსახლეობის არსებობის სამტკიცებლად. საამისოდ მეტად მეტყველი მოწმობაა 1592 წლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში დამოწმებული შირაკის ისტორიული ტოპონიმიკა: წყაროძრავალი, წინუბანი, ფუძემარგი, ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა (იხ. ზემოთ). სოფლის სახელწოდებათა ქართული ხასიათი ეჭვს არ ტოვებს, რომ ზემო შირაკში (ქართული წყაროების შირაკოვანში), „მარმაშენის

[1] ბერძენიშვილი ნ. 1974: 91; მესხია 1979: 253-279; შდრ. Марр 1934: 42-43.
[2] შდრ. ჯაფარიძე გ. 1995: 115, შენ. 79; Марр 1934: 26.
[3] Марр 1893: 192.
[4] იქვე, 191-192.

თავს“, ქართველი და გაქართველებული დიოფიზიტები სახლობდნენ.[1] ამავე კონტექსტში საინტერესოა შირაკის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე დადასტურებული „გურჯიელი“[2] ანუ ქართველთა მხარე/ქვეყანა.

საკუთრივ ანისის თემში ანუ ქვემო შირაკში (ქართული წყაროების მაღასბერდი) ქართული ახალშენების ტოპოგრაფიისთვის საინტერესოა სოფ. ჭალა (სომხ. Ճալա, რუს. Джала), რომელიც ქ. ანისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისგან არცთუ დაშორებით, მდებარეობს.[3]

აქვე უნდა აღვნიშნოთ სოფელი შავთა (Շաւթա), რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ჰორომოსის XIII ს-ის ლაპიდარულ წარწერებში.[4] ტოპონიმი წარმოების ფორმითაც და ფონეტიკურადაც ქართულ ლინგვისტურ სამყაროს უფრო განეკუთვნება, ვიდრე სომხურს. მისი მდებარეობა უცნობია.

კიდევ ერთი საინტერესო მოწმობა ეთნიკური გეოგრაფიის რეკონსტრუირებისთვის ევლია ჩელების მოეპოვება. თურქი ისტორიკოსი „ყარსის საბრძანებელში“, მდ. არფაჩაის ნაპირზე, შარაბხანესა და შურაგელის ციხეს შორის უჩვენებს სამასკომლიან სოფელ ბეგუმს, რომლის „მცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები“.[5] სოფლის ზუსტი ლოკალიზაცია არ ხერხდება, თუმცა თვითმხილველის აღწერის მიხედვით ანი-შირაკში თავსდება. სოფლის სოციალურ ზედაფენად ქართველების მოხსენიება კი აძლიერებს თვალსაზრისს, რომ ქართული კოლონია არცთუ უმნიშვნელო ყოფილა ამ სომხურ მხარეში XIII-XIV სს.

ბუნებრივი მიგრაციებისა თუ მიზანმიმართული გადმოსახლების შედეგად ანი-შირაკში დამკვიდრებული ქართველი მო-

---

[1] ჭეიშვილი გ. 2013a: 249.

[2] Пятиверстная карта Кавказского Края: Д8 61-30, 41-00; Дорожная карта Кавказского края 1903 года: 61-62, 41-40. ხუთვერსიანი რუკის საძიებლის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სხვაგან კავკასიაში მსგავსი გეოგრაფიული სახელი არ გვხვდება, იხ. Пагирев1913: 72.

[3] Ալիշան 1881: 17.

[4] Karapetyan, Mahé 2015: 442, 470-472.

[5] ევლია ჩელები 1971: 314.

ახალშენენი,[1] როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა სოციალურ ფენას განეკუთვნებოდნენ. მათი ნაწილი ციტადელსა და მის მიდამოებში სახლობდა. ძირითადი კვარტალი, სავარაუდოდ, ანისის ახალი ქალაქის ჩრდილოეთ ნაწილში, "ქართველთა ეკლესიის" მიდამოებში მდებარეობდა – ყოველ შემთხვევაში, ქართული მოსახლეობისთვის განკუთვნილმა უმთავრესმა საკანონმდებლო აქტებმა ამ მიდამოებიდან მოაღწია. აღნიშნული უბნის სახელს ქართველები (და, მათგან სესხებით, სომხები) რომ მართლაც „ახალქალაქად" გამოთქვამდნენ, ამას შესანიშნავად მოწმობს ვიმაფორის ეკლესიის წარწერაში სომხური ასოებით ამოკვეთილი ԱԽԷԼՔԱՂԱՔԻՍ („ახელქალაქის").[2] კიდევ უფრო საინტერესოა ქართული საეკლესიო ტერმინოლოგიის – ხატი,[3] ხუცი,[4] კრულვა[5] – დადასტურება ანისის სომხური მოსახლეობის მეტყველებაში. იგივე ან მსგავსი სემანტიკის სიტყვები გვხვდება სხვა სომხურ ეპიგრაფიკულ თუ ნარატიულ ძეგლებში;[6] ყოველივე ამის ერთობლიობა წარმოდგენას გვიქმნის ტერმინთა გავრცელების არეალსა და ინტენსივობაზე, შესაბამისად, ეთნოკონფესიურ ურთიერთობებზე ქართულ-სომხურ საკონტაქტო რეგიონებში.

ამავე კონტექსტში კიდევ ერთ გარემოებას მივაქცევთ ყურადღებას: მ. კესტნერის ალბომებში (1851-1852 წწ.) ალექ-

---

[1] Бакрадзе 1882: 88-89; ჭეიშვილი გ. 2013a: 249; შდრ. ჯაფარიძე ა. 2011: 340, 356.

[2] Орбели 1966: 68.

[3] Орбели 1966: 63; Марр 1905: 40.

[4] Орбели 1966: 28.

[5] იხ. ზევით, გვ. 115, შენ. 3.

[6] სიტყვა „ხატი" დამოწმებული გვაქვს სტეფანოს ორბელიანთანაც: զաւազ խատն; ცნობა საქართველოს სამეფო კარზე მოხდარ ამბავს ეხება (Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 126; Марр 1905: 40, прим. 1). სხვა შემთხვევაში იგივე ავტორი ბერძნულიდან ნასესხები „იკონას" დამახინჯებულ կաւն-ს ხმარობს (Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 32, 296.); ვარდან არეველი საქართველოში სელჩუკთა შემოსევებისას ასახელებს ჯავახეთის ცენტრს ახალ ქალაქს, რომელსაც ქართველები ახალქალაქს უწოდებდნენ (ბერძენიშვილი დ. 2006: 249-250), ლორე-ტაშირის XIII ს-ის სომხურ ლაპიდარულ წარწერებში ვინმე პეტრეს წინამძღვრობა ახტალის ქართულ მონასტერში გადმოცემულია ქართული სიტყვით – *წინამძღვარუთიუნ*, ხოლო ამაზასპის ეპისკოპოსობა ახპატის მონოფიზიტურ მონასტერში – სომხური *ჰაირაპეტუთიუნით* (ბერძენიშვილი დ. 2006: 195-196).

სანდროპოლის საცხოვრებელ ნაგებობათა აღსანიშნავად გამოყენებულია ქართული სიტყვები „სახლი“ და „დარბაზი“.[1] ეს ტერმინები თუ ადგილობრივი, სომხური ან მაჰმადიანური, მოსახლეობისგანაა ნასესხები, მაშინ გასარკვევია, როდის ან რა პირობებში უნდა ყოფილიყო ისინი შესული შორაგელში, ანი-შირაკის აღმოსავლეთ ნაწილში, ქართული სამყაროდან; ხომ არ გაჩნდა ისინი XIII-XIV სს. ან XVIII ს-ის ბოლოს, ქართველთა პოლიტიკური და კულტურული დომინაციის დროს? ასეთ შემთხვევაში ეთნოლინგვისტურ ურთიერთობათა კიდევ ერთ საინტერესო ასპექტს დავადასტურებდით (შდრ., ერთი მხრივ, თურქულიდან ქართულში შემოსული „ოდა“/„ოდა-სახლი“ და, მეორე მხრივ, ქართული „სახლიდან“ წარმომდგარი რუსული „сакля“, ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა სახლების აღმნიშვნელი ტერმინი).

სიტყვათა ურთიერთსესხების თვალსაზრისით საინტერესოა ქართულ მატიანეებში დამოწმებული მიწისქვეშა ანისის სომხური სახელწოდება „ქარტუნი“ და მისი ქართული ექვივალენტი „ქუაბოანი“.[2] ეს ის შემთხვევაა, როდესაც დომინანტი ერი მასზე დამოკიდებული ერებისგან ითვისებს ლექსიკურ ერთეულებს. ქართველ მწიგნობართა წრეებში ტერმინი „ქარტუნი“ ანისის ქართული მოსახლეობისგან გავრცელდებოდა.

* * *

მულტიკულტურულ ანისში ქართველები მნიშვნელოვან თემს ქმნიდნენ.[3] ისინი სხვა ქრისტიანებთან თუ მაჰმადიანებთან გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ და მათთან ერთად ქალაქის განუმეორებელ იერსახეს ქმნიდნენ. მოსახლეობის უმრავლესობას, ცხადია, სომხები შეადგენდნენ.[4] ანელის სამწყსოს ძირითად ნაწილსაც სომეხი დიოფიზიტები წარმოადგენდნენ. მრევლი, უმთავრესად, სომეხი მონოფიზიტების წრიდან

[1] Brosset 1860-1861: 6.
[2] ისტორიანი და აზმანი 1959: 100-101.
[3] მსგავს მოსაზრებას გამოთქვამენ Eastmond 2000: 9; კეკელია 2012: 106.
[4] Սուրադյան 1977: 62-63.

ივსებოდა (იხ. ზევით). ეს პროცესი არც მონღოლთა ბატონობისას შეფერხებულა; შესაბამისად, იზრდება აგებულ-გადაკეთებულ ქალკედონურ ეკლესიათა რიცხვიც.[1]

აღნიშნული მოვლენის გლობალური არსი კარგად შენიშნა ნ. ბერძენიშვილმა: „და როდესაც ქართული სტილით და ქართული წარწერებით ეკლესიები შენდებოდა სომხეთში ... ან დაღესტანში ... ან ოსეთ-ალანებში ამას აშენებდნენ არა ქართველი მისიონერები, არა საქართველოს სამეფო ხელისუფლება, არამედ ადგილობრივი ფეოდალური საზოგადოება, რომელიც ამ ნიშნით ქართველობას იჩემებდა. მაგრამ მათ ამ ქართველობაში ახლა უკვე უპირველეს ყოვლისა ქართული ფეოდალური კულტურა იგულისხმებოდა...“[2]

ქართული ეკლესიის გავლენით ანისში მართლმადიდებლობა სწრაფად ვრცელდებოდა – 1218 წლისთვის, საქართველოს სამეფოსთან შეერთების თითქმის ოცი წლის თავზე, სომეხთა ყოფილ სატახტო ქალაქში რამდენიმე ქალკედონური სავანე მოქმედებდა; ზოგი მათგანი ახლადდაარსებული იყო.[3] ანისის ქართველობა და სომეხი დიოფიზიტები ან ახალ ტაძრებს აგებდნენ ან ძველ, მონოფიზიტურ საყდრებს ეუფლებოდნენ, მართლმადიდებლური კანონიკით სახეს უცვლიდნენ და ხელახლა აკურთხებდნენ.[4] ნ. მარის ეს დებულება, ზოგადად, მისაღებია; თუმცა ცალკეულ ეკლესიათა მაშენებლების კონფესიური ვინაობის საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში დღესაც საკამათოა.[5]

ეკლესია-მონასტრები დიდძალ ყმა-მამულს ფლობდნენ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის ქონება მიმოფანტული იყო როგორც ანი-შირაკში, ისე მეზობელ პროვინციებში.[6] ტიგრან ჰონენცის შეწირულობათა ჩამონათვალში საინტერესოა „ერთი

[1] Mapp 1934; შდრ. Karapetian 2011: 64.

[2] ბერძენიშვილი ნ. 1974: 91.

[3] ამგვარი დასკვნა ძალდაუტანებლად გამომდინარეობს ეტიპანე კათალიკოსის „განჩინებიდან“ (სილოგავა 2001: 42-43); შდრ. Mapp 1934: 123.

[4] Mapp 1934: 86, 103.

[5] არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა ტიგრან ჰონენცის ალმსარებლობას (იხ. კეკელია 2012).

[6] Орбели 1966: 63.

ვენახი წმაკს, კათალიკოსის მიწად წოდებული".[1] „კათალიკოსის მიწა" თუ სომხური ეკლესიის საკათალიკოსო მამულს გულისხმობს, მაშინ ამ უკანასკნელის ხარჯზე ქართული ეკლესია-მონასტრების მიწათმფლობელობის გაფართოების ფაქტს დავადასტურებდით.

ქართული ეკლესიის პოზიციების განმტკიცებისა და დიოფიზიტობის გავრცელების კვალდაკვალ იცვლება ანისის კულტურული ლანდშაფტიც. პირველ ყოვლისა, ეს მონუმენტური ფერწერის სწრაფ განვითარებაში გამოიხატა.

ცნობილია, რომ მონოფიზიტობის საბოლოო გამარჯვების შემდეგ კედლის მხატვრობის ტრადიცია სომხეთში რამდენიმე სამეფო-სამთავროს შემორჩა მხოლოდ. X-XI სს. ხელოვნების ეს დარგი აღმავლობას განიცდის სივნიეთსა და ვასპურაკანში. მათგან განსხვავებით, ანი-შირაკში მონუმენტური ფერწერის ტრადიცია VII საუკუნიდან დაიკარგა და სავსებით უცხო იყო მისი მოსახლეობისთვის ქართული სახელმწიფოს გაბატონებამდე. კედლის მხატვრობის ადგილობრივი სკოლის არარსებობის პირობებში, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული, მომხატველებად ქართველი ოსტატები იგზავნებოდნენ.[2]

კედლის მხატვრობის ერთ-ერთი უადრესი და ყველაზე უკეთ შემონახული ნიმუში წმ. გრიგოლის ეკლესიაშია (ტიგრან ჰონენცის) წარმოდგენილი; ის სამართლიანად ითვლება სომხურ გარემოში შესრულებულ „მნიშვნელოვან ქართულ ძეგლად".[3] დახელოვნებულ ქართველ ოსტატთა მიერ ანისში ეკლესიის მოხატვა ქართული იკონოგრაფიული პროგრამის შესაბამისად,[4] ცხადია, ქართული ეკლესიის დაკვეთას და შემოერთებულ სომხურ პროვინციებში მისი პოზიციების განმტკიცების მანიფესტაციას წარმოადგენდა.

ანი-შირაკში მონუმენტური ხელოვნება გასაოცარი სისწრაფით ვითარდება: იხატება თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი

---

[1] Орбели 1966: 63.
[2] Thierry N. 1984: 68; Der Nersessian 1977: 163.
[3] Тьерри 1977: 3, 13.
[4] Тьерри 1977.

ტაძარი, მათ შორის კათედრალი,[1] ტრადიციული ხაჩქარები,[2] აკლდამები;[3] ხატებით იმკობა ეკლესიები – აქტი, რომლის გამო უწინ სომეხი კათალიკოსები ანისიდან იდევნებოდნენ[4]. ტრადიციულად ანტიქალკედონურ ანისში უცხო ელემენტების გაჩენა ქართულ-სომხურ კულტურულ ურთიერთობათა შედეგი იყო, ქალკედონური დინებებით ინსპირირებული თუ უფრო ფუნდამენტური პროცესების – ქართული ქალკედონური ეკლესიის მიერ სომხური ანტიქალკედონური სალოცავების დასაკუთრება – ინდიკატორი,[5] ამას მომავალი კვლევა გვიჩვენებს. თუმცა ის უდავოა, რომ კედლის მხატვრობის სწრაფი განვითარება ქართული გავლენის შედეგს წარმოადგენდა.[6]

ინოვაციები არქიტექტურაშიც შეინიშნება: საკულტო ნაგებობათა საკურთხევლის აფსიდაში თაღნარის მოწყობა (ანისის კათედრალი)[7] თუ საფასადო დეკორად ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისთვის დამახასიათებელი დეტალების გამოყენება (ბაშ-შორაგელი)[8] ქართულ-სომხურ კულტურულ-სარწმუნოებრივ ურთიერთქმედებათა გამოვლენად შეიძლება მივიჩნიოთ.

XIII ს-ის II ნახევრიდან ანისში, ისევე როგორც საქართველოს სამეფოს სხვა კუთხეებში, შენდება სამრეკლოები, რის შესახებაც ეკლესიათა ნანგრევებში აღმოჩენილი წარწერებიდან ვიგებთ.[9] შემწირველთა მოსახსენებლებში დამოწმებული ანთროპონიმების მიხედვით (სარგის არქაუნი – ქარამადინის ეკლესიაზე, 1272 წ.; ზოსიმე – მაცხოვრის ეკლესიაზე, 1291 წ.) ნ. მარი იმ აზრს ადგა, რომ სამრეკლოთა პირველი ამგებნიცა და ზარების შემომტანნიც დიოფიზიტები უნდა ყოფილიყვნენ.[10] ამაზევე უნდა მიანიშნებდეს, თითქოს, ნ. მარის მიერ ნავარაუდევი

[1] Марр 1934: 119 და სხვ. Thierry N. 1984: 68-71.
[2] Марр 1934: 105.
[3] იქვე, 93.
[4] Марр 1905: 40.
[5] Марр 1934: 119, 132, прим. 259; შდრ. Мурадян 1987.
[6] Тер-Нерсесян 2008: 170.
[7] გივიაშვილი 2015: 216.
[8] Марр 1934: 122-123.
[9] იქვე, 102-104.
[10] იქვე.

არქიტექტურული ფორმები სამრეკლოებისა.[1]

სწორედ ანისის კულტურულმა მემკვიდრეობამ ათქმევინა ვ. ბარტოლდს, რომ ქართველ ხელისუფალთა მფარველობის წყალობით დიოფიზიტობამ ანისში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა.[2] ამ ფაქტს სომხური ტრადიცია დუმილით უვლის გვერდს,[3] მკვლევართა ნაწილი კი ტენდენციურად შენიშნავს: რომ არა ქართველ და სომეხ მემატიანეთა ჩვენებანი, ლაპარაკი ქართველთა რაიმე გავლენაზე ანისში შეუძლებელი იქნებოდა.[4]

§ 4. ანთროპონიმები და ეთნოკულტურული ისტორიის ასპექტები

მცდარი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეთნოკულტურული პროცესები ქართველთა უპირობო დომინირების ნიშნით მიმდინარეობდა. განსხვავებული ეთნოსები და რელიგიები სრულიად სხვადასხვაგვარად ურთიერთზემოქმედებდნენ. მრავალპლანიან ურთიერთობათა ერთ-ერთ მხარეს ანი-შირაკის ონომასტიკა წარმოაჩენს.

ჟ.-პ. მაე პირველი იყო, ვინც ტიგრან ჰონენცის მამის სახელში (სულემა სმბატორენც) ქართული ძირები დაინახა. მისი აზრით, ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის ფორმით წარმოდგენილი Սմբատաւրենց ქალის ხაზით შთამომავლობაზე მიანიშნებს. მატრონიმში გამოიყოფა -աւր მაწარმოებელი, რომელიც სრულიად უცხოა სომხური ონომასტიკისთვის, სამაგიეროდ მსგავსებას პოულობს ამავე სუფიქსით ნაწარმოებ ქართულ სახელებთან: ლატავრი, გურამავრი და სხვ. ამიტომ მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ტიგრანის მამის დედა ან დიდედა ქართველი უნდა ყოფილიყო.[5]

ყურადღებას იპყრობს, აგრეთვე, ბაგნაირის მონასტრის წმ.

---

[1] Марр 1934: 103-104.

[2] Бартольд 1965: 329.

[3] იქვე.

[4] Орбели 1963: 9.

[5] Mahé 2001: 1327.

ღმრთისმშობლის ეკლესიის ნართექსის დასავლეთის კედელზე 1201 წელს შესრულებული შენირულობის საბუთი, რომელშიც იხსენიება ვინმე მხითარი, ძე დგვალისა (Մխիթար որդի Դգւալին).[1] ჩემთვის საინტერესოა შემწირველის მამის სახელი, რომელიც ჰ. აჭარიანს არაბული დოვლათიდან გამოჰყავს.[2]

საქართველოს კავკასიურ სახელმწიფოში აღმოსავლური Dawlay-დან ნაწარმოები გვარსახელების უადრესი ნიმუშები დავლაძე, დავლაეთი ტბეთის სულთა მატიანეში გვხვდება.[3] ისინი დამოწმებულია ძეგლის უძველეს ფენებში, რომლებიც XII-XIII სს. და XIII ს. თარიღდება.[4] XIII ს-ის ბოლოდან ის რთული შედგენილობის საკუთარ სახელთა კომპოზიტადაც ვრცელდება: ჟამთააღმწერელის თხზულებაში დასახელებულია დავით VIII-ის თანამედროვე სამადავლა ერისთავი.[5]

სომხურ გარემოში, ჰ. აჭარიანის ლექსიკონის მიხედვით, „დოვლათ" საკმაოდ გავრცელებული ანთროპონიმია XIV ს-ის ბოლოდან; ამაზე უწინარეს, კერძოდ, XIII ს-ის პირველ ნახევარში, დავლა/დოლა მხოლოდ რამდენიმე პირს ერქვა: მხითარის მამას და ხაჩენის მთავრებს.[6] ვარდანის ცნობით, ვახტანგ ხაჩენელს ჰყავდა ორი ვაჟი, ჰასანი, რომელსაც მოფერებით ჯალალ-დავლას (Ջալալդօլա/Ջալալատաւլէ) ეძახდნენ და ზაქარია, იგივე ნასრადავლა (զԶաքարէ՝ որ և Նասրադօլա/Նասրատաւլէ).[7] გეტიკის სახარების გადამწერი (1232 წ.) ასახელებს „კეთილმსახურ მთავრებს ჯალალს, ზაქარიასა და ივანეს".[8] განძასარის 1240 წლის წარწერაში ჰასანი თავის თავს ხან ჯალალ დავლა ჰასანს (Ջալալ Դաւլա Հասանն), ხან პარონ ჰასანს უწოდებს, ხოლო ძმას – ზაქარიას ან დავლას

[1] Эмин 1881: 55; Karapetian 2014: 24.
[2] Աճառյան 1944: 76.
[3] ალექსიძე 2014: 117, შენ. 3.
[4] ტბეთის სულთა მატიანე 1977: 13, 17-18 (დათარიღება), 110, 112 (მოსახსენებლები).
[5] ჟამთააღმწერელი 1987: 194.
[6] Աճառյան 1944: 76-79.
[7] ვარდანი 2002: 158. სომხური ტექსტისთვის იხ. Վարդան 1862: 140, Վարդան 1861: 184.
[8] აბდალაძე 2005: 54, 185

(Դաւլին).[1] დიდ ჯალალ დავლად (մեծին Ջալալ Դաւլին) მოიხსენიებს მას ტარსაიჯ ორბელი.[2] იმავე საუკუნეში დავლა/ტოვლა კომპოზიტად გვხვდება ანთროპონიმებში აღადოვლე (Աղադովլէս, ჰორომოსი, 1247 წ.)[3] და არამ აიტოვლე (Արամ Այտովլէզ, ჰორომოსი, 1285 წ.).[4] კარგად ჩანს, რომ სომხურ ენობრივ გარემოში, კერძოდ კი, ანი-შირაკში, ძლიერია დავლას გავულგარულებული დოლა/დოვლა/ტოვლა-თი[5] ჩანაცვლების ტენდენცია. ბაგნაირში გახალხურებული დავლა დულუს/დოვლოს/Դուլուս-ად ითქმოდა; ასე რქმევია ადგილობრივი გლეხის, ხაჩატურის სიმამრს (1262 წ. წარწერა-საბუთი).[6]

ყველა დამოწმებული, ისევე როგორც უფრო გვიანდელი, XIV-XVI სს., ფორმისგან Դուլալի განზე დგას. მოტანილი მაგალითები იმასაც ცხადყოფს, რომ „დავლა“, ერთი თუ ორი შემთხვევის გარდა, დამოუკიდებელ ანთროპონიმს არ წარმოადგენდა. ის შეიძლებოდა კომპოზიტად დართვოდა მამაკაცის სახელს (ალერსობითი დანიშნულებით, როგორც თანადროული წყარო აღნიშნავს), ან საერთოდ არც ყოფილიყო.[7] ამ ნიშნით ის განსხვავდება მხითარის მამის სახელისგან, რომლის დაწერილობაშიაც მეორე გრაფემად გამოყენებულია თანხმოვანთგამყარი ხმოვანი ը (ə). სომხური ენის გრამატიკიდან ცნობილია, რომ „იგი თუმცა იწერება მხოლოდ განსაზღვრულ შემთხვევებში, მაგრამ გამოითქმის ყველგან, სადაც თანხმოვნები თავს მოიყრის. ძნელი სათქმელია, როგორ უნდა ყოფილიყო ძველად, მაგრამ თანამედროვე სალიტერატურო სომხური და ყველა მისი დიალექტი ასეთ გამოთქმას უგამონაკლისოდ იცავს: ცალად დარჩენილ თანხმოვანს ყოველთვის ამოუდგება გვერდით გამოთქმაში ը, თუმცა არ იწერება; მაგ.: ძველშიც და ახალშიც

[1] Կոստանեանց 1913: 81-82; ალექსიძე 2014: 114-115 (სომხ. ტექსტი), 115-116 (ქართ. თარგმანი).

[2] იქვე, 114; შდრ. Բարխուդարյան 1960: 114

[3] Karapetyan, Mahé 2015: 420.

[4] იქვე, 413. გამომცემლები ორივე შემთხვევაში ანატოლოს-ს ვარაუდობენ (იქვე, 413, შენ. 34, 420, შენ. 55).

[5] „დოლა“ „დავლას“ ვულგარიზმად მიაჩნდა ი. ორბელს (Орбели 1963:164, прим. 37).

[6] Эмин 1881: 67; Karapetian 2014: 38; შდრ. Աճառյան 1944: 80.

[7] შდრ. Орбели 1963:149.

იწერება წუალ „დარჩენა“, გამოითქმის მღნაალ... იწერება მკრთხჯ „ნათლისმცემელი“, გამოითქმის მღკღრთხჯ...“.[1] ძველ სომხურში მსგავს მოვლენაზე უნდა მიანიშნებდეს Տըփխիս-ისა და Տփխիս-ის პარალელური ხმარება XIII საუკუნის ავტორთან.[2] ყოველივე ამის გათვალისწინებით მხითარის მშობლის სახელში შეიძლება ამოვიცნოთ Դըւալ-Դւալ, ანუ ეთნონიმი „დვალი“.

დვალები და დვალეთი კარგადცნობილი ტერმინებია სომხურ ისტორიულ და გეოგრაფიულ ლიტერატურაში: Դուալք გვხვდება „აშხარაცუიცში“,[3] Դուալեթ – დავით ქობაირელის ანდერძმინაწერში,[4] Դուալէթ – ვარდანის „ისტორიაში“,[5] შერყვნილი Դրալ (უნდა ყოფილიყო Դվալ) – თოვმა მეწოფეცისთან.[6] უმრავლეს შემთხვევაში თანხმოვნებს Դ-სა და ւ-ს შორის ჩნდება ხმოვანი ი, რომელიც კომპლექსში „უ“-დ ხმოვნდება და, ამდენად, თანხმოვანთგამყრელის ფუნქციასაც ასრულებდა. ბაგნაირშიც წარწერის ამომკვეთმა მხითარის მამის სახელი ისე დაწერა, როგორც გამოთქვამდა.

როდის და რა ვითარებაში გასომხდა დვალი, ძნელი სათქმელია. ის თუ მისი წინაპარი, შესაძლოა, გიორგი III-ის თანამოლაშქრეთაგანიც ყოფილიყო – ცნობილია, რომ დვალები კარგ მეომრებად ითვლებოდნენ და მეფე გიორგიც მათ დიდად ენდობოდა.[7] ზოგი მათგანი სომხეთში (ანისში) დარჩებოდა და დროთა განმავლობაში დენაციონალიზაციის გზას დაადგებოდა.

ეთნონიმის ანთროპონიმად გადაქცევა უჩვეულო მოვლენას არ წარმოადგენდა – ქვემო ქართლში, ხნძორექსში, სომხებით დასახლებულ სოფელში, პირის სახელად დამოწმებული გვაქვს „ქართველი“ (որդիքս Քարթւելին Գրիգոր և Սարգիս) 1213 წლის ეპიგრაფიკულ ძეგლში.[8] ეს ქართველი და მისი ძენი,

---

[1] შილაკაძე 1955: 81.
[2] Վարդան 1861: 156.
[3] Géographie 1881: 26.
[4] აბდალაძე 2005: 176.
[5] Վարդան 1862: 119; ნ. ემინისეულ მოსკოვის გამოცემაში „დვალეთი“ არ გვხვდება.
[6] თომა მეწოფელი 1937: 20.
[7] აბდალაძე 2005: 37-38.
[8] მუსხელიშვილი 2014c: 198-199; გაგოშიძე, ჩანტლაძე 2009: 121-122.

ჩვეულებრივ, დიოფიზიტებად მიაჩნიათ,[1] თუმცა ეკლესიის ქტიტორებთან ერთად სარკავაგ ვარდაპეტის – ცნობილი სასულიერო მოღვაწის, მხითარ გოშის მოსწავლისა და გეტიკის მონასტრის წინამძღვრის[2] – დასახელება იმის მანიშნებელია, რომ გრიგორისა და სარგისის მამა ქართველყოფილია, რომელმაც გარკვეულ გარემოში (სომხურში) ჯერ სარწმუნოება შეიცვალა (მონოფიზიტობაზე მოექცა) და მერე ენაც დაკარგა.

ეს ორიოდე მაგალითიც კარგად აჩვენებს, რომ ეთნოკულტურული დინებები ანისში მრავალმხრივი ყოფილა.[3] მხითარ გოში დაუფარავად აცხადებს, რომ არა მხოლოდ ქართველები ნათლავდნენ ხელმეორედ სომხებს, არამედ სომხებიც გადანათლავდნენ ქართველებს.[4] რამდენად ხშირი იყო დიოფიზიტების მონოფიზიტობაზე გადასვლის შემთხვევა, ძნელი სათქმელია. საინტერესო ისაა, რომ ეს ყველაფერი საქართველოს სამეფოს ძლიერების ზენიტში ხდებოდა. პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად ქართული სახელმწიფო, ჩანს, პროზელიტიზმის ამგვარ გამოვლინებებსაც (დიოფიზიტების გამონოფიზიტებას) იწყნარებდა.

აღნიშნული პროცესი მომდევნო საუკუნეებშიც გრძელდებოდა, განსაკუთრებით სომხური პროვინციების საქართველოს სამეფოსგან ჩამოცილების შემდეგ. მხარგრძელთა სამფლობელოებში (შირაკი, ამბერდი) ქართველთა ჩასახლებისა და დენაზიონალიზაციის პროცესმა ასახვა ჰპოვა ზაქარია ქანაქერცის ნახევრადლეგენდარულ გადმოცემებში მისი ქართული წარმომავლობის შესახებ.[5]

---

[1] მუსხელიშვილი 2014c: 199; ბერძენიშვილი 2014: 413-414; Цагарейшвили 2009a: 389.

[2] Киракос Гандзакеци 1976: 141. თუმცა, ამგვარი იდენტიფიკაცია სრულებითაც არ არის საეალდებულო.

[3] XIII ს-ში ცნობილია ქრისტიანებისა და „ტაჭიკების" ქორწინების ფაქტებიც, განსაკუთრებით, არისტოკრატულ ზედაფენებში (აბდალაძე 2005: 57). საქართველოს სამეფოს, კერძოდ, ანისის მუსლიმი მოსახლეობისადმი ტოლერანტული დამოკიდებულების მაგალითია დვინის სასამართლო პროცესში ანისის ყადის მონაწილეობა (აბულაძე 1985: 54; მუსხელიშვილი 2014b: 47).

[4] მხითარ გოში 2012: 86, 122.

[5] Закарий Канакерци 1969: 270-273; დავლიანიძე 1987: 109-111.

§ 5. საეკლესიო ცენტრის მოშლა ანისში

პოლიტიკური ცვლილებების მიუხედავად, მცხეთის საკათალიკოსო XVI საუკუნის დასაწყისშიც ინარჩუნებდა თავის იურისდიქციას ანისზე.[1] ამისი ერთ-ერთი მიზეზი ანი-შირაკში ქართული მოსახლეობის მკვიდრობა უნდა ყოფილიყო. ზემოთ მოვიტანე ევლია ჩელების უთუმცაო ჩვენება XVII ს-ში შორაგელის ციხესთან ქართველთა დასახლების არსებობის შესახებ. კიდევ უფრო საინტერესოა ოფიციალური თურქული ისტორიოგრაფიის მიერ ანი-შირაკის ქართულ პროვინციად აღიარება. ევლიას თანახმად, „მაღაზბერდის ციხე: ძველი კანონის მიხედვით საქართველოს მიწაზე, ყარსის ვილაიეთის მბრძანებლობის ქვეშ მირ-ლივას სადგომი ადგილი იყო... ციხის ძირას არფა-ჩაი მიედინება. ეს მდინარე საქართველოს მხრიდან მოდის... ეს მაღაზბერდის ციხე სპარსელთა შურა-გელის ციხის მიწაზეა...“;[2] იმავე ავტორის სხვა ჩვენებით „შურაგელის ძველი ციხე დანგრეულია. სამასი სახლი აქვს. რადგანაც მისი ნაჰიეების უმრავლესობა არფა-ჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლი-ანად ყარსის საბრძანებელშია. ესეც საქართველოდანაა“.[3] თურქი ისტორიკოსი განმარტავს კიდეც თავის ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონცეფციას: „მდინარე არეზისა (არაქსის – ავტ.) და ზანგის (რაზდანის – ავტ.) ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი კავკასიის მთების ჩათვლით, ხაზართა ზღვამდე (კასპიის ზღვამდე – ავტ.) დაღისტნად და საქართველოდ ითვლება“.[4] ცხადია, ევლია ჩელები გადმოსცემს XII-XIII სს. მიჯნაზე ისლა-მურ სამყაროში შემუშავებულ პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ფორ-მულას, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ცოცხლობდა მახლო-ბელი აღმოსავლეთის იმპერიებში.

მაგრამ სად მდებარეობდა ქართული სამწყსოს ცენტრი? რჩებოდა ის კვლავ ქალაქ ანისში თუ იცვალა მდებარეობა? ან

[1] დოლიძე 1970: 244-246; ჭეიშვილი გ. 2013a: 250.
[2] ევლია ჩელები 1971: 311.
[3] იქვე, 314-315.
[4] იქვე, 315.

როგორ წარიმართა მთლიანად სამწყსოს ბედი? განაგრძობდა ცალკე ეპარქიად არსებობას თუ დროდადრო რომელიმე კათედრასთან ერთიანდებოდა?[1] კითხვის დასმა სავსებით კანონზომიერია იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ გაცილებით უფრო ძლიერი ანისის სომხური ეპარქია ცენტრებისა და საზღვრების ცვლილებას განიცდის.

ზემოთ დავინახეთ, რომ XIV ს-ის დასაწყისისთვის ანისის სომხური საეპისკოპოსო ანბერდსაც მოიცავდა. XIII ს-ის პირველ ნახევარში ანბერდსაც და ანისსაც საკუთარი ეპისკოპოსები ჰყავდა,[2] ამდენად საზღვრების აღმოსავლეთით განვრცობა შედარებით გვიანდელ მოვლენას წარმოადგენდა. ორი საეპისკოპოსოს გაერთიანება გამოწვეული უნდა ყოფილიყო, ერთი მხრივ, ანისის ეკონომიკური და დემოგრაფიული კრიზისით (მოსახლეობის შეთხელებით), ხოლო, მეორე მხრივ, ჰოვჰანავანქის პრესტიჟის ამაღლებით, რაც, ნაწილობრივ, იქ ბაგრატიონთა ალასტანელი შტოს დამკვიდრებითაც[3] შეიძლებოდა ყოფილიყო გამოწვეული.

თემურ-ლენგის გამანადგურებელი ლაშქრობებისა და თურქმანთა თარეშის შედეგად ანისის ეპისკოპოსის რეზიდენცია, როგორც 1426 წლის ჰიშატაკარანიდან ჩანს, დროებით თმოგვში ინაცვლებს.[4] საეკლესიო ცენტრის საქართველოს სამეფოს (ყოფილი) პერიფერიებიდან შუაგულისკენ, შედარებით უფრო მშვიდობიან და უკეთ დაცულ ჯავახეთში, გადასვლა კარგად ეწერება მაჰმადიანთაგან დარბეული სომხური მოსახლეობის ქართულ მიწა-წყალზე მიგრირების საერთო კონტექსტში.[5] საინტერესოა, რომ თმოგვის ციხის მიდამოებში საფლავებზე შე-

[1] როგორც, მაგალითად, იმავე პერიოდში მოოხრებულ ქვემო ქართლში მანგლელ-თბილელობა გაერთიანდა (ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: 148, 221-223; დოლიძე 1965: 128-129; დოლიძე 1970: 184, 186-187; ბერძენიშვილი 1979: 116-117).

[2] Киракос Гандзакеци 1976: 192.

[3] ნინიძე, სანაძე 1990: 117-119.

[4] აბდალაძე 1978: 45.

[5] Давлианидзе 1959: 199; ბერძენიშვილი დ. 2006: 255-256; აბდალაძე 1978: 117-118. სომხური მოსახლეობა თაეშესაფარს პპოვებდა საქართველოს სხვა მხარეებშიც: ტაოში, ქვემო ქართლში (განსაკუთრებით, ლორე-ტაშირში), შიდა ქართლში, კახეთში.

მორჩენილი მემორიალური ხაჩქარების სომხური წარწერები 1356-1425 წლებს შორისაა შესრულებული.[1] ანისის ეპისკოპოსის თმოგვში დამკვიდრება იმის მანიშნებელია, რომ ჯავახეთში მიგრანტთა შორის ანი-შირაკელებიც უნდა ყოფილიყვნენ.[2]

1485 და 1585 წლებით დათარიღებულ ხელნაწერებში ჰორომოსის წინამძღვარი ეპისკოპოსად მოიხსენება; ასევეა, თითქოს, ჰორომოსის ერთი ფრაგმენტული ლაპიდარული წარწერის მიხედვითაც.[3] ეს ეპისკოპოსი, ცხადია, შირაკის მღვდელმთავარია;[4] რეზიდენციის ანისის კათედრალიდან ჰორომოსში გადმოტანა კი ანისის დაცემის (მაჰმადიანთა აგრესია, მოსახლეობის ძალდატანებითი თუ ნებაყოფლობითი აყრა-გადასახლება) უტყუარი ნიშანია. 1606 წლის ანდერძ-მინაწერში ანისი ქალაქად იხსენიება,[5] რეალურად კი ნანგრევებად ქცეული ნაქალაქარი იგულისხმება.[6]

ცვლილებები სომხეთის საეკლესიო გეოგრაფიაში სხვა მხრივაც შეინიშნება. ანი-შირაკის მწყსობა ჰოვჰანავანქის მონასტერმა დაიჩემა. XVII ს-ის სომეხ სასულიერო მოღვაწეებს უკვე ეჭვიც არ ეპარებოდათ, რომ ტერიტორია ერასხაძორიდან მდ. რაზდანამდე, ანუ, არშარუნიქი, შირაკი, ამბერდი, ჰოვჰანავანქის მონასტრისთვის ყოფილა განკუთვნილი თვით წმ. გრიგოლ განმანათლებლის მიერ.[7] ზაქარია ქანაქერცისთან დაცული ჩვენების თანახმად, ქასაღსა და ყიფჩაღს შორის მდებარე მიწები ჰოვჰანავანქის ეპარქიაში შედიოდა, ხოლო შირაკავანსა და მარმარაშენს ერთდროულად მარმარაშენისა და ჰოვჰანავანქის მონასტრები მწყემსდნენ.[8] ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ შირაკავანიდან სხვადასხვა გადასახადი იკრიფებოდა.[9]

ამ მოვლენათა ფონზე ანელის მართლმადიდებლური სა-

---

[1] Давлианидзе 1959: 198-200.

[2] ანისის მოსახლეობისგან თანდათანობითი დაცლის შესახებ იხ. Акопян Т. 1985: 275-280.

[3] Խաչիկյան 1967: 70; Matevosyan 2015: 48-50; Karapetyan, Mahé 2015: 486.

[4] Մաթեվոսյան Կ. 1997: 101.

[5] Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974: 196.

[6] Акопян Т. 1985: 275.

[7] Закарий Канакерци 1969: 238.

[8] იქვე, 240.

[9] იქვე, 239.

მწყსოს ბედ-იღბლის გარკვევაც საინტერესო იქნებოდა სომხურ მიწებზე საქართველოს საეკლესიო გეოგრაფიის სრული სურათის წარმოსადგენად.

საქართველოსგან მოწყვეტილ ანისში ძლიერდებოდა თურქმანული მოსახლეობა, ქართველობა ნელ-ნელა ილეოდა, სომეხი დიოფიზიტებიც მონოფიზიტობას უბრუნდებოდნენ. მრევლის გაქრობასთან ერთად საქართველოს ეკლესიამაც დაკარგა ეს მხარე. როდის გაუქმდა ანისის საეპისკოპოსო, ზუსტად ცნობილი არ არის. ანელს, სამცხე-საათაბაგოს სხვა მწყემსმთავრებთან ერთად, ახსენებს არქანჯელო ლამბერტი (XVII ს-ის 30-იანი წლები).[1] მაგრამ იტალიელი მისიონერის ცნობები მეტად არეულია და ჭირს იმის თქმა, ის თანადროულ ვითარებაზე საუბრობს თუ ზეპირი, არცთუ ზუსტი, ტრადიციით ხელმძღვანელობს.[2] მისი თანამედროვე ევლია ანისში ასახელებს პატარა დანგრეულ ციხეს, ხოლო საკუთრივ ციხეში – „ერთ კეთილნაშენ დასახლებას“ სომხებისა,[3] ანუ ქართველთა და მათი ეპისკოპოსის ადგილი იქ არაა; კიდევ მეტი, XVII საუკუნის ანისში, როგორც დავინახეთ, სომხური საეპისკოპოსო საყდარიც კი მოშლილია. ანელს არც ვახუშტი ბატონიშვილი და იოანე ბაგრატიონი ასახელებენ. ანელის კათედრა, სავარაუდოდ, XVI საუკუნეში უნდა გაუქმებულიყო.

[1] თამარაშვილი 1995: 469-470.
[2] ჭეიშვილი გ. 2012: 47.
[3] ევლია ჩელები 1971: 312.

HISTORY AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF ANI
SUMMARY

Ani played a special role in Armenian lands under the control of the pan-Caucasian Georgian monarchy. Ani had both strategic and ideological importance for the Georgian kings. The Ani campaign, before the battle of Manzikert, was part of the policy of expelling Byzantium from Caucasia. After the Mantzikert, the occupation of Ani entailed the defeat of the Seljuks and the domination of Christian Georgia over northern Armenia. By establishing its rule in the Armenian Highlands, the Georgian Kingdom gained control over the roads running from Caucasia to Anatolia, Syria and Mesopotamia.

The battle of Ani formed an important episode of the wars waged against Islamic world. At the same time, these wars determined Georgia's position in Christendom. Through military means, the Bagrationis liberated Ani—the political and religious capital of Armenia—from the "infidels" (Muslims) and thus viewed themselves as legal heirs to Armenian kings and Byzantine emperors. Ani symbolized the Georgians' superiority over the Byzantines. Like Byzantine emperors, Georgian kings, too, claimed protect Christendom; military and religious achievements were consolidated with international acts. Consequently, Georgian monarchs replaced Greeks in the Caucasian-Anatolian region not only politically but also ecclesiastically.

In the High and Late Middle Ages at least three Georgian eparchies – Ani, Kars and Valashkert – functioned in northern Armenia. Admittedly, the formation of new eparchies is immediately connected with incorporating Armenian territories in Georgian Kingdom; however, expansion of the borders of Mtskheta Catholicosate was preceded by certain conditions.

The influence of the Georgian Church on neighboring Armenia is observed as early as the 7th-8th centuries, while at the end of the millennium it is particularly clearly revealed in cultural, as well as political life. The authority of Mtskheta Catholicosate grew with strengthening of diophysitism in Armenia.

In the 11th -12th centuries, when Armenia began to be incorporated into the Georgian state, there was a high likelihood of establishing

Georgian church in Ani. At every stage of political domination (1045, 1124-1126, and 1160s-1170s), Georgian castle guards would camp in the capital of the Bagratuns: in the Armenian or Armenian-Islamic environment Georgian army, facing "fidel" Greeks and "infidel" Seljuks, obviously, had to care for saving their soul and body; they were in need of the church where divine service and customs would be held not in Greek or Armenian, but in Georgian language according to Georgian ecclesiastical traditions. It can be said that Georgian army and church simultaneously invaded the foreign ethno-cultural environment. Georgian and Armenian-diophysite communities formed the congregation of Georgian church.

Information about the administration of Ani is scanty. It is known that Georgian kings assigned non-locals as officials and governors in the former capital city of the Bagratuns, which was one of the forms of state unification and consolidation. During the first annexation (1045), together with Queen Mariam, Ani was ruled by four noblemen of Meskheti and western Georgia. In the 1120s, the city was ruled by Abuleti, who came from Kartli or Kakheti, and Meskhetian noblemen, while in the 1160s-70s, the *amirspassalar* (commander-in-chief of army of Georgia) was in charge of governing Ani and its country. Alongside the Orbelis and their vassals, the Torelis and Meskhis also participated in administration of Ani. Like other cities of Georgia, Ani was governed by an emir appointed by the king. Early emirs (Sadun, Sargis Mkhargrdzeli) were descendants of the Armenized Kurds that had settled in Kvemo Kartli. This situation proved favorable to the success of the policy of Georgian kings in the former Armenian capital. The authorities attempted to incorporate Ani with the help of the monophysite bishop of Akhpat. Unlike the Byzantine Empire, which tried to overwhelm national Church in Ani, Georgian kingdom showed religious tolerance and gathered Armenian nobility and influential clergymen around itself.

In 1199, Ani ultimately joined the Georgian kingdom. In accordance with the tendencies of the epoch, the city 'was given away' for patronage; Armenian Bagratunis' 'famous house' and title of *shahinshah* was inherited by the Mkhargrdzelis. Ani-Shirak was held by Zakaria Mkhargrdeli. Besides Ani, the principality established by Zakaria Mkhargrdzeli covered Lore-Tashiri (partly) and Amberd. Zakaria ended

up the inheritor of not only Shadadids of Ani, but that of the overthrown Orbelis (former *amirspassalars* of Georgia and owners of Lore-Ani) as well. Under his heir – Shanshe, borders of the lordship expanded to the south, too, at the expense of Surbmari and Valashkert. This large feudal domain was referred to as the house of Shanshe by Armenian authors, and as Shahansha-i Ani Tuman - by Persian historians. Zakaria's brother, Ivane Atabag-*Amirspassalar* retained sovereignty in the northern part of Shirak, but it did not last long. By the 1230s-40s Ani represented just Shanshe's 'house and throne'. There were other minor feudal countries on the territory of Ani-Shirak, including houses of Shanshe's numerous descendants. Their centers (except for Mren) and borders are impossible to identify at this stage. While discussing social geography of the country of Ani, it is significant to consider that the Mkhargrdzelis were not buried in Ani, i. e. the city of Ani was deprived of one of the most important attributes of a seigneurie – crypt. This fact must have meant that Ani and its country remained under the king's authority as well.

In Armenian sources the country of Ani, as a constituent of the Georgian kingdom, is cited by the traditional name of Shirak, while Georgian sources mention only 'the country of Ani', 'whole Ani' or 'Ani'. Division of Georgia into the countries of fortress-cities was an ordinary practice and it reflected a certain stage of territorial development. On the other hand, tendencies of an epoch were expressed in political-geographical terminology. The country of Ani was divided into Upper and Lower Shirak, sometimes referred to, respectively, as the country of Shirakavan and the community of the city Ani. In Georgian charts the mentioned countries correspond to Shirakoan and Maghasberd. Replacing Ani with Maghasberd implied shifting the center, which could have been caused by economic and demographic degradation of Ani (late 13th c – 14th c). The city of Ani possessed its own micro-country too. Georgian and Armenian chroniclers refer to it as 'the Gates of Ani'.

Ani was connected to other parts of Georgian kingdom by several routes. One of them was called the 'route of Ani'. It ran along the upper stretch of the Akhurian to Samtskhe-Javakheti, where the roads forked – one led to Mtskheta-Tbilisi, and the other went to western Georgia.

This section of the road operated from as early as the Classical period. Georgian leaders highly valued the Javakheti-Shirak (Ani) route when Kvemo Kartli was occupied by the Kvirikids of Tashir-Dzorageti and Arab emirs of Tbilisi. The Javakheti residences of the Bagrationis – Dlivi, Ghrtila, Bozhano – demonstrate Georgian kings' growing interests not only towards Byzantium or Tbilisi, but Ani as well. After establishing Akhalkalaki, Akhalkalaki-Ani route acquired special importance. It was so convenient that it could be used in heavy snow and severe frost as well. After freeing Tbilisi and Kvemo Kartli, the shortest way of linking the Georgian capital with Ani was arranged along the Debeda gorge. From the sources of the Debeda the routes forked down along the river as well as in the direction of the Mashavera and the Aghstapa. From the 12th century Georgian kings' fights for Ani proved favorable to the intense revival of the Dmanisi-Lore-Ani main road. It becomes clear why Georgian *amirspassalars* possessed both Lore and Ani under the united monarchy. It must also be mentioned that between October and April the passes from the Debeda gorge to Akhurian were hard to use or just impassable at all. These roads operated until the late Middle Ages too. The transport system and the nature of the roads too determined the degree of Ani-Shirak's integration in the Georgian kingdom.

At the turn of the 13th century, Georgian church was firmly established in Ani. This significant fact was symbolically expressed in the interior wall-painting of St. Grigol Church. The motif of the painting totally reflects the idea expressed in medieval Georgian polemical writing about disorientated Armenians' rejoining Catholic Church and four patriarchates by entering Georgian church.

By the beginning of the 13th century the country of Ani belonged directly to Mtskheta catholicosate. Ownership of land by catholicos-patriarchs in Shirak is evidenced after founding the eparchy of Ani as well. Documents of 1425 and 1592 list the following villages belonging to Svetitskhoveli: Tskaromravali 'above Marmashen', Tsinubani, Pudzemargi, Velta, Mtavrangelozisa. They are presumably localized in the country of Shirakavan.

The decision of establishing a Georgian eparchy was determined during the visit of Etipane Cathoicos (1218) in the former capital city of

Armenians. Eparchial organization of newly incorporated territories, on the one hand, resulted from the interests of Georgian Church (resp. the state) (strengthening the diophysite congregation), and, on the other hand, met with the Mkhargrdzelis' ambitions (having their own bishop). Georgian eparchy of Ani must have been established between 1218 and 1223/24. The first and, so far, the only prelate of Ani known to us is David.

Opinions about the cathedral are divided. We share the one arguing that it must have been Georgian church. Its location at the Lions' Gate, near the main road and extremely important lapidary inscriptions (demonstrating the Georgian domination over the Armenian ones) carved on it must substantiate this opinion. In addition to the topography and epigraphy, the language of church service would remind the citizens and visitors about "rise" of the northern sovereign (i.e. Georgian Bagarationis) and the Armenians' forthcoming revival by the "spirit of God", as prophesied by Armenian Church fathers.

The bishopric of Ani comprised the Shirak province on the river Akhurian, as well as Zarushat (vicinities of modern Arpa) the Jarji. At the west it was bordered by the eparchy of Kars, at the north-west – Tskarostavi one, at the north – catholicosate estates in Abotci, and at the north-east – the eparchy of Hyunevan/Dzeli Cheshmariti (later – Akhtala).

In the 13th -14th cc (probably, later, too), two patriarchates – Mtskheta and Antioch – claimed jurisdiction over the Ani region. The *Notitia Antiochena* placed Ani-Shirak unambiguously under the Patriarch of Antioch. In the *Notitia* Maurocastron and Ani are listed among the bishops dependent on Antioch. Their relationship is not quite clear. The relationship between Georgian and Greek eparchies is unclear either. However, it is certain that Georgian episcopate originated and developed independently from the Greek one – the difference in church geography supports this opinion (number of eparchies, borders, number of bishoprics). The Georgian bishopric of Anisi, as well as those of Valashkerti and Kari, developed in northern Armenia independently from the Greek as a result of Georgian state policy. The robust political-theological phraseology of the thirteenth-century Georgian writers

would have served to justify the canonic rights of the Georgian Church over the Ani-Shirak and other Armenian provinces.

It is noteworthy that the Georgian episcopate of Ani did not cover just one seigneurial estate and its territories were occupied by several feudal houses.

The emergence of Georgian episcopates in northern Armenia points to the growth of Georgian/Georgian-speaking population in the region. More precisely, infiltration of a Georgian ethno-cultural element and origination of Georgian ecclesiastical formation in northern Armenia were mutually determining processes. The term 'Kartveli' (Georgian) in Ani-Shirak of the 13th century is first documented in the regulation issued by Catholicos Etipane. In his wording the term 'Kartvels'. (Georgians) implies not the Orthodox in general, but the diophysites who lived in the Georgian state, were part of Georgian church and conducted religious service in Georgian language. It was this Orthodox community – both Georgians and Armenians – that the regulation was designated to, just like other Georgian-language legislative acts, epitaphs, pilgrims' inscriptions carved and painted on the walls of the churches and monasteries of Ani. It is implied that non-Georgians used to read in Georgian language and understood it, i. e. they were Georgian-speaking people. Habitation of Georgian population in Ani-Shirak is well backed by absolutely clear Georgian toponymy (Pudzemargi, Mtavarangelozisa, Chala, Shavta, etc.) and accounts of Ottoman sources (Evliya Çelebi) as well. Close relations between Georgian/Georgian-speaking and Armenian population of Ani is expressed in penetration of Georgian ecclesiastical, social and everyday terms in the speech of the residents of Ani.

A major part of the diophysite congregation of Ani comprised Armenians. Using Georgian language by Armenian diophysites was not universal. On the contrary, they lived with their native language, which was the major instrument of their national-religious self-awareness; they cherished their historical memory, lived on national roots. And Georgian church reasonably put up with conducting service in a non-Georgian language (i.e. Armenian) within its borders – these Armenian-language religious and secular persons acted as main agents in the process of

approximating Georgian and Armenian churches and converting the monophysites to the diophysites. The congregation of the bishops of Ani made up of the monophysites converted to diophysites. This process kept going under the Mongol rule as well. In some cases, new Georgian settlers in Ani-Shirak also used to get denationalized. In certain situations they initially changed their faith (i.e. they were baptized as monophysites) and then lost their language and national awareness too.

Under the Mongol rule, Ani remained part of Georgian kingdom. It is evidenced by Armenian epigraphy and accounts of European travellers. Only after the Mkhargrdzelis sold Ani and Mren, Ani became possession of Sahib-Divan, Sahmadin and Karimadin (from 1263). After this time, lapidary inscriptions of Ani-Shirak indicate the sovereign authority of the country as 'Ilkhanate' and the Mongol khans seem to be masters. The coins of the second half of the 13th century are typically inscribed with the names of foreign rulers and not Georgian kings. Indeed, this circumstance could be pointing to weakening of the power of the Bagrationis, and, in particular cases, even to its collapse. Ani's independence did not last long. In the early 1280s, Georgian king's jurisdiction over Ani was restored: alongside Tbilisi and Kars, it was considered the domain of Demetre II.

From the end of the 13th century Ani is controlled by the Mkhargrdzelis again. In the earliest inscriptions and documents issued by them (1289, 1301) Il-khans are referred to as sovereign rulers, while there is no mention of Georgian kings. It was at the same time that a mint started to operate in Ani, where coins were struck in the name of khans. The striking of coins continued for almost 150 years. It particularly advanced under the khanate of Abu-Said Bahadur. Do these facts imply changes in the political map of Georgia? The answer is no, as, according to the accounts of oriental sources (the Ani colophon of 1298, an anonymous Sebastian chronographer, inscription on the Lion Gate in Ani, Abu-Said Khan's decree on Manuche mosque in Ani, Hamd-Allah of Qazwin, Ahmed Ben-Muhammad El-Jafar), Ani remaind within Georgian borders. A similar political-Geographical picture is expressed in Georgian chronicles too (Hundred Years Chronicle).

In the late 13th c – early 14th c the House of Shanshe conceded considerable part of Lore-Tashir, Amberd, and made do with Ani alone. However, the situation changed here too and by the 1350s, alongside taking the Mkhargrdzelis' positions over, princes of Samtskhe – Jakelis –gained control over their estate country – Ani - as well.

Georgia lost the country of Ani around 1400. Despite the changes in political geography, ecclesiastical geography remained the same and jurisdiction of Georgian church still operated in the region at the beginning of the 16th century. However, being cut off from Georgia Ani became open to new wave of nomadism and Islamism. Turkomens started to gather strength. Meanwhile Georgian population diminished and Armenian diophysites began to revert to monophysitism. And the Georgian Church lost the region as a result of disappearance of Georgian (diophysite) congregation. It is unknown when exactly the eparchy of Ani was abolished. Alongside other bishops of Samtskhe-Saatabago, the one of Ani is mentioned by Arcangelo Lamberti (the 1630s). However, the accounts of the Italian missionary are really messed up and it is difficult to identify whether he is discussing his contemporary situation or is guided by oral, not very accurate tradition. His contemporary Evliya Çelebi refers to a small demolished fortress and a 'well-built settlement' of Armenians within the fortress, while there is no mention of Georgians and their bishop in it. Moreover, at the beginning of the 17th century even the Armenian episcopal church is abandoned in Ani. Likewise, the bishop of Ani is not mentioned by Prince Vakhushti and Ioane Bagrationi. The bishopric of Ani was probably abolished in the 16th century.

At the end of the 18th century, Shoragel, eastern part of the country of Ani, returned to the orbit of the Georgian state again. Aaccording to late 18th-century Russian military sources king Erekle II of Kartli and Kakheti returned Shoragel to the Khan of Yerevan, but later he became enraged and took it back again. To some extent, this narrative explains the fact that the map of Colonel Burnashev of 1784 shows Shoragel within the borders of Yerevan Khanate. However, it should be considered that in the materials dated to March-July of 1784 Shoragel is shown as a country separated from Yerevan Khanate and being under Erekle's protection. To a certain time, the annexed Shoragel was still

ruled by a sultan. After around 1788 it turned into a royal domain ruled by a *mouravi* (prefect). The field and the mountain of Shoragel were on the list of royal patures and hunting areas. It was still considered to be the region richest in crops. Pastures also brought revenues. Apart from economic importance, incorporation of Shoragel had military-strategic importance as well. It played a major role in protecting the borders and security of the country. In the autumn or winter of 1800, the khan of Yerevan took Shoragel back, but in 1805 Russian army occupied it and annexed it to Georgia 'henceforth and forever'. In 1840, together with Abotci and Bambaki, Shoragel became a *uezd* of Alexandropolis and entered the *gubernia* of Yerevan in 1849. This is how the history of existence of Ani-Shirak and its individual countries in the Georgian state or within its administrative borders came to an end.

შემოკლებათა განმარტებანი

გეორგიკა – გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.

ენიმკის მოამბე – ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

ეტიუდები – ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბილისი.

იიშ – ისტორიის ინსტიტუტის შრომები.

მაცნე – მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია.

მსკი – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

სსმბ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ქართლის ცხოვრება – ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი.

REArm - Revue des études arméniennes.

RHC. Arm - Recueil des historiens des croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Documents arméniens, Paris.

Вестник ПСТГУ - Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета.

ЗВОИРАО - Записки Восточнаго отделения Императорскаго Русскаго Археологическаго общества. Под ред. Барона В. Розена.

ЗКОИРГО - Записки Кавказскаго отдела Императорскаго Русскаго Географическаго общества.

ИИАК - Известия Императорской Археологической Коммиссии.

ИКОИА - Известия Кавказскаго Общества истории и археологии.

Некоторые вопросы - Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии. Научный ред. Д. Мусхелишвили, Тбилиси.

ПЭ - Православная Энциклопедия, Москва.

СМОМПК - Сборникъ материалов для описания местностей и племенъ Кавказа.

ბიბლიოგრაფია

აბდალაძე 1978: *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბილისი.

აბდალაძე 2005: აბდალაძე ალ., *სომხურ ხელნაწერთა X-XIII საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების ცნობები საქართველოს შესახებ*, თბილისი.

აბულაძე 1985: აბულაძე ი., სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გარშემო, *შრომები*, IV, თბილისი, 50-63.

ალექსიძე 2009: ალექსიძე ზ., გრიგოლ განმანათლებლისა და საჰაკ პართელის ხილვათა ინტერპრეტაციები ძველ ქართულ პოლემიკურ ლიტერატურაში, *ისტორიანი: სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი*, 473-483.

ალექსიძე 2010: ალექსიძე ზ., რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI ს-ის კავკასიაში, *ქრისტიანული კავკასია*, I, თბილისი, 145-158.

ალექსიძე 2014: ალექსიძე ზ., განძასარის წარწერა, *მაცნე*, 1, 107-122.

არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია*, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი.

ბაინდურაშვილი 2017: ბაინდურაშვილი ხ., ამირა/ამირათ-ამირა, *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში* (ენციკლოპედიური ლექსიკონი), თბილისი, 102-105.

ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, *ქართლის ცხოვრება*, II, 115-150.

ბახტაძე 2003: ბახტაძე მ., *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში*, თბილისი.

ბერიძე 1972: ბერიძე გრ., ჯავახეთის გეოგრაფიულ სახელთა წარმოება, *მნათობი*, 11, 187-192.

ბერძენიშვილი დ. 1979: ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი*, ნაკვ. I, თბილისი.

ბერძენიშვილი დ. 1985: ბერძენიშვილი დ. *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან: ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი*, თბილისი.

ბერძენიშვილი დ. 2006: ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები*, თბილისი.

ბერძენიშვილი დ. 2014: ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან*, თბილისი.

ბერძენიშვილი ნ. 1955: *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, გვიანფეოდალური ხანა*, III (აღმშენებლობა, სახელ-

მწიფო ეკონომიკა, ქონება), მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა, თბილისი.
ბერძენიშვილი ნ. 1966: ბერძენიშვილი ნ., *გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში*, თბილისი.
ბერძენიშვილი ნ. 1966a: ბერძენიშვილი ნ., ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, III, თბილისი, 74-112.
ბერძენიშვილი ნ. 1974: ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VII, თბილისი.
ბერძენიშვილი ნ. 1979: ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, IX, თბილისი.
ბერძენიშვილი ნ. 1990: ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, თბილისი.
ბერძნიშვილი 1964: ბერძნიშვილი მ. საქართველო XVI საუკუნის პირველ ნახევარში, *საქართველოს სსრ ატლასი*, თბილისი-მოსკოვი, 253-254.
ბერძნიშვილი 1966: ბერძნიშვილი მ., საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს, *საქართველო რუსთაველის ხანაში*, თბილისი, 52-65.
გაბაშვილი 1976: გაბაშვილი მ., „ვეფხისტყაოსნის" ურბანისტიკული ტერმინოლოგიიდან (ხანაგა), *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები*, I, თბილისი, 95-105.
გაგოშიძე, ჩანტლაძე 2009: გაგოშიძე გ., ჩანტლაძე ნ., *მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, თბილისი.
გიორგი კედრენე 1963: გიორგი კედრენე, *გეორგიკა*, V, 7-82.
გივიაშვილი 2015: გივიაშვილი ი., ანისის ეპარქიის ქართული სიძველეები, *საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია, ენციკლოპედია*, I, თბილისი, 214-216.
გორდეზიანი 1984: გორდეზიანი ლ., "განგება დარბაზობისა" როგორც საისტორიო წყარო, *მაცნე*, 4, 75-83.
დავით ბატონიშვილი 1964: *სამართალი ბატონისშვილის დავითისა*, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო დ. ფურცელაძემ, თბილისი.
დავლიანიძე 1987: დავლიანიძე ლ., ზაქარია ქანაკერცის ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, VII, 104-111.
დარჩიაშვილი 2010: დარჩიაშვილი შ., *ძიებანი ქართულ-სომხური ურთიერთობების ისტორიიდან*, თბილისი.
დოლიძე 1965: *ქართული სამართლის ძეგლები*, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (IX-XIX სს.), თბილისი.
დოლიძე 1970: *ქართული სამართლის ძეგლები*, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), თბილისი.

დოლიძე 1981: *ქართული სამართლის ძეგლები*, VII, სასამართლო არზა-ოქმები, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი.
დოლიძე 1985: *ქართული სამართლის ძეგლები*, VIII, სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი.
ევლია ჩელები 1971: *ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“*, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, I, თბილისი.
ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, I, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, I, თბილისი.
ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, II, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ნ. თარხნიშვილმა, ბ. ლომინაძემ, თბილისი.
ეპისტოლეთა წიგნი 1968: *ეპისტოლეთა წიგნი*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი.
ვარდანი 2002: ვარდანი, *მსოფლიო ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ, თბილისი.
ვახუშტი 1973: ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*, IV.
ვახუშტი 1997: ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ატლასი*, თბილისი.
ვოლკოვი, შენგელია 1989: ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადეს ა. ვოლკოვმა და ნ. შენგელიამ, II, თბილისი.
თამარაშვილი 1995: თამარაშვილი მ., *ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე*, თბილისი.
თამარაშვილი 2011: თამარაშვილი მ., *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის*, ტფილისი.
თაყაიშვილი 1907: თაყაიშვილი ე., *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი*, I, ტფილისი.
თაყაიშვილი 1910: *საქართველოს სიძველენი*, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, III, ტფილისი.
თაყაიშვილი 1913: თაყაიშვილი ე., "მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან" და შენიშვნები ამ ცნობების შესახებ, *ძველი საქართველო*, II, 54-66.
თაყაიშვილი 1991: თაყაიშვილი ე., *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს*, თბილისი.

თბილისის ვილაიეთის დავთარი 2009: *1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი*, I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს ს. ჯიქიამ და ნ. შენგელიამ, თბილისი.
თოვმა მეწოფეცი 1987: თოვმა მეწოფეცი, *ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლებისა*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო კ. კუციამ, თბილისი.
თომა მეწოფელი 1937: თომა მეწოფელი, თარგმანი, შესავალი წერილი და კომენტარები პროფ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბილისი.
იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: *იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბილისი.
იოანე ბაგრატიონი 1986: იოანე ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა, თბილისი.
იოანე დრასხანაკერტელი 1965: იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი.
ისტორიანი და აზმანი 1959: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, *ქართლის ცხოვრება*, II, 1-114.
ისქანდერ მუნში 1969: *ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, თბილისი.
კაკაბაძე 1913: კაკაბაძე ს., *თაეგადასავალი იესე ოსეს შვილისა*, ტფილისი.
კალანდია, ასათიანი 2011: კალანდია გ., ასათიანი ქ., ანისის ნაქალაქარის ქართული წარწერები (I და II სამეცნიერო ექსპედიციის ანგარიშები), *ვალერი სილოგავა: მოგონებები, სამეცნიერო სტატიები*, თბილისი, 85-92.
კაპანაძე 1969: კაპანაძე დ., *ქართული ნუმიზმატიკა*, თბილისი.
კეკავმენოსი 1963: კეკავმენოსი, *გეორგიკა*, V, 314-315.
კეკელია 2012: კეკელია ვ., ანისის ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის კონფენსიონალური კუთვნილების საკითხისათვის, *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, V, 101-107.
კეკელიძე 1956: კეკელიძე კ., ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, *ეტიუდები*, I, თბილისი, 283-299.
კეკელიძე 1957: კეკელიძე კ., ორი ექვთიმე ძველ ქართულ მწერლობაში (მთაწმიდელი თუ იერუსალიმელი?), *ეტიუდები*, IV, თბილისი, 90-104.
კლავდიოს პტოლემაიოსი 1955: ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემაიოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო", ცნობები საქართველოს შესახებ, *მსკი*, 32, 39-65.

კლდიაშვილი 2017: კლდიაშვილი დ., ამირეჯიბი, *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში* (ენციკლოპედიური ლექსიკონი), თბილისი, 108-111.

კლდიაშვილი... 1991: *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი:* XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, ტომის რედ.: მ. სურგულაძე, ჯ. ოდიშელი, თბილისი.

კლდიაშვილი, სხირტლაძე 1999: *გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები,* I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და ზ. სხირტლაძემ, I, თბილისი.

კუდავა 2016: კუდავა ბ., ტიგრან ჰონენცის ქართული წარწერა ანისში, *ძველი ხელოვნება დღეს,* 7, 118-131.

ლეონტი მროველი 1955: ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება,* I, 3-138.

ლოლაშვილი 1983: *ძველი ქართული პოლემიკური ლიტერატურის ორი ძეგლი,* ძველქართული ხელნაწერების მიხედვით დასაბეჭდად მოამზადა ივ. ლოლაშვილმა, *ლიტერატურული ძიებანი,* თბილისი, 262-287.

ლომოური 1958: ლომოური ნ., ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, *იიშ,* IV,,99-118.

ლორთქიფანიძე 1979: ლორთქიფანიძე მ., საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები,* III, თბილისი, 210-262.

ლორთქიფანიძე 1979a: ლორთქიფანიძე მ., საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები,* III, თბილისი, 263-295.

მათე ურჰაელი 1966: დავლიანიძე ლ., მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, *საქართველო რუსთაველის ხანაში,* თბილისი, 242-252.

მაისურაძე 1982: მაისურაძე გ., *ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში,* თბილისი.

მაისურაძე 2002: მაისურაძე გ., *ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში,* თბილისი.

მატიანე ქართლისა 1955: მატიანე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება,* I, 249-317.

მელიქსეთ-ბეგი 1940: მელიქსეთ-ბეგი ლ., გარესჯის "მრავალმთის" სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა – ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული, *ენიმკის მოამბე,* V-VI, 153-176.

მესხია 1970: მესხია შ., შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან, *მნათობი,* 1, 143-167.

მესხია 1979: მესხია შ., *საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში*, თბილისი.
მეჰმედ რაშიდი 1976: *მეჰმედ რაშიდის ცნობები საქართველოსა და ზოგიერთი მეზობელი ქვეყნის შესახებ*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო ვ. ჩოჩიევმა, თბილისი.
მიქელ პსელოსი 1966: მიქელ პსელოსი, *გეორგიკა*, VI, 1-19.
მიხეილ ატალიატე 1966: მიხეილ ატალიატე, *გეორგიკა*, VI, 20-32.
მოვსეს ხორენაცი 1984: მოვსეს ხორენაცი, *სომხეთის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბილისი.
მუსტაფა ნაიმა1979: მუსტაფა ნაიმა, *ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ, თბილისი.
მუსხელიშვილი 1967: მუსხელიშვილი დ., კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, III, 55-130.
მუსხელიშვილი 1980: მუსხელიშვილი დ., *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, თბილისი.
მუსხელიშვილი 1993: მუსხელიშვილი დ., ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*, თბილისი, 337-377.
მუსხელიშვილი 2006: მუსხელიშვილი დ., კიდევ ერთხელ თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტის შესახებ, *შოთა მესხია 90*, თბილისი, 126-144.
მუსხელიშვილი 2014a: მუსხელიშვილი დ., კავკასიური პოლიტიკა შუა საუკუნეების საქართველოში, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა*, თბილისი, 105-114.
მუსხელიშვილი 2014b: მუსხელიშვილი დ., ქართველი ერის ზნეობრივი ორიენტირებისათვის, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა*, თბილისი, 46-49.
მუსხელიშვილი 2014c: მუსხელიშვილი დ., ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა*, თბილისი, 168-200.
მუსხელიშვილი 2016: *საქართველოს ისტორიის ატლასი*, მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, მთავარი რედ. დ. მუსხელიშვილი, თბილისი.
მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: მუსხელიშვილი დ., ჭეიშვილი გ., დაუშვილი ა., *ქართველი ერის კონსოლიდაციის ეტაპები და თავისებურებანი უხსოვარი დროიდან დღემდე*, თბილისი.

მხითარ აირივანეცი 1990: მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბილისი.
მხითარ გოში 1968: დავლიანიძე ლ., მხითარ გოშის "ალბანეთის ქრონიკა", *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, II, თბილისი, 27-49.
მხითარ გოში 2012: მხითარ გოში, *ქართველთათვის*, სომხურიდან თარგმნა და გამოკვლევები დაურთო ნ. ჩანტლაძემ, თბილისი.
ნიკოლოზ გულაბერისძე 2007: ნიკოლოზ გულაბერისძე, *თხზულებანი*. გამოსაცემად მოამზადა ნ. სულავამ, თბილისი.
ნინიძე, სანაძე 1990: ნინიძე დ., სანაძე მ., ჰოვჰანავანქის მონასტრის ეგვტერის წარწერა და ალასტანელ „პროვინციის მეფეთა" ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, *მაცნე*, 3, 112-128.
ომან ხერხეულიძე 1989: ომან ხერხეულიძე, *მეფობა ირაკლი მეორისა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლ. მიქიაშვილმა, თბილისი.
პაპუნა ორბელიანი 1981: პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი*, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი.
ჟამთააღმწერელი 1987: ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატიანე*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ, თბილისი.
ჟორდანია 1892: *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, I, ტფილისი.
ჟორდანია 1897: *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, II, ტფილისი.
სილოგავა 2001: სილოგავა ვ., ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა, *ახალციხე-ყარსი*, ახალციხე, 13-49.
სილოგავა, ახალაძე 2012: სილოგავა ვ., ახალაძე ლ., *ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები, ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი*, ზ. ალექსიძის რედაქციით, თბილისი, 26-139.
სიმეონ ერევანცი 1997: გიგაური ლ., *საქართველო სიმეონ ერევანცის "მემუარებში"*, თბილისი.
სტეფანოს ორბელიანი 1978: *სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა"-ს ძველი ქართული თარგმანები*, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი.
სუმბატ დავითის-ძე 1955: სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, *ქართლის ცხოვრება*, I, 372-386.

სურგულაძე 2013: სურგულაძე მ., ქართული საისტორიო ტრადიცია მეექვსე მსოფლიო კრების შესახებ, *ლოგოსი*, 7, 190-195.
სურგულაძე 2015: სურგულაძე მ., ოსმალობის პერიოდის მცხეთის ორი დოკუმენტი, *მრავალთავი*, XXIV, 321-337.
სურგულაძე 2016: სურგულაძე მ., *„მცხეთის სახლი“*, თბილისი.
სურგულაძე, აბაშიძე 2016: *ქართული ისტორიული საბუთები*, XVI საუკუნე (ქართლი და სამცხე-საათაბაგო), ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზდა თ. აბაშიძემ, თბილისი.
ტაბალუა 1984: ტაბალუა ი., *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში*, I, თბილისი.
ტბეთის სულთა მატიანე 1977: *ტბეთის სულთა მატიანე*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბილისი.
ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: კაკაბაძე ს., *ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია*, ტფილისი.
ფუთურიძე 1962: *სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში*, I$_2$, გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, თბილისი.
შილაკაძე 1955: შილაკაძე ივ., *ძველი სომხური ენის გრამატიკა*, თბილისი.
ქათიბ ჩელები 1978: *ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ, თბილისი.
ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი 1953: *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბილისი.
შენგელია 1987: *XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ, I, თბილისი.
ცაგარეიშვილი 2005: ცაგარეიშვილი ე., სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, XXI, თბილისი, 273-285.
ცაგარეიშვილი 2012: ცაგარეიშვილი ე., *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორი წყაროებში*, თბილისი.
ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: *ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ. შანიძემ, თბილისი.
ჭეიშვილი ა. 1982: ჭეიშვილი ა., *ერევნის ხანების მიერ საქართველოში გამოგზავნილი წერილები (მე-18 საუკუნის II ნახევარი)*, თბილისი.

ჭეიშვილი გ. 2007: ჭეიშვილი გ., ტაოს საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები ადრე შუა საუკუნეებში, *მშვენიერება მოსილი სევდით (თამარ გამსახურდია 70)*, თბილისი,109-116.

ჭეიშვილი გ. 2012: ჭეიშვილი გ., კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, *ჰუმანიტარული კვლევები, წელიწდეული*, 3, 33-53.

ჭეიშვილი გ. 2013: ჭეიშვილი გ., ვალაშკერტის საეპისკოპოსო, *ჰუმანიტარული კვლევები, წელიწდეული*, 4, 169-198.

ჭეიშვილი გ. 2013a: ჭეიშვილი გ., საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპარქიები სომხეთში, *ლოგოსი*, 7, 246-255.

ხანთაძე 1955: ხანთაძე შ., სახელმწიფო პურის გადასახადი (სურსათი) ქართლ-კახეთში მე-19 საუკუნის დამდეგს, *მსკი*, 32, 153-176.

ჯავახიშვილი 1949: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი.

ჯავახიშვილი 1982: ჯავახიშვილი ივ., სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VI, თბილისი, 341-372.

ჯავახიშვილი 1982a: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, III, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, III, თბილისი.

ჯავახიშვილი 1983: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, II, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, თბილისი.

ჯავახიშვილი 1998: ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, XII, თბილისი, 459-497.

ჯაფარიძე ა. 2011: მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, *საეპისკოპოსოები ლაზიკაში*, თბილისი.

ჯაფარიძე გ. 1995: ჯაფარიძე გ., *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII–XIII ს-ის პირველ მესამედში*, თბილისი.

ჯოჯუა 2016-2017: ჯოჯუა თ., ნაქალაქარ ანისის ახლადგამოვლენილი ქართული და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები (ლაპიდარული და ნაკაწრი წარწერები), *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები*, XIV-XV (წარმოებაშია).

ჯოჯუა, ბერიძე 2011: ჯოჯუა თ., ბერიძე ი., 1352 და 1356 წლების ორი კინკლოსური მინაწერი ივანე აბუსერისძის, პატრონი სითხიათუნისა და ამირსპასალარ აღბუღას მოხსენიებით (ტექსტის დადგენა, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი), *საისტორიო კრებული*, I, 221-282.

ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013: ჯოჯუა თ., გაგოშიძე გ., ქობაირის, ჰნევანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები, *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები*, XII-XIII, 258-331.

ჯუვეინი 1974: *ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუმძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბილისი

ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლით ვ. ფუთურიძისა, თბილისი.

ჰასან რუმლუ 1966: *ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბილისი.

Abraham de Créte 1876: Abraham de Créte, Mon histoire et celle de Nadir, Chah de Perse, *Collection d'historiens arméniens*. Traduit par M. Brosset, II, S.-Pétersbourg, 257-338.

Ašxarhac'oyc' 1992: *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*, The Long and Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary by R. Hewsen, Wiesbaden.

Bart'ikian 1986: Bart'ikian H., The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries, *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian*, Lisbon, 55-62.

Brosset 1851: Brosset M., *Rapports sur un voyage archéologique dans la Georgie et dans l'Aarménie exécuté en 1847-1848*, St. Petersburg.

Brosset 1860-1861: Brosset M., *Les ruines d'Ani*, I-II, St. Petersburg.

Claudius Ptolemy 1932: *The Geography by Claudius Ptolemy, Greek Geographer of the 2nd century A.D.* Translated by Edward Luther Stevenson, New York.

Conybeare 1896: Conybeare F. C., On some Armenian Notitiae, *Byzantinische Zeitschrift*, V, 118-136.

Dangles 2015: Dangles Ph., "Maghasberd Regained", *Բանբեր Հայագիտության*, 1, 118-141.

Dangles, Prouteau 2005-2007: Dangles Ph., Prouteau N., Observations sur quelques fortresses de la région d'Ani, *REArm*, 30, 273-299.

Darrouzès 1981: *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès, Paris.

Eastmond 1994: Eastmond A., Royal renewal in Georgia: the case of Queen Tamar, *New Constantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. Paul Magdalino, Aldershot, 283-293.

Eastmond 1998: Eastmond A. *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania.

Eastmond 2000: Eastmond A. Art and Identity in the Thirteenth-Century Caucasus, *Art and Identity*, Los Angeles.

Eastmond 2014: Eastmond A., Inscriptions and authority in Ani, *Der Doppeladler Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert*, Mainz, 71-84.

Eskander Beg Monshi 1930: *History of Shah 'Abbas the Great (Tārīḵ-e Ālamārā-ye Abbāsī)* by Eskander Beg Monshi, 2 vols. Translated by R. M. Savory, Boulder, Colorado.

Gagoshidze 2014: Gagoshidze G., A Georgian Inscription in Umm Leisun, *Iberica Caucasica, II: Georgians in the Holy Land*, ed. T. Mgaloblishvili, London, 123-127.
Gelzer 1892: Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *Byzantinische Zeitschrift*, I, 245-282.
Géographie 1881: *Géographie de Moise de Corène d'après Ptolémée*. Texte arménien, traduit en français par le P. Soukry, Venise.
Greenwood 2004: Greenwood T., A Corpus of Early Medieval Armenian Inscriptions, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 58, 27-91.
Gregory the Priest 1993: ob. Matthew of Edessa 1993.
Hewsen 2001: Hewsen R. 2001, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago and London.
Honigmann 1935: Honigmann E., *Die Ostgrenze Des Byzantinischen Reiches von 363 Bis 1071*, Brussels.
Hurewitz 1958: Hurewitz J. *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535-1914*, I, Princeton, New Jersey, Toronto, London, New York.
Karapetian 2011: Karapetian S., *Ani – 1050: Illustrated Album*, Yerevan.
Karapetian 2014: Karapetian S., The Inscriptions of Bagnayr Monastery, *Վարդ*, 9, 16-41.
Karapetyan, Mahé 2015: Karapetyan S., Mahé J-P., The Horomos Inscriptions, *Horomos Monastery: Art and History*, ed. E. Vardanyan, Paris, 361-493.
Kazaryan 2015: Kazaryan A., The Architecture of Horomos Monastery, *Horomos Monastery: Art and History*, ed. E. Vardanyan, Paris, 55-205.
Khanykof 1851: Khanykof M. *Excursion à Ani, en 1848* [ნაწ.: Brosset 1851], 121-150.
Łazar P'arpec'i 1991: *The History of Łazar P'arpec'i*. Translated by R. W. Thomson, Atlanta.
Lockhart 1938: Lockhart L., *Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources*. London.
Mahé 2001: Mahé J.-P., Le testament de Tigran Honenc': la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe-XIIIe siècles, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 145e année, N. 3, 1319-1342.
Mahé 2015: Mahé J.-P., Croix et xač'k'ar de Horomos, *Horomos Monastery: Art and History*, ed. E. Vardanyan, Paris, 301-324.
Matevosyan 2015: Matevosyan K., History of the Monastery of Horomos, *Horomos Monastery: Art and History*, ed. E. Vardanyan, Paris, 17-54.
Matthew of Edessa 1993: *Armenia and the Crusades: Tenth to Twelth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by A. E. Dostourian, Lanham, New York, London.
Migne 1887: Migne J.-P., *Patrologiae Graecae*, 140, Parisiis.
Minorsky 1953: Minorsky V., *Studies in Caucasian History*, Cambridge.

Mousheghian et al. 2000: Mousheghian Kh., Mousheghian A., Bresc C., Depeyrot G., Gumet F., *History and Coins in Armenia. Coins from Ani, Capital of Armenia (4th c. BC – 19th c. AD)*, Moneta, Wetteren.
Naradounghian 1897: *Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman.* Recueillis et publies par G. Naradounghian, I, Paris, 1897.
Der Nersessian 1977: Der Nersessian S., *L'Art arménien dès origins au XVIIe siècle*, Paris.
Parthey 1866: *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum.* Accedunt nili doxapatrii notitia patriarchatuum et locorum nomina immutata. Ex recognitione G. Parthey, Berolini.
P'awstos Buzand 1989: *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*. Translation and Commentary by N. Garsoian, Cambridge, Massachusetts.
Pseudo-Šapuh 1988-1989: Robert W. Thomson, The Anonymous Story-teller (Also Known as "Pseudo- Šapuh"), *REArm*, 21, 171-232.
Rubruck 1937: *Contemporaries of Marco Poli, Consisting of the Travel Records to the Eastern Parts of the World of William of Rubruck [1253-1255]; the Journey of John of Pian de Carpini [1245-1247]; the Journal of Friar Odoric [1318-1330]. & the Oriental Travels of Rabbi Benjamin of Tudela [1160-1173].* Edited by M. Komroff, New York.
Saint-Martin 1819: *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie...* le tout accompagné d'une traduction Françoise et de notes explicatives, par M. J. Saint-Martin, II, Paris.
Sebeos 1999: *The Armenian History Attributed to Sebeos.* Translation with Notes by R. W. Thomson, Historical Commentary by J. Howard-Johnston, Assistance from T. Greenwood, 2 vols., Liverpool University Press.
Seibt 2009: Seibt W., Das Byzantinische militärkommando "Iberia", *საქართველო პარადიგმები*, თბილისი, 146-157.
Sĕmpad 1869: A la chronique du Connétable Sĕmpad, *RHC. Arm.* Tome 1. Paris, 673-680.
Thierry J. M. 1984: Thierry J. M., The architectural monuments of Ani, *Documents of Armenian Architecture, 12: Ani*, Venezia, 84-97.
Thierry N. 1984: Thierry N., The wall painting at Ani, *Documents of Armenian Architecture, 12: Ani*, Venezia, 68-71.
Thierry N. et M. 1965: Thierry N. et. M., Note sur des monuments arméniens en Turquie, *REArm*, II, 165-184.
Vardan Arewelc'i 1989: Robert W. Thomson, The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 43, 125-226.
Vardanyan 2013: Vardanyan A., The evidence of coins on the history of Ani in the 14th-15th centuries, *Բանբեր Հայագիտության*, 2-3, 202-237.
Vryonis 1971: Vryonis S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London.
Агаян 1972: *Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. I (1801-1813).* Ред. Ц. Агаян, Ереван.

Адонц 1971: Адонц Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, Ереван.
Акопян А. 2015: Акопян А., Ильханы и ишханы, монеты армянских княжеств периода заката хулагуидского государства (737–759 гг. х. / 1336–1358 гг.), *Нумизматика и Эпиграфика*, XIX, 122-160.
Акопян Т. 1985: Акопян Т., *Ани столица средневековой Армении*, Ереван.
Аракел Даврижеци 1978: Аракел Даврижеци, *Книга историй*. Перевод с армянского, вступительная статья Л. А. Ханларяна, Москва.
Арутюнова-Фиданян 1979: Арутюнова-Фиданян В., Еще раз о феме «Иверия», *Кавказ и Византия*, 1, 36-55.
Арутюнова-Фиданян 1980: Арутюнова-Фиданян В., *Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи*, Ереван.
Арутюнова-Фиданян 1996: Арутюнова-Фиданян В., Православные армяне в контексте борьбы за унию церквей на Христианском Востоке, *Традиции и наследие Христианского Востока. Материалы международной конференции*. Отв. редакторы Д. Афиногенов, А. Муравьев, Москва.
Арутюнова-Фиданян 2010: Арутюнова-Фиданян В., К вопросу о существовании халкидонитской Церкви в Армении, *Вестник ПСТГУ III: Филология*, Вып. 4 (22) .
Арутюнян 2001: Арутюнян Н., *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ереван.
Асохик 1864: *Всеобщая История Степаноса Таронского, Асохика по прозванию*. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва.
Бабаян 1969: Бабаян Л., *Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV веках*. Москва.
Бакрадзе 1878: Бакрадзе Д., *Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре*, СПБ.
Бакрадзе 1882: Бакрадзе Д., Об отношениях Армении и Грузии к Византии вообще и в X веке в особенности, *ИКОИА*, I_1, 55-90.
Бартольд 1965: Бартольд В., Ани, *Сочинения*, т. 3, Москва, 327-330.
Бартольд 1966: Бартольд В., Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, *Сочинения*, т. 4б Москва, 313-338.
Бенешевич 1921: Бенешевич В., *Три Анийския надписи XI века из эпохи византийскаго владычества*, Петербург.
Берже 1866: *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею*, I. Издан под редакциею ... Ад. Берже. Тифлис.
Берже 1868: *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею*, II. Издан под редакциею ... Ад. Берже. Тифлис.
Берже 1873: *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею*, V. Издан под редакциею ... Ад. Берже. Тифлис.
Берже 1874: *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею*, VI_1. Издан под редакциею ... Ад. Берже. Тифлис.
Берже 1875: *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею*, VI_2. Издан под редакциею ... Ад. Берже. Тифлис.
Галстян 1962: *Армянские источники о монголах*. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна, Москва.

Гамрекели 1980: *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы.* Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, I, Тбилиси.
Гамрекели 1991: *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы.* Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, II, Тбилиси.
Гевонд 1862: *История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII в.* Перевод с древнеармянского К. Патканова, СПБ.
Гюзальян 1935: Гюзальян Л. Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, *Академику Н. Я. Марру*, Москва-Ленинград, 629-641.
Давлианидзе 1959: Давлианидзе Л., К изучению цундско-тмогвских хачкаров (крестов-камней), *ნსმძ* , XX-B, 195-200.
Джанашиа 2009: Джанашиа С., Об одном примере искажения исторической правды (по поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении»), *Некоторые вопросы*, 9-61.
Дондуа 1935: Дондуа В., К быту и социально-экономической жизни средневековой Грузии по анийской надписи (1218) Епифания, *Академику Н. Я. Марру*, Москва-Ленинград.
Закарий Канакерци 1969: Закарий Канакерци, *Хроника*. Перевод с армянского, предисловие и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян, Москва.
Зограбян 2008: Зограбян А., Нумизматический материал Двина 1981-1985 гг., *Двин IV: Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.)*, Ереван.
Ибн ал-Асир 1940: Ибн ал-Асир, *Тарих-ал-камиль*. Перевод П. Жузе, Баку.
Какабадзе 1982: **Какабадзе С.,** *Грузинские документы IX-XV вв.* в собрании ленинградского Института Востоковедения АН СССР, Москва.
Киракос Гандзакеци 1976: Киракос Гандзакеци, *История Армении*. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян, Москва.
Колюбакин 1906: Колюбакин Б., *Русско-турецкая война 1877-1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии*, СПБ.
Лидов 1990: Лидов А., Искусство армян-халкедонитов, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1, 75-87.
Манандян 1950: Манандян Я., Маршруты персидских походов императора Ираклия, *Византийский Временник*, № 3, 133-153.
Манандян 1985: Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, *Երկեր Զ*, Երևան.
Марр 1893: Марр Н., Заметка о трех армянских надписях, помещенных в XIII выпуске Сборника, *СМОМПК*, 17, 191-197.
Марр 1893а: Марр Н., Новые материалы по армянской эпиграфике, *ЗВОИРАО*, VIII, 69-103.
Марр 1905: Марр Н., *Аркаунъ, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах*, СПБ.
Марр 1906: Марр Н., Раскопки в Ани в 1904 г., *ИИАК*, вып. 18, 73-94.
Марр 1910: Марр Н., Надпись Епифания, католикоса Грузии, *Известия Императорской Академии Наук*, 1433-1442.

Марр 1934: Марр Н., *Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища*, Ленинград – Москва.
Матевосян 1990: Матевосян Р. Политические группировки в Багратидском царстве накануне захвата Ани Византией. *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 8, 43-50.
Меликишвили 1960: Меликишвили Г., *Урартские клинообразные надписи*, Москва.
Мурадян 1987: Мурадян П., Проблема конфессиональной ориентации церкви Окенца, *Кавказ и Византия*, 5, 36-66.
ан-Насави 1996: Шихаб ад-дин ан-Насави, *Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны*. Перевод З. М. Буниятова, Москва.
Тер-Нерсесян 2008: Тер-Нерсесян С., *Армяне. Быт, религия, культура*, Москва.
Орбели 1963: Орбели И., *Избранные труды*, Ереван.
Пагирев 1913: Пагирев Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, издания Кавказского Военно-Топографического Отдела, *ЗКОИРГО*, 30.
ПСЗРИ 1830: *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.* Том XXXII.1812-1815. СПБ.
ПСЗРИ 1850: *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе.* Том XXIV. Отделение 1. 1849 г. СПБ.
Рашид ад-Дин 1946: Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, III. Перевод с персидского А. Арендса, под ред. А. Ромаскевича, Е. Бетельса, А. Якубовского, Москва-Ленинград.
Рчеулишвили 1988: Рчеулишвили Л., *Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии*, Тбилиси.
Силогава 2001: Силогава В., Анисская епархия, *ПЭ*, 2 , 443-444.
Такайшвили 1913: Такайшвили Е. *Археологическия экскурсии, разыскания и заметки*, IV, Тифлис.
Томкеев 1901: Томкеев В., Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 год, с границами по Голистанскому договору и Бухарестсткому миру, *Утверждение Русскаго влвдычества на Кавказе.* Том I. Под руководством начальника штаба военнаго округа генералъ-лейтенанта Н. Н. Белявского, составлен в Военно-Историческом Отделе под редакцией генералъ-маиора Потто. Тифлис, 1901.
Тьерри 1977: Тьерри Н., *Роспись церкви Св. Григория Тиграна Хоненца в Ани (1215)*, Тбилиси.
Шараф ад-Дин 2008: Шараф ад-Дин Али Йазди, *Зафар-наме.* Предисловие, перевод со староузбекского, комментарии, указатели и карта А. Ахмедова, Ташкент.
Цагарейшвили 2009: Цагарейшвили Е., К вопросу о значении термина «враци азгав» в армянских письменных памятниках, *Некоторые вопросы*, 389-430.
Цагарейшвили 2009а.: Цагарейшвили Е., Культурно-конфессиональное значение термина «враци» («грузин») в армянских письменных источниках, *Некоторые вопросы*, 382-388.

Цагарейшвили 2009b.: Цагарейшвили Е., Термины обозначающие халкидонитское вероисповедание и халкидонитов в армянских письменных источниках, *Некоторые вопросы*, 367-381.
Цагарели 1898: Цагарели А., *Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся до Грузии*. Том II. Вып. I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 года. СПБ.
Хачатрян 1979: Хачатрян А., Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 года, *Պատմա-բանասիրական հանդես, 4*, 188-198.
Хачатрян 1987: Хачатрян А., *Корпус арабских надписей Армении*, I, Ереван.
ал-Хусайни 1980: Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-селджукиййа (Сообщения о сельджукском государстве)*. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. Буниятова, Москва.
Юзбашян 1988: Юзбашян К., *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.*, Москва.
Юзбашян 1971: Юзбашян К., Анийская рукопись 1298 г., *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 2 (14), 77-94.
Эмин 1881: Эмин Н., *Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего*, Москва.
Ալիշան 1881: Ալիշան Ղ., *Շիրակ*, Վենետիկ.
Ամատյան 1944: Ամատյան Հ., *Հայոց անձնանունների բառարան*, II, Երեվան.
Ամատյան 1948: Ամատյան Հ., *Հայոց անձնանունների բառարան*, IV, Երեվան.
Արիստակես Լաստիվերտցի 1963: *Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ* Աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյան, Երեվան.
Բարխուդարյան 1960: *Դիվան հայ վիմագրության, II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ*, Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երեվան.
Բարխուդարյան... 2012: *Դիվան հայ վիմագրության, IX, Լոռու մարզ*. Կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղափադարյան, Ս. Սաղումյան, Երեվան.
Գիրք Թղթոց 1901: *Գիրք Թղթոց*, Թիֆլիս.
Եղիշե 1989: *Եղիշե, Վարդանի եվ Հայոց պատերազմի մասին. Թարգմանությունի եվ ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանը, Երևան.*
Երեմյան 1963: *Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ "Աշխարհացոյց"-ի ,Երևան.*
Թովմա Արծրունի եւ անանուն 2010: *Թովմա Արծրունի եւ անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Մատենագիրք Հայոց, XI, Ժ դար Պատմագրութիւն, Անթիլիսա-Լիբանան.*
Խաչիկյան 1950: *Խաչիկյան Լ., ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեվան.*

Կիրակոս Գանձակեցի 1961: *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց. Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեվան.*
Կոստանեանց 1913: Կոստանեանց Կ., *Վիմական տարեգիր,* Ս.-Պետերբուրգ.
Հակոբյան 1951: *Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.,* I. Կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեվան.
Հակոբյան 1956: *Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.,* II. Կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեվան.
Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974: *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թ.թ),* I, Կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան Երեվան.
Ղաֆադարյան 1975: Ղաֆադարյան Կ., *Երեվան միջնադարյան հուշարձանները եւ վիմական արձանագրությունները,* Երեվան.
Մաթեվոսյան Ա. 1984: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժգ դար.* Կազմեց Ա. Մաթեվոսյան, Երեվան.
Մաթեվոսյան Ա. 1988: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-Ժգ դդ.* Աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեվոսյանի, Երեվան.
Մաթեվոսյան Կ. 1997: Մաթեվոսյան Կ., *Անի, Եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը,* Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին.
Մուրադյան 1977: Մուրադյան Պ., *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները,* Երեվան.
Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014: Ժամանակագրութիւն, Ադամից մինչեւ 1776. Աշխատասիրությամբ Կ. Մաթեվոսյանի, Երեվան.
Մեբէոս 1851: *Պատմութիւն Մեբէոս Եպիսկոպոսի ի Հերակլն,* Կոստանդուպոլիս.
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 2010: Ստեփանոսի Տարաւնեցւոյ Պատմութիւն բանի ի պատմագրական Տարից, *Մատենագիրք Հայոց,* XV, Ժ դար Պատմագրութիւն, Անթիլիսա-Լիբանան.
Ստեփանոս Օրբէլեան 1859: *Պատմութիւն նահանգին Սիսական* արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց ... ի գործատան Կ. Վ. Շահնազարեանց, I-II, Փարիզ.
Վարդան 1861: *Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ պատմութիւն տիեզերական* ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա.
Վարդան 1862: *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի:* Լուսաբանեալ, Վենետիկ.
Վարդան 1960: *Աշխարացոյց Վարդանայ Վարդապետի,* քննական հրատարակութիւն Հ. Պէրպէրենի, Բարիզ.
Օրբելի 1966: *Դիվան հայ վիմագրության, I, Անի քաղաք.* Կազմեց Հ. Օրբելի, Երեվան.

საძიებლები

პირთა სახელები

ა

აბას-მირზა 34
აბაშიძე თ. 22, 78, 81, 96, 98, 103
აბდალაძე ალ. 8, 14, 16, 23, 24, 48, 52, 56-56, 63, 82, 102, 103, 126, 128, 129, 131
აბრაამ კრეტეცი 13, 45
აბრაამი (კათალიკოსი) 105
აბუ-საიდი 65, 74-72
აბულაძე ი. 60, 102, 129
აბულეთი 54
აბუსერ 49
ადონცი ნ. 31
ავაგ მხარგრძელი 26, 62, 63, 70, 72, 73, 77
ავღუსტოს (კეისარი) 4
აიდემურ ვაჩნაძე 88
აიუბიანები 5
აკოფიანი ა. 77
ალ-ფარიკი 42
ალექსანდრე I 81, 82
ალექსიძე ზ. 95, 98, 105, 126, 127
ალიშანი ღ. 63
ალფ-არსლანი 30, 41, 50
ამაზასპი (ეპისკოპოსი) 120
ანანია შირაკაცი/შირაკუნი 12, 18, 25
ანატოლოსი 127
არამ აიტოვლე
არისტაკეს ლასტივერტეცი 14, 15, 47, 48, 50, 64, 93
არსენ საფარელი 95
არტავაზდ მამიკონიანი 39
არტაშირ მხარგრძელი 69
არქანჯელო ლამბერტი133
არლუნ ყაენი 73, 74
ასათიანი ქ. 113
ასოლიკი 12, 12
აღადოვლე 127
აღბუღა ჯაყელი 79, 80
აშოტ I ბაგრატუნი 10
აშოტ II ერკათი 21
აშოტ III იბნ აბასი 48
აშოტ IV 10
აჭარიანი ჰ. 126
ახალაძე ლ. 50
ახალციხელები 23
ახრუჩი 77
აჰმად ყაენი 73, 74
აჰმედ ბენ-მუჰამედ ელ-ჯაფარი 76

ბ

ბაგრატ III 46
ბაგრატ IV 40, 47, 48, 59, 94, 95
ბაგრატ V 79
ბაგრატიონები 8, 40, 46, 48, 49, 69, 70, 72, 73, 78, 89, 131
ბაგრატუნები 13, 21, 26, 27, 42, 46-45, 56, 59, 60, 81, 93-91, 106, 108
ბაინდურაშვილი ხ. 56
ბარსელი (არქიეპისკოპოსი) 102
ბარსელი (ეპისკოპოსი) 97
ბარტოლდი ვ. 125
ბასილი ეზოსმოძღვარი 7, 21, 29, 53, 60, 107
ბასილი II კეისარი 23
ბაქარი (ბაგრატიონი) 83
ბაქრაძე დ. 46, 111
ბახტაძე მ. 49
ბერიძე გრ. 51
ბერიძე ი. 79
ბერძენიშვილი დ. 26, 29, 40, 42, 44, 47, 50, 68, 71, 80, 98, 120, 129, 131
ბერძენიშვილი ნ. 8, 11, 22, 29, 41, 46, 53, 54, 55, 60, 76, 88, 118, 122
ბერძნიშვილი მ. 78
ბექა ჯაყელი 23, 77
ბელიდი 25
ბულა 73

გ

გაბაშვილი მ. 68
გაგელები 73
გაგიკ I 93
გაგოშიძე გ. 71, 128
გერმანოსი 107, 108, 110

გივიაშვილი ი. 95, 124
გიორგი (კატრამიდეს მამა) 58
გიორგი I 23, 46, 47
გიორგი II 49, 50, 54
გიორგი III 7, 8, 29, 43, 51-52, 59, 94, 128
ჩგიორგი IV ლაშა 61
გიორგი VI მცირე 77
გიორგი XII 90
გიორგი კედრენე 15, 48, 49, 108
გიორგი ციციშვილი 90
გოგია (ნასახჩიბაშის ნაიბი) 45
გორდეზიანი ლ. 99
გრიგოლ აკანელი 60
გრიგოლ აპირატი (სხვადასხვა) 16, 52
გრიგოლ ეპისკოპოსი 66, 96, 97
გრიგოლ ჰეჭუპი 67, 68
გრიგოლი (სომეხთა კათალიკოსი) 74
გრიგორი (ძე ქართველისა) 129
გრიგორისი (კათალიკოსი) 102
გუარამ გოდერძის ძე 49
გურამავრი 125

დ

დავით III კურაპალატი 40, 46
დავით IV აღმაშენებელი 8, 11, 40, 51, 53, 54, 58, 59, 94
დავით VI 70
დავით VIII 77, 126
დავით ანელი 61, 97 ნ. David Episcopo
დავით ბატონიშვილი 57
დავით ქობაირელი 128
დავითი (პროვინციის მეფე) 81, 96
დაელაეთი 126
დაელაძე 126
დაელიანიძე ლ. 129
დარჩიაშვილი შ. 26, 27, 47, 60-59, 67, 116
დაუშვილი ა. 60, 61, 117
დემეტრე I 9, 29, 42, 51, 59, 94
დემეტრე II 73
დემნა უფლისწული 52
დოლიძე ი. 8, 22, 28, 53, 83, 88, 96, 98-96, 130, 131
დომენტი IV 92
დულუსი 127

ე

ევლია ჩელები 24, 31, 32, 81-79, 119, 130, 133
ეზრა 105
ელდიგუზი 19, 69
ემინი ნ. 63, 128
ენუქიძე თ. 53, 65, 66, 67, 116, 131
ერეკლე II 44, 45, 84-83, 99
ერმოლოვი ალ. 34, 90
ეტიფანე კათალიკოსი 65, 96, 111-113

ვ

ვარამ მხარგრძელი 79
ვარდანი 12, 13, 11-13, 19-17, 25, 26, 41, 47, 50, 51, 54-52, 58, 60, 64, 69, 93, 103, 120,126, 128
ვარდანი (ეპისკოპოსი) 103
ვარდანიანი ა. 77
ვასაკ სივნიელი 58
ვასილი 14 ნ. ბასილი II
ვასილი (შირაკის ეპისკოპოსი) 103
ვახტანგ III 74
ვახტანგ ხაჩენელი 126
ვახუშტი ბაგრატიონი 17, 32, 43, 44, 58, 65, 79, 81, 99, 100, 133
ვაპან სიუნიეცი 93
ვაპრამი (ამირა) 66, 96
ვაპრამი (ჰიჯუბი) 67
ვოლკოვი ა. 24, 32
ვრიონისი ს. 51

ზ

ზაალ მელიქი 77
ზაქარია ბებურიშვილი 88
ზაქარია (II) მხარგრძელი 61, 62, 63, 64, 70, 77, 115
ზაქარია (IV) მხარგრძელი 66, 76, 78, 116
ზაქარია მხარგრძელი 77
ზაქარია ქანაქერცი 29, 30, 36, 38, 129, 132
ზაქარია ხაჩენელი 126
ზოსიმე 124

თ

თამარ მეფე 29, 51-49, 60
თამარაშვილი მ. 61, 97, 133
თარხნიშვილი ნ. 65, 131
თაყაიშვილი ე. 28, 58, 89, 99, 100, 112
თეიმურაზ II 44, 84.
თემურ-ლენგი 79-77, 131
თორელები 57, 80
თორელი (გამრეკელი) 57
თრდატი 8
თოვმა მეწოფეცი 81, 128

ი

იბნ ალ-ასირი 116, 118
იბრაჰიმ ფეჩევი 31, 32, 82
ივანე აბულეთის ძე 54
ივანე დადიანი 49
ივანე ერისთავი 49
ივანე მხარგრძელი 26, 61-60, 68, 97, 116
ივანე ორბელი 55, 56
ივანე ხაჩენელი 126
ივანიკი (ამირა) 66
იოანე (აინოსის ეპისკოპოსი) 107
იოანე ბაგრატიონი 86-84, 133
იოანე დრასხანაკერტეცი 14, 17, 21, 22, 25, 26, 41, 42, 50
იოანე ოძნეცი 105
იოანე სკილიცე 11
იოვანე (ეპისკოპოსი) 74
ისქანდერ მუნში 31, 32, 41, 78
იუსუფ ოსტიკანი 42

კ

კაკაბაძე ს. 32, 43, 85
კალანდია გ. 113
კამსარაკანები 12, 13, 18, 101, 105
კაპანაძე დ. 54, 72
კატრამიდე/კატრონიტე 58
კახა თორელი 116
კეკავმენოსი 49, 108
კეკელია ვ. 114, 121, 122
კეკელიძე კ. 47, 97, 117
კესტნერი მ. 120
კვირიკიანები 26, 40, 55
კორაკოს განძაკეცი 8, 9, 16, 60, 62, 64
კლავდიოს პტოლემაიოსი 12, 37
კლდიაშვილი დ. 68, 81, 96, 114
კონსტანტი II 22, 105
კონსტანტინე II 82
კონსტანტინე დიდი 4
კოსტანეანცი კ. 63
კუდავა ბ. 46, 95, 113

ლ

ლატავრი 125
ლეონტი მროველი 11, 24
ლიპარიტ IV ბაღვაში 40
ლიპარიტ (?) ბაღვაში 46
ლიპი (ამირა) 66
ლოლაშვილი ივ. 40, 47, 94, 95, 98
ლომინაძე ბ. 65, 131
ლომოური ნ. 39
ლორთქიფანიძე მ. 48, 53, 56, 58

მ

მაე ჟ.-პ. 125
მავრიკე კეისარი 29
მათე (მწიგნობართუხუცესი) 65
მათევოსიანი ა. 56
მათეოს ურჰაიეცი 9, 15, 51, 52, 58
მანანდიანი პ. 37
მანგუ ყაენი 74
მანკაბერდელები 23, 56
მაისურაძე გ. 10, 76, 93
მარი ნ. 38, 63, 111, 112, 114, 118, 122, 124, 125
მარიამ დედოფალი (არწრუნი) 47, 48, 95
მელიქ აშრაფი 79
მელიქსეთ-ბეგი ლ. 114
მესხია შ. 52, 53, 56, 57, 62, 63, 76, 104, 118
მეჰმედ რაშიდი 32
მიქელ პსელოსი 108
მიხეილ ატალიატე 49, 108
მოვსეს ხორენაცი 12, 17, 22, 35, 101
მოპამედ-ხანი 90
მუსტაფა ნაიმა 32
მუსხელიშვილი დ. 8, 11, 19, 20, 26, 51, 53, 56, 60, 61, 63, 78, 86, 87, 98, 103, 113, 117, 128, 129

მხარგრძელები 20, 27, 28, 56, 60, 61, 64, 65, 66, 68, 70-71, 77, 79, 97, 117, 129
მხითარ აირივანეცი 71
მხითარ გოში 15, 19, 56, 58, 59, 117, 129
მხითარი (ძე დვალისა) 126, 127, 128

ნ

ნადირ-შაჰი 83
ან-ნასავი 117, 118
ნასრადავლა 126
ნერსე III 105
ნერსე კამსარაკანი 12, 14
ნერსე პატრიკი 14
ნიკოლოზ გულაბერისძე 3
ნინიძე დ. 78, 131

ო

ოლჯათ სულტანი 77
ომან ხერხეულიძე 33, 86
ორბელები 52, 55, 56, 63, 72
ორბელი ი. 98, 127
ორბელიანები 44
ოპანეს მაგისტროსეანი 67

პ

პაპუნა ორბელიანი 24, 44, 84
პეტრე (წინამძღვარი) 120

ჟ

ჟორდანია თ. 47, 81, 96, 100

რ

რაშიდ ად-დინი 72
რუბრუკუსი 64, 70, 71 ნ. ღუბრუცკ
რუსუდან კვირიკიანი 55, 56,
რუსუდანი (მეფე) 61, 70, 97

ს

სადუნ მანკაბერდელი 73, 78
სადუნი (ამირა) 56, 66
სალთუკი/ სალტუხი 29, 42
სამადავლა 126
სამუელ ანეცი 12
სანაძე მ. 78, 131
სარგის არქაუნი 124
სარგის (II) მხარგრძელი 55, 56, 66
სარგის შაჰანშა ნ. შანშე/შაჰანშა (I) მხარგრძელი
სარგის ჯაყელი 77
სარგის ჰაიკაზანი 11
სარგისი (ეპისკოპოსი) 97
სარგისი (პაპრონი) 66
სარგისი (ძე ქართველისა) 129
სარკავაგ ვარდაპეტი 129
საჯიანები 42
საპიბ ხოჯა 72 ნ. შამს ად-დინ ჯუვეინი
საპმადინი 72, 73
სებეოსი 25
სენ-მარტენი მ. 21
სილოგავა ვ. 50, 53, 65-67, 96, 97, 100, 112, 113, 116, 122
სიმეონ ერევანცი 85, 89
სმბატ I ბაგრატუნი 17, 42
სმბატ II ბაგრატუნი 40
სმბატი (ჰოვანეს-სმბატი) 14, 15, 48
სტეფანოს ეპისკოპოსი 60
სტეფანოს ორბელიანი 16, 50, 52, 55, 60, 63, 72, 73, 120
სულემა სმბატორენცი 125
სულთან იბნ მაჰმუდი 19
სულთან-ჰუსეინ შაჰი 33
სულხან ორბელიანი 44
სუმბატ დავითის-ძე 23, 46
სუმბატ (ჰეთუმიანი) 74
სურგულაძე მ. 22, 78, 81, 92, 95, 96, 98-96, 103
სხირტლაძე ზ. 114

ტ

ტაბალუა ი. 61, 62, 97
ტარსაიჭ ორბელი 30, 129
ტიგრან მეფე (?) 46
ტიგრან ჰონენცი 122, 123, 125

ფ

ფადლონი 11
ფავსტოს ბუზანდი 12
ფარსადან გორგიჯანიძე 38, 41, 80, 81
ფახრადინ ამირას ძე 67
ფაჩლავუნი 67
ფსევდო შაპუჰ ბაგრატუნი 29
ფუთურიძე ვლ. 33, 82, 83

ქ

ქათიბ ჩელები 23, 32, 83
ქართველი 128, 129
ქარიმადინი 72, 73
ქეი-სულთანი 65
ქურდი 56

ღ

ღევონდი 39

ყ

ყაზან ყაენი 23, 74, 75
ყარა-იუსუფი 81
ყა(ჰ)რამან სულთანი 45, 86, 88
ყუარყუარე ჯაყელი 77

შ

შადადიანები 7, 9, 15, 14-16, 42, 48-46, 52, 54, 56, 63
შამს ად-დინ ჯუვეინი 72
შანშე/შაჰანშა (I) მხარგრძელი 26, 62, 63, 64, 67, 69-67, 78, 79
შანშე/შაჰანშა (II) მხარგრძელი 74, 75, 77, 79
შანშე/შაჰანშა (III) მხარგრძელი 79
შარა 35
შარაფ ად-დინი 79
შარაფშაჰ აპირატის ძე 27
შენგელია ნ. 23, 24, 32
შილაკაძე ივ. 127
შოშიაშვილი ნ. 53, 65-63, 116
შურაგერი 31

ჩ

ჩანტლაძე ნ. 128
ჩოფანი 77

ც

ცაგარეიშვილი ე. 17, 22, 25, 26, 29, 39, 40, 46, 47
ცოტნე დადიანი 39

ჭ

ჭეიშვილი ა. 85
ჭეიშვილი გ. 10, 23, 46, 60, 61, 63, 92-93, 100, 103, 105, 110, 117, 119, 130, 133

ხ

ხაერასი 63
ხანთაძე შ. 88, 89
ხაჩატური 127
ხორაზ სასანის ძე 70
ხოსროვი 4
ხოშაქი (ავაგის ასული) 72, 77
ხოშაქი (ივანეს მეუღლე) 26, 118
ხუანძე მხარგრძელი 66
ხუტლუბუღა 77, 78

ჯ

ჯავახიშვილი ივ. 9, 26, 47, 48, 55, 57, 58, 76, 79-77, 96, 113
ჯალალ ად-დინი 7
ჯალალ/ჯალალ-დაულა 126
ჯაფარიძე ა. 97, 119
ჯაფარიძე გ. 7, 9, 18, 19, 43, 51-53, 118
ჯაყელები 23, 72, 77-79
ჯოჯუა თ. 71, 79, 113
ჯუვეინი 5

ჰ

ჰაკობ კარნეცი 22
ჰამდალლაჰ ყაზვინი 76
ჰასან რუმლუ 31, 41, 78
ჰასან ხაჩენელი 126 ნ. ჯალალ-დაულა
ჰეთუმი 60
ჰერაკლე კეისარი 38
ჰიუსონი რ. 109 ნ. ჩენსენ ღ.
ჰოვანეს-სმბატი10, 47
ჰონიგმანი ე. 109
ჰონორიუს III 61
ჰუსეინ-ალი ხანი 85
ჰუსეინ ბაიკარა 31

A

Abraham de Créte 13, 45, 84, 87
Abu-Said Bahadur 140
Abuleti 135
Ahmed Ben-Muhammad El-Jafar 140
Arcangelo Lamberti 141

B

Bagrationis 134, 137, 140
Bagratuni 135
Bart'ikian H. 58
Brosset M. 115, 121
Burnashev 141

C

Claudius Ptolemy 37
Comnenoi 51
Conybeare F. C. 106

D

Dangles Ph. 27-26
Darrouzès J. 106
David Episcopo/ David of Ani 97, 138
Demetre II 140

E

Eastmond A. 8, 65, 116, 121
Erekle II 141
Eskander Beg Monshi 31, 32, 82
Etipane Cathoicos 137, 139
Evliya Çelebi 139, 141

G

Gagoshidze G. 112
Gelzer H. 106-109
Greenwood T. 13, 37, 101, 105
Gregory the Priest 94

H

Hamd-Allah of Qazwin 140
Hewsen R. 17, 19, 20, 24, 37, 39, 76, 78, 80, 87, 101, 104, 109
Honigmann E. 37, 109
Hurewitz J. 32, 83, 87

I

Ioane Bagrationi 141
Ivane (Mkhargrdzeli) 136

J

Jakelis 141

K

Karapetian/ Karapetyan S. 14, 25, 27, 36, 40, 59, 61, 62, 67, 68, 70, 78, 95, 102, 103, 109, 119, 122, 126, 127, 132
Karimadin 140
Khanykof M. 65, 116

L

Lascarids 51
Łazar P'arpec'i 12, 13, 101
Lockhart L. 87

M

Mahé J-P. 14, 36, 40, 61, 62, 67, 68, 70, 78, 102, 103, 109, 119, 125, 127, 132
Mariam (Queen) 135
Matevosyan K. 13, 132
Matthew of Edessa 14, 21, 41, 48, 51, 58, 102
Migne J.-P. 106
Minorsky V. 18, 19, 43, 48, 50, 52, 56, 58
Mkhargrdzelis 135, 136, 138, 140, 141
Mousheghian Kh. 37, 54, 69, 74, 83

N

Naradounghian G. 87
Der Nersessian S. 123 n. Тер-Нерсесян

O

Orbelis 135, 136

P

Parthey G. 106
P'awstos Buzand 12, 13, 101
Prouteau N. 27
Pseudo-Šapuh 48

R

Rubruck 70, 71

S

Sadun 135
Sahmadin 140
Saint-Martin M. J. 21
Sargis Mkhargrdzeli 135
Sebeos 22, 25, 26, 105
Seibt W. 108
Sempad 107
Shadadids 136
Shanshe Mkhargrdzeli 136

T

Tcheishvili G. 6
Thierry M. 27
Thierry N. 27, 95, 123
Torelis 135

V

Vakhushti Bagrationi 141
Vardan Arewelc'i 58
Vardanyan A. 74, 75, 79
Vryonis S. 27, 49, 51

Z

Zakaria Mkhargrdzeli 135, 136

I

Ἰωάνης 107

А

Агаян Ц. 34, 69, 85, 89-90
Адонц Н. 12, 31, 101, 105
Акопян А. 74
Акопян Т. 35, 79, 81, 132
Аракел Даврижеци 23, 31
Арутюнова-Фиданян В. 26, 104, 106, 108, 109, 114
Арутюнян Н. 8
Асохик 12, 16, 18, 25, 42, 92, 93, 101, 111

Б

Бабаян Л. 75, 79
Бакрадзе Д. 46, 97, 111, 119
Бартольд В. 30, 76, 125
Бенешевич В. 108
Берже Ад. 33, 34, 36, 86, 88-86

Г

Галстян А. 71, 75, 78, 80
Гамрекели В. 45, 85, 86, 88, 89
Гевонд 14
Гюзальян Л. 65

Д

Давид Куропалат 111
Давлианидзе Л. 131
Джанашиа С. 75, 76
Дондуа В. 66, 96, 112

З

Закарий Канакерци 23, 29-28, 36, 38, 82, 103, 129, 132
Зограбян А. 54

И

Ибн ал-Асир 117
Иванэ (Мхаргрдзели) 118

К

Какабадзе С. 100
Киракос Гандзакеци 8, 9, 16, 19, 25, 26, 56, 57, 62, 64, 70, 71, 93, 102, 104, 110, 117, 129, 131
Колюбакин Б. 36, 37, 53, 90

Л

Лидов А. 99, 106

М

Манандян Я. 13, 37-35, 55, 64
Марр Н. 36, 38, 47, 59, 65, 66, 69, 71, 73, 75, 76, 83, 93, 96, 97, 109, 111-115, 118, 120, 122-124
Матевосян Р. 44
Меликишвили Г. 8
Мурадян П. 97, 124

Н

ан-Насави 117
Тер-Нерсесян 124

О

Орбели И. 12, 18, 47, 98, 125, 127

П

Пагирев Д. 68, 119

Р

Рашид ад-Дин 63, 72, 73
Рчеулишвили Л. 98

С

Силогава В. 97, 100, 104

Т

Такайшвили Е. 68
Томкеев В. 87
Тьерри Н. 114, 123

Х

Хачатрян А. 19, 20, 61
Хошак (супруга Иванэ Мхаргрдзели) 118
ал-Хусайни 5

Ц

Цагарейшвили Е. 115, 128
Цагарели А. 33, 89, 90

Ա

Шараф ад-Дин 79

Э

Эмин Н. 25, 27, 36, 58, 62, 70, 101, 115, 126, 127

Ю

Юзбашян К. 48, 49, 66, 67, 74, 106, 108

Ա

Ալիշան Ղ. 67, 97, 115, 119
Աղաղովլէ 127
Աճառյան Հ. 56, 126, 127
Անանիա Շիրակունի 25
Ապաւայ 79
Արիստակես Լաստիվերտցի 64

Բ

Բարխուդարյան Ս. 73, 78, 127
Բեխղ 25

Գ

Գրիգոր 128

Դ

Դուլուս 127

Ե

Եղիշե 9
Երեմյան Ս. 12, 17, 24, 37

Զ

Զաքարէ 126

Թ

Թովմա Արծրունի 14

Խ

Խաչիկյան Լ. 81, 103, 132

Կ

Կիրակոս Գանձակեցի 25, 64
Կոստանեանց Կ. 73, 79, 101, 102, 103, 104, 115, 126

Հ

Հակոբյան Վ. 22, 24, 29, 52, 55, 57, 60, 63, 80, 132
Հովհաննիսյան Ա. 132

Ղ

Ղաֆադարյան Կ. 79

Մ

Մաթեվոսյան Ա. 25, 29, 47, 56, 67, 74
Մաթեվոսյան Կ. 97, 102, 103, 132
Մխիթար որդի Դըւալի 126
Մուրադյան Պ. 65, 99, 112, 116, 121

Ն

Նասրադօլա/Նասրատաւլէ 126

Ջ

Ջալալ Թաւրա 79
Ջալալդօլա/Ջալալատաւլէ 126

Ռ

Ռաթր Պապա 79

Ս

Սամուէլ Անեցի 16, 19, 25, 52, 54, 92-94
Սարգիս 128
Սեբէոս 25
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 25
Ստեփաննոս Օրբէլեան 16, 25, 26, 30, 50, 52, 55, 58, 93, 117, 120

Վ

Վարդան 12, 11-15, 21, 25, 30, 64, 103, 126, 128

Ք

Քարթւելի 128

Օ

Օրբելի Հ. 16, 36, 38, 47, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 70, 72, 74, 75, 79, 102, 115, 116, 120, 122

გეოგრაფიული სახელები

ა

აბოცი 13, 17, 20, 30, 43, 44, 91, 98
ავაგის სახლი/სახლი ავაგიანთა 73
ავანის საკათალიკოსო 105
ავეტმანი (ვენახი) 36
აზატი 16
აინოსი 106
აირარატი 12, 17, 103
ალაგაზი/ალაგეზი 34, 44
ალამანი 37
ალბანეთი 60, 93
ალექსანდროპოლი 120
ალექსანდროპოლის მაზრა 87, 91
ალინჯა 80, 81
ამასია 13
ამბერდი/ამბერდის ქვეყანა 18, 19, 20, 48, 63, 78, 99, 129, 132
ამიერკავკასია 49
ამპიერი 15 ნ. ამბერდი
ანატოლია 9, 27, 53
ანატოლიის თემი 108
ანბერდი 103, 131 ნ. ამბერდი
ანიპემზა 87
ანი-შირაკი 18, 20-22, 31, 36-38, 41, 44-48, 50, 55...
ანისი და დიდი არმენია 14
ანისის გავარი 12
ანისის გზა 38
ანისის და იბერიის თემი 108
ანისის და შირაკის გავარი 12
ანისის და შირაკის ნაპანგი 102
ანისის და შირაკის საეპისკოპოსო 102
ანისის, დიდი არმენიისა და იბერიის თემი 108
ანისის ეპარქია 96, 97, 98, 107, 131, 133
ანისის ვილაიეთი 66
ანისის თემი 22, 24, 30, 119
ანისის კარი 29, 30
ანისის საამირო 15, 18, 20
ანისის ქვეყანა 11, 15, 16, 20, 24, 64, 70, 72, 85, 99
ანისის ციხე 14, 22, 43, 81, 85
ანისის წყალი 12
ანტიოქია/ანტიოქიის საპატრიარქო 107-110
არაგანოტნი 17, 14
არაქსი/არეაზი 12, 20, 34, 85, 98, 130
არგნი 93
არეგანი/არაგანი 17, 18, 42, 53
არზრუმი 80, 109
არმენია 100
არმენიის და იბერიის თემი 108
არტაგერეიცი 8
არტაგერსა 12
არტანი 7
არტანუჯი 47, 49
არტაქსატა-სებასტოპოლისის გზა 38-39
არტაშატი 13, 37
არტიკი/არტიგი 33, 34, 42, 69, 85, 86
არუჭი 18, 42, 69, 73
არფაიკი 22
არფაჩაის/მდ. არფა 31-34, 43, 44, 80, 84-87, 89, 98, 119, 130
არფაჩაი (ქალაქი) 24, 57
არშარუნიქი 12-16, 37, 57, 99, 101, 103, 105, 132
არშარუნიქის საეპისკოპოსო 101
არჯევარიჭი 67
აფხაზეთი/აფაზთა სამეფო 39, 54, 93
აქსიერქსე 109
აღ ბოღრას თემი 79
აღზევანი 45
აღმოსავლეთ საქართველო 81, 83, 88, 90
აღსტაფა 41
აღჩა კალა 33
აღჩა კალას ნაპიე 32
აღჯაყალა 32
აშაგაკადიკლარი 68
აშნაკი 19, 36, 70
აშორნი 20, 57
აშოცი 42
აშტარაკი 14
ანყურის ციხე 49
ახალქალაქი 41, 120
ახალქალაქი (ანისის) 120

ახპატი 55, 57, 120
ახტალა 64, 73, 98, 120
ახურიანი 12, 16, 28, 31, 32, 35, 37, 39, 43, 45, 80, 82, 90, 98

ბ

ბაგარანი 13, 19, 25, 37, 62
ბაგნაირი 25, 27, 62, 63, 70, 125, 127, 128
ბაგრევანდი 24, 101
ბავაცძორი 40
ბაზვაი 42, 43
ბაკრანი (ციხე) 19 ნ. ბაგარანი
ბალიკჩაი 34
ბალკანეთი 107
ბამბაკი 34, 36, 45, 84, 90, 91
ბამბაკის ქედი 98
ბარასბერეთი 22, 28, 98
ბარკუშატის კარი 30
ბასიანი 24
ბაღდადი 5
ბაღჩალარი 8
ბაშ-შურაგელი 24, 27, 28, 33
ბაშკადიკლარი 68
ბაშქანთი 86
ბეზობდალი 43
ბერდუჯ-ბამბაკი 43
ბეჭისციხე 49
ბიზანტია 9, 25, 39, 40, 48, 58, 93, 104, 106, 108, 114
ბიჯნის წყალი 12
ბიჯნისი 30, 39, 63, 79, 104
ბოვაძორი 40
ბოლნისები 44
ბოჟანო 40
ბორჩალუ 88

გ

განძა 29
განძასარი 126
გარეჯის უდაბნო 114
გარნისი 12, 79
გარნისის წყალი 12
გედიკლერი 68
გელაქუნი 81, 82
გელაქუნის ზღვა 80
გერგერი 43
გეტიკი 126, 129
გეღარქუნი 24 ნ. გელაქუნი
გორუმი 86
გოშავანქი 73
გუგარეთი 21
გუმრი/გიუმრი 17, 37, 39, 86, 90, 96
გურჯიელი 119

დ

დარუბანდი 53
დარუბანდის ზღვა 53
დასავლეთ საქართველო 37, 39, 49
დაშ კალა 34
დაღესტანი 84, 122, 130
დბანისის ჭეობა 44
დებედა 21, 41
დვინი 14, 20, 26, 42, 54, 60, 62, 105, 129
დვინის გავარი/ქვეყანა 11, 54
დვინის კუსტი 7
დვინის საამირო 9
დვინის საკათალიკოსო 105
დიგორი (მდ.) 17, 20
დიდგორი 51
დიდი არმენია 39, 100, 108
დიდი არმენიის ეპარქია 108, 109
დიდი სომხეთი 60, 61, 99, 100
დიდი სომხითი 99, 100
დიღომი 43
დლივი 40
დმანისი 42-44, 49, 56
დმანისხევი/დბანისის 44
დპრევანქი 16, 14
დსელი 73

ე

ეგვიპტე 75
ეგრისი/ეგრისელთა ქვეყანა 39, 93
ელის ნაჰიე 33
ერაზგავორი 22, 26, 42
ერანის ადერბაჯანი 79
ერასხაძორი 17, 132
ერგინას ციხე 26
ერევანი 33, 45, 79, 83, 85
ერევნის გუბერნია 91
ერევნის სახანო 83-87, 89
ერევნის ციხე 87

ერვანდაშატი 12, 37
ერზრუმი 10
ერიახი 8
ელიპატრუში 14
ეშტიო 50
ეჩმიაძინი 85

ვ

ვალარშაპატი 37
ვალაშკერტი 63, 92, 104, 111
ვანაზია 41
ვანანდი 22, 23, 24,
ვანანდის საეპისკოპოსო 104
ვარდისუბანი 81, 96
ვაჩიანი 50
ველ კალე 33
ველთა 96, 118
ვეჟინი 19
ვორდკანი 38

ზ

ზანგი 130
ზარიშატი/ზარუშატი 22-24, 33, 41, 44, 57, 84, 98, 104
ზარიშატის ციხე 24, 44, 83
ზარიშტიანი 22, 24, 98
ზარუშატის ლივა 24
ზემო აღჯაყალა 32, 69
ზემო ზარუშატის ლივა 23
ზემო საქართველო 92
ზემო შირაკი 26, 27, 28, 34, 68, 69, 118
ზრესკი 50

თ

თალინი 13-16, 32-30, 36, 37, 42, 69, 85
თალიში 69
თბილისი 26, 28, 39-43, 45, 56, 73, 74, 76, 79, 80, 85, 90, 117 ნ. ტფილისი
თბილისის ვილაიეთი 80
თბილისის კარი 30
თბილისის საამირო 41
თეთრიციხე 32
თეთრიციხე (პალაკაციო) 41
თეკორი 37
თეოდოსიოპოლი 109
თეჟარუიქი 99
თელენისი 14
თმოგვი 131
თრიალეთი 7
თურქეთი 32, 33, 87, 89, 90

ი

იბერია 107, 108
იბერიის და დიდი არმენიის თემი 108
იბერიის თემი 49, 108, 109
იერუსალიმი 5
ირომიკერიოს 107
ირჯანის მთა 43

კ

კაენი 73
კავკასია 9, 32, 46, 48, 51, 53, 58, 60, 68, 90, 119
კავკასიის მთები 130
კამრჯაძორი/კარმნაჯაძორი 19
კანგარქი 80
კაპუტის ციხე 8
კაპუტრუ 8
კარა კალე 32, 33, 44
კარბის თემი 30
კარი 21, 23, 26, 30, 32, 54, 56, 92, 93, 104, 111 ნ. ყარსი
კარის საეპისკოპოსო 98, 104
კარული ქვეყნები 23
კასპიის ზღვა 130
კაღზევანი 19, 20, 99, 103
კახეთი 54, 84, 131
კახეთ-პერეთი 19
კეჩარუსი 104
კეჩრორი 19, 30
კირაჩი 44
კლარჯეთი 11, 47
კლდეკარი 68
კოლა 11, 23
კონსტანტინოპოლი 106, 107
კოჟორი 43
კოტაიქი 73,
კოში 99
კოხტასთაეი 39, 77
კრკრის ციხე 43
კუთუ 80
კუმურდო 50

ლ

ლიხთამერი 100
ლიხთიმერეთი 70
ლმბატი 62
ლორე 28, 42, 45, 55, 63, 64, 82, 116
ლორე-ტაშირი 20, 21, 27, 48, 57, 63, 80, 84, 85, 93, 120, 131
ლორეს დაბლობი 21
ლორეს კარი 29
ლორეს ციხე 77
ლორის თემი 64
ლორქეჩანი 86, 87

მ

მავრაკი 37
მავრიკოპოლისი 37, 109
მავროკასტრონი 109
მარმაშენი/მარმარაშენი 40, 47, 81, 96, 118, 132
მარმეტი 8
მასტარა 17, 34, 37, 101
მალასბერდი/ მალაზბერდი 24, 28, 30, 36, 82, 84, 119
მალასბერდის ციხე 28-28, 69, 82, 130
მაშავერა 44
მაწნუბე 109
მახლობელი ალმოსაველეთი 9, 10, 52, 55, 90, 130
მესოპოტამია 49, 53
მესხეთი 79, 100
მთავარანგელოზი 96, 118
მრენი 19, 35, 37, 66, 69-67, 82, 83
მცირე აზია 51
მცხეთა 39, 43, 81, 92, 93, 96, 98 110, 112, 129

ნ

ნახჭავანი 17, 37
ნახჭევანი 79
ნახჭრაძორში 13
ნერქის ციხე 74
ნიკოფსი 53
ნიშაბური 107

ო

ოდიში 39, 49
ოვსეთი 53
ორთაკადილკარი 68
ორტროსი 109
ოსმალეთი 36, 83, 87, 89, 90
ოშაკანი 14
ოძუნი 71

პ

პალაკაციო 23, 57
პალაკაციოს ტბა 23, 41
პერსარმენია 105, 106
პოლიტიმოსი 109

ჟ

ჟინვალი 56, 66

რ

რაზდანი 130, 132
რკინისჯვარი 39
როდოპი 106
რომაგირეოსი/რომგირეოსი/რომგკროს 107, 108
რუმი 50
რუსეთი 33, 34, 87, 88, 90, 94
რუსთავი 56

ს

საბარათაშვილო 44,
საბერძნეთი 50
სამშვილდის კარი 29
სამცხე 11, 39, 41, 77, 78
სამცხე-საათაბაგო 31, 78-80, 92, 98, 100, 103, 110, 133
სამცხე-ჯავახეთი 39
სანაინი 64
სარიჭფოლოცი 27
საქართველო 3-5, 11, 14, 20, 22, 23, 34, 36-49, 55-57, 66-64, 70, 71, 73-78, 84, 86, 90-92, 94-96, 98, 99, 104, 107, 113, 116-118, 120, 122, 124, 126, 129-131, 133
საჰარუნიქი 10
სეგუტლუ 34
სვანეთი 49
სვეტიცხოველი 81, 96, 98
სივნიეთი 39, 93, 123
სირაკენე 12 ნ. შირაკი
სირია 53

სომხეთი 8, 13, 14, 15, 17, 22, 23, 26, 29, 38, 46-44, 56, 59-57, 73, 75, 92-94, 104-106, 109, 122, 123, 128, 132
სომხეთის მთიანეთი 53
სომხით-საბარათაშვილო 88
სომხითი 24, 46, ნ. სომხეთი
სომხითი 11, 99, 100 ნ. ქვემო ქართლი
სონავერდი 86
სპარსეთი 8, 14, 24, 26, 32, 36, 44, 50, 60, 83, 84, 87, 89, 90, 107
სურბ გეორგი 18, 103
სურბ კირიაკი 73
სურბმარი/სურმარი/სურმანი 18, 19, 63, 99

ტ

ტაილარი 61, 67
ტაო 11, 13, 105, 131
ტარონი 5
ტარუჭა 109
ტაშირი 21, 42, 43, 44, 71, 73, 77
ტაშირი (ქალაქი) 44
ტაშრატაფი 42
ტიგნისის ციხე 27
ტრაპიზონი 10
ტფილისი 40, 60, 77 ნ. თბილისი

უ

უზუნ-ქილისი 33, 90
უმლეიზონი 112
უტიის გავარი 42

ფ

ფაიტაკარანი 42 ნ. თბილისი
ფამბაკი 88 ნ. ბამბაკი
ფარცხისი 29
ფინეზაური 44
ფოკანი 40
ფუძემარგი 96, 118

ქ

ქაითუ/ქაითი 79, 80
ქალდიის თემი 93
ქარავანსარაი 69
ქართველთა ქვეყანა/მხარე 39, 50, 59, 119
ქართლი 11, 38, 40, 41, 44, 45, 54, 82-85, 92, 95
ქართლ-კახეთის სამეფო 45, 84-86
ქარსპარი 10
ქასალი 132
ქვემო ალჯაყალა 32, 69
ქვემო ზარუშატის ლიეა 23
ქვემო ქართლი 26-28, 40, 41, 47, 84, 100
ქვემო შირაკი 28, 30, 31, 34, 68, 69, 119
ქობაირი 64, 71
ქუთაისი 46, 56

ღ

ღადო 39
ღრტილა 40, 47

ყ

ყაზახი 84, 85, 88, 89
ყაიყული 44 ნ. აბოცი
ყაიყულის კაზა 80
ყარაქილისია 86
ყარალაჯის მთები 43, 44
ყარახანჩაი 45
ყარახაჩი 43
ყარსი 13, 14, 23, 33, 41, 44, 45, 50, 63, 73, 76, 79, 80, 83, 84, 89, 90, 117 ნ. კარი
ყარსის და იბერიის თემი 108
ყარსის ვილაიეთი/საფაშო 23, 31, 44, 83, 87, 89, 119, 130
ყარსის ზეგანი/პლატო 17, 20, 98
ყარსის ქვეყანა 44, 84
ყარსის ციხე 24, 44, 50, 84
ყარსჩაი/მდ. ყარსი 34, 68, 98
ყაფლი 86, 87
ყიზილ-ჩახჩახი 33, 90
ყიფჩალი 85, 86, 132

შ

შავთა 119
შავშეთი 7
შამქორი 29
შამქორის კარი 29
შამშადილო 88
შანშეს სახლი/სახლი შანშიანთა 63, 72, 73

შარვანი 8, 53, 54
შარური 85
შაჰანშაჰ-ი ანისის თუმანი 63, 72
შერაბხანე/შარაბხანე 33, 119
შირაკავანი 13, 14, 22, 24-27, 31, 36, 63, 69, 71, 118, 132
შირაკაშატი 37, 109
შირაკი 7-15, 21-20, 26, 30-36, 42, 50-52, 63, 69, 71, 73, 80, 83, 93, 96, 98, 101-103, 109, 118, 129, 132
შირაკის ველი/ზეგანი 17, 23, 35, 36
შირაკის ქედი 17, 80, 98, 119
შირაკოანი/ შირაკვანი/შირაკავანის ქვეყანა18, 24, 25, 28, 31, 82, 90, 98
შირაკოვანი/ შირაკუანი 25, 27
შირაკუანი 13, 24, 25 ნ. შირაკი
შირიმი 23
შორაგელი/ შურაგელი 31-34, 36, 44, 45, 78, 80-87, 121
შორაგელის ლივა 32, 33
შორაგელის მთა 34, 88
შორაგელის ნაჰიე 32, 33
შორაგელის სასულთნო 33, 34, 45, 87
შორაგლის მინდორი 88
შორაგლის/შურაგელის ციხე 32, 33, 83, 119, 130
შუამდინარეთი 58

ჩ

ჩილდირი 44
ჩილდირის ტბა 45
ჩილდირის ქვაბური 98
ჩილდირის წყალი 98
ჩრდილოეთ სომხეთი 10, 53, 64, 92, 95, 100, 104, 110, 112

ც

ციხისჯვარი 49

ძ

ძელი ჭეშმარიტი 98
ძორაგეტი 20, 21, 43, 44
ძორაკერტი 21

წ

წარაქარი/წარქარი 19, 29, 30
წინუბანი 96, 118
წმაკი 122
წმინდა გრიგოლი 11
წმინდა მარიამი 11
წყარომრავალი 81, 96, 118
წყაროსთავის ეპარქია 98
წყნეთი 43

ჭ

ჭაკატკქი 103
ჭალა 41
ჭლუტის მინდორი 27

ხ

ხაზართა ზღვა 130
ხანაკ-დური 68
ხელიდონიოსი 11
ხერბეკლუ 8
ხიხანი 49
ხლათის სასულთნო 51
ხნძორექსი 128
ხოჟორნის ციხე 56
ხორასანი/ხუარასანი 73, 107
ხორვირაპი 18, 48
ხულუტის ციხე 44
ხწკონქი 62

ჯ

ჯავახეთი 11, 39, 40, 41, 47, 50, 77, 120, 131
ჯავახეთის პლატო 41
ჯარჯის წყალი 98
ჯვრის ველი 27
ჯილოვხანი 86
ჯიქეთი 39
ჯურზანი 48

ჰ

ჰაგია მარია 109
ჰარიჭა/ჰარიჭიანქი 62, 67
ჰიუნევანი/ჰიუნევანის სამწყსო 98
ჰოვჰანავანქი 18, 38, 103, 131, 132
ჰორომოსი/ჰორომოსვანქი 14, 40, 61, 62, 67, 68, 70, 78, 103, 119, 127, 132
ჰრომთა ქვეყანა 92
ჰრომკალა 59
ჰურასტანი (მდ.) 12

A

Abotci 138, 142
Aghstafa 137
Akhalkalaki 137
Akhpat 135
Akhtala 138
Akhurian 136, 1177, 138
Alexandropolis, *uezd* 142
Amberd 135, 140
Anatolia 134
Aneguia 61
Ani 107
Ani-Shirak 135-140, 142
Antioch 138
Armenia 61, 134
Armenian Highlands 134

B

Bambakl 142
Bozhano 137
Bratia 61
Byzantium 134, 135, 137

C

Caucasia 134
Chala 139
Community of Ani 136
Country of Shirakavan 136, 137

D

Debeda 137
Dmanisi 137
Dlivi 137
Dzeli Cheshmariti 138

E

Eriaḫi 8

G

Gates of Ani 136
Georgia 61, 134-136, 139-142
Ghrtila 137

H

Hani 97
House of Shanshe 136
Hyunevan 138

I

Iberia 61

J

Jarji 138
Javakheti 137

K

Kakheti 135
Kars 134, 138, 140
Kartli 135
Kartli and Kakheti, kingdom of 141
Kvemo Kartli 135, 137

L

Lore 136, 137
Lore-Tashiri 135, 140
Lower Shirak 136

M

Maghasberd 136
Manzikert 134
Marmashen 137
Mashavera 137
Maurocastron 138
Mesopotamia 134
Meskheti 135
Mren 136, 140
Mtavrangelozisa 137, 139
Mtskheta 134, 136-138

N

North Armenia 134, 138, 139

P

Perskla 107
Pudzemargi 137, 139

R

Route of Ani 136

S

Samtskhe 141
Samtskhe-Javakheti 136
Samtskhe-Saatabago 141
Shahansha-i Ani Tuman 136
Shavta 139
Shirak 136-138
Shirakoan 136
Shoragel 141, 142
Surbmari 136
Svetitskhoveli 137
Syria 134

T

Thalina 37
Tashir-Dzorageti 137
Tbilisi 136, 137, 140
Tsinubani 137
Tskaromravali 137
Tskarostavi 138

U

Upper Shirak 136

V

Valashkert 134, 136, 138
Velta 137

W

Western Georgia 135, 136

Y

Yerevan *gubernia* 142
Yerevan Khanate 141

Z

Zarushat 138

А

Aïvou 106, 107

П

Персία 107

Р

'Ρωμαγύρεως 107

А

Аракский бассеин 111
Армения 111
Артикъ 86

Б

Башкетъ 86
Бекандъ 86

В

Византия 111

Г

Грузия 90, 111
Гумри 86

Д

Джала 119
Джлдеханъ 86

И

Ильхи-аби 86

К

Каихудъ 86
Караклисъ 86
Кейты (Б./ М.) 80
Кипчагъ 86

М

Манаскерт 111

С

Суванверды 86

Х

Хором 86

Ա

Ախէքաղաքի 120
Անի 64, 80

Ը

Ըշտէ 50
Ըոսիկերիօս 107

Ճ

Ճալա 119

Շ

Շաւթա 119
Շիրակաւան 24, 25
Շիրակուան 25
Շիրակվան 25

Պ

Պարսիկք 107

Վ

Վրաց տուն 79

Տ

Տըփխիա/Տփխիս 128

Ք

Քայիթուն լեռ 79

ქვეყანა ანისისა

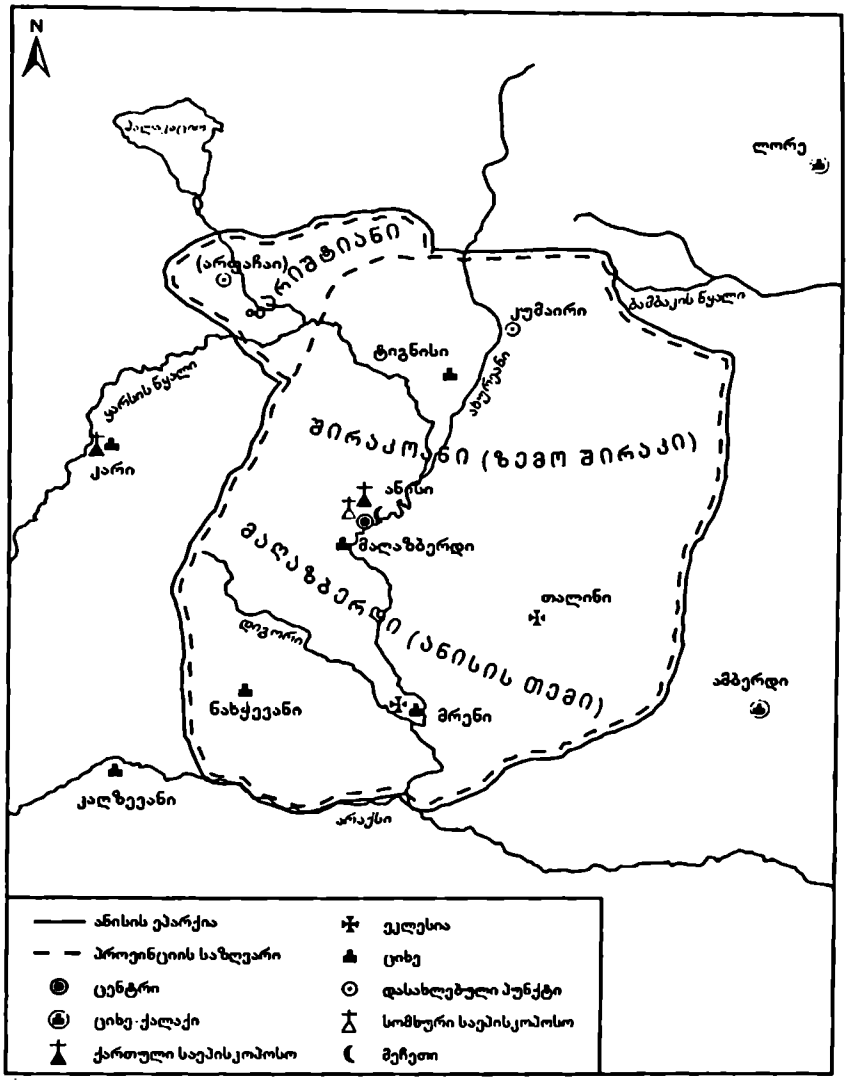

მარმაშენის მონასტერი. კათედრალი.
© ნ. ჩაკვეტაძე

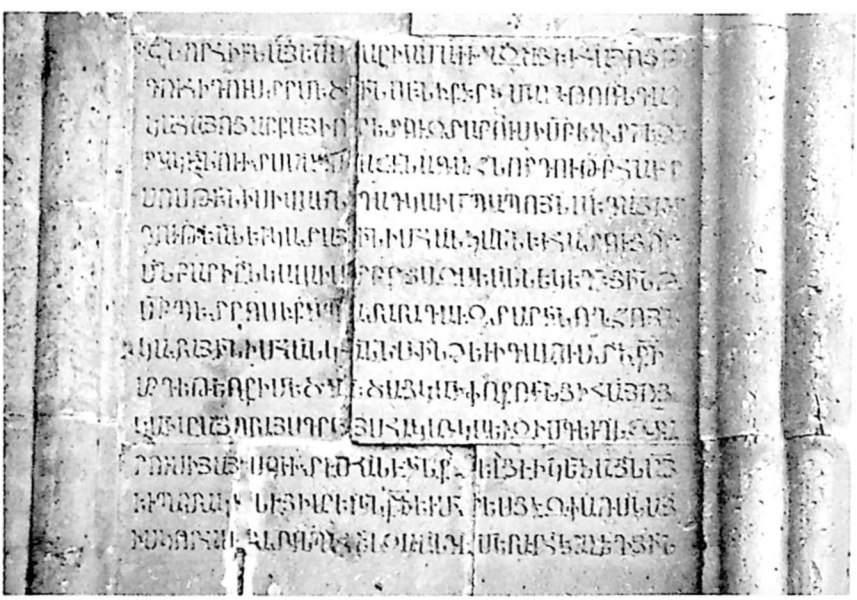

მარიამ დედოფლის წარწერა მარმაშენის კათედრალის სამხრეთ ფასადზე.
© ნ. ჩაკვეტაძე

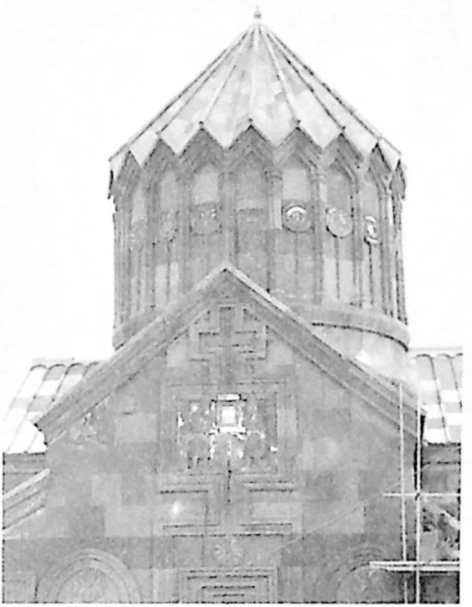

ჰარიჭავანქი. ზაქარია და ივანე მხარგრძელების სკულპტურული გამოსახულება ცენტრალური ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე.
© ნ. ჩაკვეტაძე

წმ. ნინო და ცხოველმყოფელი სვეტის სასწაული.
ანისი, წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის დასავლეთი მკლავი.
© ბ. მაცაბერიძე

ანისის ნაქალაქარი, ცენტრალური, ე.წ. ლომების კარიბჭე.
ფოტო ერმაკოვის ფონდიდან.
© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

ეტიფანე კათალიკოსის წარწერა ანისის ქართული ეკლესიიდან.
ფოტო: ნ. მარის მიხედვით

აბუ-საიდ ყაენის იარლიყი და ზაქარია ათაბაგის სამენოვანი ხელრთვა. ანისი, მანუჩეს მეჩეთი. ფოტო ერმაკოვის ფონდიდან.
© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 5
2-25-05-22, 2-91-22-83, 5(93) 25-05-22
www.artanuji.ge info.artanuji@gmail.com
გამომცემლობა არტანუჯი / Artanuji Publishing

თბილისი, პ. ჩანჩიბაძის ქუჩა 6
214 34 01, 577 33 38 55
stamba.damani@gmail.com
სტამბა დამანი /Print House Damani